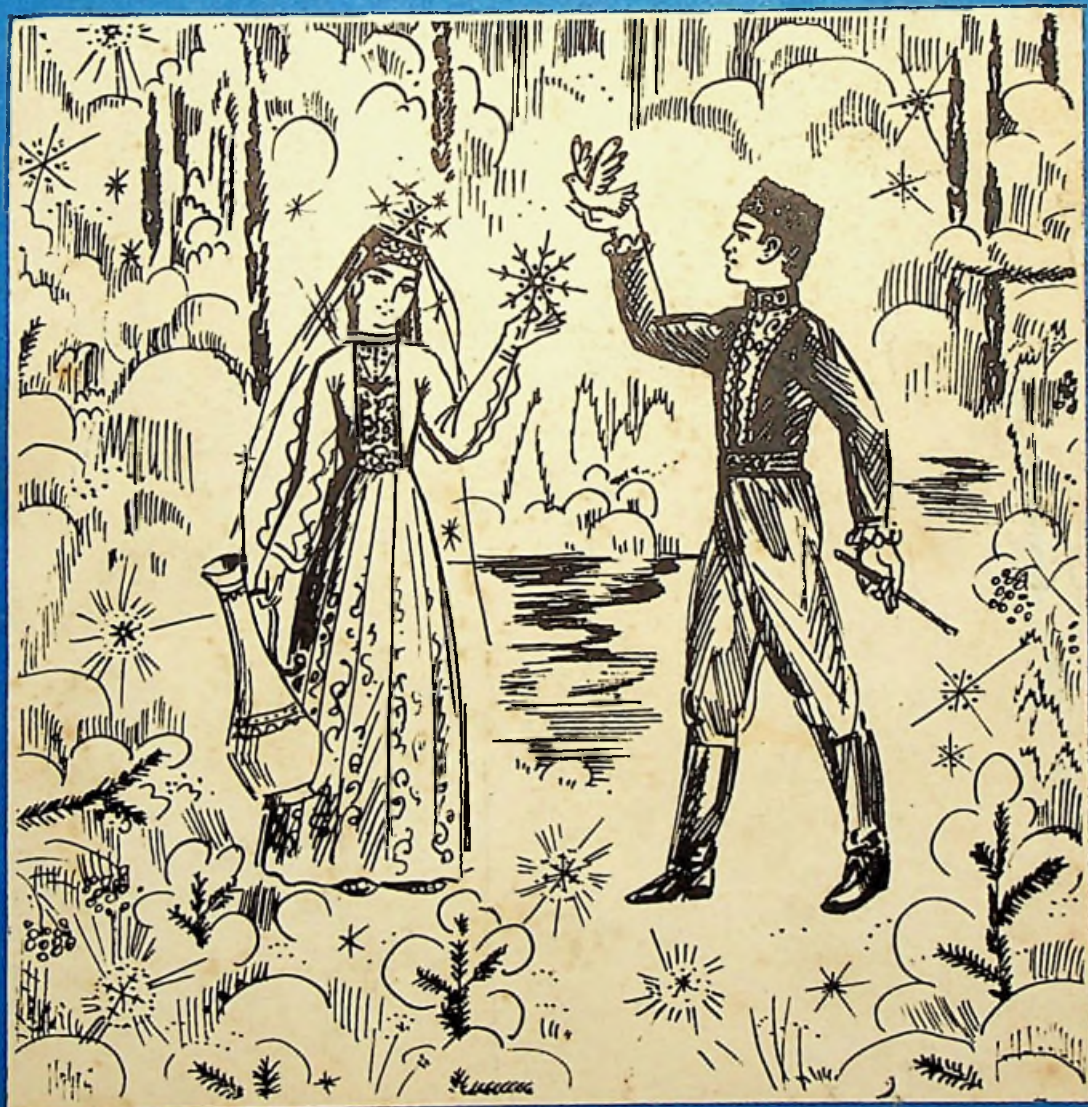

ИЫЛДЫЗ

1982

1

и город, который не может
успокоиться, убить невозможно.
Анатолий Горюнов.

ИҲЛАДИЗ

1982

№ 1

Январь

Февраль

ОЗБЕКСТАН ЯЗЫДЖЫЛАРЫ
БИРЛИГИНИНЬ ОРГАНЫ

ЭКИ АЙЛЫКЪ ИЧТИМАИЯ
СИЯСИЙ ВЕ ЭДЕБИЙ-БЕДИЯ
ЖУРНАЛ

УЧЮНДЖИ СЕНЕ ЧЫКЪУВЫ

Мундеридже

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИК РЕСПУБЛИКАЛАРЫ БИРЛИГИНИНЬ 60 ИЙЛЛЫГЫ МУНАСЕБЕТИЛЕ

Къ. Хасанов. Лениндже миллий сиясетнинь тантанасы 3

ОН БИРИНДЖИ БЕШЙЛЛЫКЪНЫНЬ ИЛЕРИ АДАМЛАРЫ

ЮСУФ АКИМ. Маден оджагында 7

БАСЫР ГЪАФАРОВ, АМЕТ ОЗЕНБАШЛЫ. «Сизинь адынъыз бирин-
джи ерде» 11

СУЛЕЙМАН ХАЛИЛЕВ. Бу — меним борджым эди 14

НЕБИ МУХТЕРЕЛОВ. Санъаткяр 22

ЭНВЕР АРИФОВ. Учуджы ерде — учуджы кокте 23

«Мен янмасам, сен янмасанъ, биз янмасакъ» 27

НАЗИМ ИКМЕТ. Апслерде кечкен он дёрт сене. Хош кельдинъ.
Меметке сонъки мектюбим. Шиирлер 29

ГЪАФУР ГЪУЛАМ АДИНА ЭДЕБИЯТ ВЕ САНЪАТ НЕШРИЯТЫ

ОЗЪБЕКСТАН ЭМЕКДАРЛАРЫНЫНЪ ВАТАНПЕРВЕРЛИК ТЕШЕБЪЮСИ

ЮРИЙ КОВАЛЕВ. Экинджи кырыш 32

НЕСИР ЭСЕРЛЕР

ЧЕРКЕЗ-АЛИ. Джумертлик. Роман. Девамы 36
 АДЖИ-АБЛА ЭМИРОВ. Генерал Булатов. Повесть 72
 ЭРВИН УМЕРОВ. Йылдызларга доғру. Повесть 94
 МУМТАЗ МУХАММЕДОВ. Тесадоф. Михрабдан... сес. Сызыкъ
 кимлерден келеджек. Узун ве кыска тиллер. Кыальптеки
 севги. Икяелер ве хатырлав 106
 САБРИБ ЭРЕДЖЕПОВА. Меним энишли-ёкшушлы ве чичекли ёллар-
 ым. Архивдеки дефтерлерден 117

ПОЭЗИЯ

ЗАКИР КЪУРТНЕЗИР. Ред этме. Керек. Сагъындым. Сен кулгенде.
 Газеллер 132
 АМЕТ АДиль. Тюркю. Сагъынув. Суаллер. Иль бахтычюн 133
 СЕИТ-ХАЛИЛЬ СЕЙДАМЕТОВ. Комиссар Осман Караев 135

ОЗЪБЕК ПОЭЗИЯСЫНДАН

ТУРАБ ТУЛА. Рубайилер 137

ЯШ КЪАЛЕМЛЕР

ВЕНЕРА ИБРАИМОВА. Сагъынув. Не ичюн? 139
 ПЕВАТ ЗЕТИ. Хатиренъе итирам. Сен иле берабер 140
 РЕШИД МЕМИШ. Козайдын 141
 РЕФАТ ЧАЙЛАКЪ. Халкынынъ гонълюнде. Кыачынды йыл 142

САНЪАТ ВЕ МЕДЕНИЕТ

ЭДЕМ НАЛБАНДОВ. «Порт-Артур». Нота 143

Баш редактор: Ш. АЛЯДИНОВ.

Редколлегия: Ю. БОЛАТ, А. ИСЛЯМОВ, З. КЪУРТНЕЗИРОВ (баш редактор муавини),
 А. ОСМАНОВ (месуль секретарь), Б. ТИХОМОЛОВ, Н. УМЕРОВ, М. ХАКИМОВ,
 Р. ХАЛИД, ЧЕРКЕЗ-АЛИ, У. ЭДЕМОВА, А. ЯКЪУБОВ.

На татарском языке. «ЙЫЛДЫЗ» №1 («Звезда» № 1).
 Орган Союза писателей Узбекистана.

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана.
 Ташкент —1982

Технический редактор А. Сеногулов. Корректор Г. Шерфединова.
 Журналнынъ джылтыны рессам Ремзи Алиев ишледи.
 Бир матбаа табагы колеминден эксик эльязмалар муэллифине кыйтарылмаз.

Басылугъа 18.12.81 с. берильди. Басылугъа 22.02.82 с. рухсет этильди. Р-01141.
 Кыгъытнынъ форматы 70×108^{1/16}. Юксек басма. Шартлы матбаа табагы 12.6.
 Нешрият-эсап табагы 13,5. Тиражы 6000. Сымарыш 2382. Фияты 80 к.
 Адресимиз: 700000, Ташкент шеэри, Алексей Толстой сокъагы, 7-нджи эв.
 Телефонлар: баш редактор 33-14-54, умумий болюк 33-12-87.

Совет Социалистик Республикалары Бирлигининъ 60 йыллыгы мунасебетиле

Къ. Хасанов

Тарих феңлери докторы, профессор.

ЛЕНИНДЖЕ МИЛЛИЙ СИЯСЕТНИНЪ ТАНТАНАСЫ

Улу Октябрь социалистик революциясы нетиджесинде, В. И. Ленин, Коммунист партиясы реберлиги алтында вуджудкъа кельген совет девлети мемлекетимизде яшайдыжы бутюн миллетлерге мусавийлик ве озь такъдирлерини озьлери аль этюв укъукъыны берди, бутюн миллет, дин устюнлигини ве сынъырланувыны лагъу этти.

Совет девлети халкълар достлыгынынь сарсылмаз къальасы олды. Совет акимиятининъ биринджи йылларында Русие Совет Федератив Социалистик Республикасы эркъанында о йылларда тешкиль этильген мустакъиль социалистик республикалар арасында федератив алякъалар багълана башлады.

Социализм къурув арзусы ве пролетариат диктатурасыны къавийлештирюв бутюн социалистик республикаларнынъ сиясий, икътисадий, арбий ве дипломатик те-дбирлерини бирлештирювни талап этмекте... ве Советлер мемлекети халкълары буны яхшы биле эдилер. Шунунъ ичюн бу ишке самимий ярдымгъа ынтылдылар.

Мемлекетимиздеки эмекдарлар кутълесининъ чокъ миллетли екяне девлет оларакъ бирлешюв истеги ве ынтылышы Коммунист партиясы тарафындан омюрге кечирильди. Совет Социалистик Республикалар Бирлигини тешкиль этювнинъ ильхамджысы ве Коммунист партиясынынъ тешкилятчысы пролетариатнынъ улу ёлбашчысы В. И. Ленин олды.

Коммунист партиясы бу джиддий меселени ялынъыз интернационализм принциплерине эсасланyp аль этти.

«Биз миллий гъарезликнинъ, миллий зыддиетлернинъ, миллий сынъырланувнынъ душманларымыз,— деди В. И. Ленин,— биз — халкъ менфаатчыларымыз, интернационалистлермиз.»

Совет Социалистик Республикалар Бирлигининъ тешкиль олынувы гоньюллик ве мусавий укъукълыкъ эсасында тадбикъ этильди. Совет Социалистик Республикалар Бирлигини тешкиль этювге даир бутюн ишлер РКП(б) Меркезий Комитетининъ реберлиги алтында, В. И. Лениннинъ ёлбашчылыгы саесинде омюрге кечирильди. Мустакъиль совет республикаларыны бирлештирювнинъ зарурлиги меселеси 1920 сенесинде РКП(б) онынъдгы съездинде къайд этилип кечильди. Меркезий Комитетте Социалистик республикаларнынъ бирлешюв шекили хусусындаки меселе бир къач дефа музакере олунды.

В. И. Ленин бутюн весикъалар иле этрафлыджа ве терен таныш олды. РКП(б)

Меркезий Комитетининъ сиясий бюросы азалары ве мустакъиль социалистик республикаларнынъ реберий партия ве совет teşкиятлары иле субетлешти, И. В. Сталиннинъ «Мухтариетлештирюв» (автономлаштырув) гъаесине къатий суретте къаршы чыкъты.

В. И. Ленин Совет Социалистик Республикалар Бирлигини teşкиль этювге даир бутюн ишлерни идаре этти. О, сентябрь 26-да сиясий бюро азаларына мектюп язды. Мектюпте республикаларнынъ бирлешюви гъает эмиетли экенлигини анылатты. Совет Социалистик Республикалар Бирлигини teşкиль ичюн енъи эсас — мустакъиль республикаларнынъ Совет Социалистик Республикалар Иттифакъына гонъюллилик, мусавий укъукълыкъ эсасында бирлешювни теклиф этти.

Лениннинъ талъиматлары «автономлаштырув» тарафдарларына догъру ёлны сайлап алууда буюк ярдым этти, олар озъ гъаелеринден вазгечтилер. 1922 сенеси октябрь 6-да РКП(б) Меркезий Комитетининъ пленумы В. И. Лениннинъ мустакъиль совет республикаларына мусавий укъукълыкъ эсасында бирлештирюв акъкъындаки теклифини бир агъыздан къабул этти. Пленумнынъ ишлеринде РКП(б) Меркезий Комитетининъ Орта Асия бюросы реиси Я. Э. Рудзутак ве Тюркистан Автономлы Совет Социалистик Республикасы халкъ комиссарлары советининъ реиси А. Рахимбаев фааль иштирак эттилер.

Совет Социалистик Республикалары Бирлигини teşкиль этюв хусусындаки Ленин гъаелери ве РКП(б) Меркезий Комитетининъ мезкюр къарарлары Русие Федерациясы, Украина, Закавказье Федерациясы ве Белорусие Советлери съездлеринде котеринги рухле такъдирленилды.

О. вакытларда биринджи дереджели девлет эмиетине малик олгъан бу тарихий вазифени омюрге кечирюв юзюнден Тюркистан улъкесинде де муим ишлер алынып барылды.

1922 сенеси декабрынъ 2-синден 6-сынадже олып кечкен Советлернинъ Бутюнтуркистан он биринджи съездинде РКП(б) Меркезий Комитети Орта Асия бюросынынъ реиси Я. Э. Рудзутак сёзге чыкъып, Совет Социалистик Республикалар Бирлигининъ teşкиль этилювини догъру таныды.

Бутюн Русие онынъджи Советлер съезди Совет Социалистик Республикалары Иттифакъына къурув акъкъында къарар къабул этти. Съезд РСФСР, УССР, ЗСФСР, ве БССР-нинъ Совет Социалистик Республикалары Иттифакъына бирлешювлерини озъ вакытында омюрге кечиреяткъан вакъиа деп къайд этти. Маълумки, о вакытта мемлекетимизде шу дёрт совет республикасы мевджют эди. Тюркистан улъкеси исе автономиялы республика сыфатында Русие Федерациясы эркъанында эди.

Советлер съезди М. И. Калинин, И. В. Сталин, А. С. Енукидзе, Тюркистан векиллери Я. Э. Рудзутак, И. Хыдыралиев, А. Рахимбаев ве дигерлерден ибарет векалет сайлады ве онъа Украина, Закавказье Федерациясы ве Белорусие векиллери иле бирликте республикалар иттифакъына teşкиль хусусында къошма оларакъ декларация лейхасы (проекти) тертип этюв вазифесини авале этти.

1922 сенеси декабрь 30-да Советлернинъ Бутюниттифакъ биринджи съезди чакъырылды. Бу съездде РСФСР, ЗСФСР, УССР ве БССР делегатлары иштирак эттилер. Делегатлар арасында мемлекетимизде яшамакъта олгъан пек чокъ халкъларнынъ векиллери бар эди. Шу джюмледен, 1393 рус, 238 украин, 26 къазах ве къыргъыз, 17 озъбек, 6 тюркмен. Делегатларнынъ 2,4 процентини Тюркистан АССР-ден кельген векиллер teşкиль этти.

Совет Социалистик Республикалары Бирлиги иджраие Комитети Президиумы комиссиясынынъ къапалы меджлислеринде Тюркистан векиллери Я. Э. Рудзутак ве И. Хыдыралиев Иттифакъ Конституциясыны ве Меркезий Иджраие Комитети, Халкъ Комиссарлары Совети, эмек ве мудафаа совети, Совет Социалистик Республикалары Бирлиги халкъ комиссарлары акъкъында низам ишлеп чыкъууда фааль иштирак эттилер. Бухара ве Хорезм Халкъ Совет республикалары векиллери нуткъ сёйледилер. Бухара Халкъ Совет республикасынынъ векили Къарийёлдаш Полатов озъ нуткъында шойле деди: «Халкъ, совет республикаларынынъ векиллери иттифакъ съездини хайырлай ве якъын келеджекте бу иттифакъкъа озю де аъза олып кирювини умют эте. Бухара республикасы ве Бухара дехкъанлары озълерининъ бутюн къуветлери ве имкъанлары иле республикалар иттифакъыны такъдир этелер. Бухара республикасынынъ не сиясий ве не де икътисадий джиэттен айрыджа яшамасы мумкюн дегиль. Шу себептен Русие Совет Республикасы ве Совет Республикалары Иттифакъы Бухара республикасыны бундан сонъ да агъыр вазиятте озъ алында къалдырмазлар деп ишанамыз.»

Хорезм Халкъ Республикасы векили М. Сафоев съездни хайырлап, деди: «Хорезм Халкъ Республикасы халкълары Асия ве Африка халкъларынынъ биринджи иттифакъ съездини хайырлайлар. Хорезм Халкъ Совет Республикасы даима ве бутюнлей шу енъи тешкиль этилеяткъан иттифакъ тарафында оладжакъ. Бизим халкъымыз буюк Совет Республикалары Иттифагынынъ ярдымы саесинде озюнинъ халкъ республикасы программасыны текмиль омюрге кечиреджек. Бухара республикасы векили дегени киби, бизим республикамызнынъ да якъын вакъытта Совет Социалистик Республикасы ве урь республикалар иттифагынынъ аъзасы оладжакъына эминмиз».

Совет Социалистик Республикалар Бирлигини тешкиль этюв хусусындаки иттифакъ шартнамесине ве декларациясына белли партия ве девлет эрбапларындан М. И. Калинин, И. В. Сталин, М. В. Фрунзе, С. М. Киров, Г. К. Орджоникидзе, Ф. Э. Дзержинский ве башкъалар, айны заманда, тюркистан векиллеринден Я. Э. Рудзутак, И. Хыдыралиев, А. Рахимбаев имза чектилер.

Шу съезде И. Хыдыралиев, А. Рахимбаев, И. Сергъазиев, Т. Рискъулов Совет Социалистик Республикалары Бирлиги Меркезий Иджраие Комитетининъ аъзалары оларакъ сайландылар. И. Хыдыралиев исе Меркезий Иджраие Комитети президиумынынъ аъзалыгына кандидат олды.

1928 сенеси январь 14-те, Совет Социалистик Республикалары Иттифакънынъ тешкиль этюв хусусындаки шартнаме М. И. Калининнинъ имзасы иле «Туркестанская правда» газетасында дердж этильди.

Совет Социалистик Республикалары Бирлиги конституциясы лейхасыны (проектини) музакере этювде де Тюркистан Республикасы векиллери ве Тюркистан Компартиясы фааль иштирак эттилер. 1923 сенеси март 10-да Тюркистан Коммунист партиясынынъ пленумы олып, онда «Совет Социалистик Республикалар Бирлиги конституциясы лейхасы» меселеси бакъылды ве И. Хыдыралиевнинъ реислиги алтында Соловьев, Рискъулов, Киселев, Айтаковлардан ибарет комиссия тешкиль этильди. Бу комиссиянынъ иши Тюркистан Компартиясы Меркезий Комитетининъ пленумларында ве иджраие бюросы меджлислеринде мунтазам суретте музакере этильди.

Совет Социалистик Республикалары буюк Иттифакънынъ тешкиль олунувы Коммунист партиясынынъ ленинде миллий сиясетининъ тантанасы, мусавий укъукълык, пролетар интернационализм принциплерининъ омюрге кечирилуви нетиджеси олып мемлекетимиздеки бутюн халкъларнынъ аллы-такъатлы аяты ичюн, миллий республикаларнынъ инкишафы ичюн, коммунизм джемиети къурулышы ичюн кениш ёл ачты.

Совет Социалистик Республикалар Бирлигининъ тешкиль этилюви джиан тарихында Улу Октябрь социалистик революциясындан сонъра олгъан улу бир вакъиа олды ве мемлекетимиздеки халкъларнынъ ве бутюн дюнъядаки прогрессив эмекдарларнынъ тарихында буюк роль ойнады. Совет халкъы, шу джумледен Озбекстан эмекдарлары, кечкен шу алтмыш йыл зарфында партиянынъ реберлиги алтында мемлекетимизде социалистик ве коммунистик джемиет къурувда буюк гъалелерге ириштилер.

Озбекстан 1924 сенеси мусавий укъукълы Совет Республикалары Иттифагына къошулгъанындан бери Коммунист партиянынъ реберлиги алтында, бутюн совет халкъынынъ, хусусан улу рус халкъынынъ ярдымы саесинде, республика эмекдарларынынъ къараманджа эмеги нетиджесинде, тарихтаки къыска вакъыт ичинде, асрий аркъада къалувдан, илери догъру тераккъияткъа, мутеассипликтен маарифат юксекликлерине котерильди. Республикамыз екане социалистик къорантада биринджи дереджели санааткъа, механизмлешкен кой ходжалыгына саип олды, земаневий фен ве медениетнинъ кемалат дереджесине етти.

Озбекстан залининъ джаны башына махсулат чыкъарувнынъ чокъ саалары боюнджа тек Асия ве Африка девлетлерини дегиль, атыта Ингильтерени ве Францияны озуп кечти. Республикамызнынъ махсулатлары шимдики кунъде Советлер Бирлигининъ юз йигирмиден зияде областларына ве дюнъянынъ юзьден чокъ мемлекетлерине ёлланылмакъта.

Шимдики вакъытта республикада юз отуз мемлекет ве къабиле векиллери бир ана эвлятлары киби, эш-дост олып, яшап, коммунизмнинъ къавий бинасыны къурмакъталар.

Озбекстан эмекдарлары, хусусан инкишаф эткен социализм ве коммунистик джемиет къурувда буюк мувафакъитлерге иришти. Санаат буюк суръатле илери-

лемекте, ялынъыз онынджы бешйыллыкъ ичинде санайы махсулаты чыкъарув 27,4 процент артты. Шимди — Озбекстаннынъ бир йылда ишлеп чыкъаргъан махсулаты республиканынъ бутюн бешинджи бешйыллыкъта чыкъаргъан махсулатына мусавий.

Республикада агъыр санаат иле бир сырада енгиль санаат да суръатле инкишаф этмекте: онынджы бешйыллыкъта енгиль санаат махсулаты чыкъарув, докъузынджы бешйыллыкъта нисбетен, 5,6 миллиард рублелик артты, яни йылда орта эсапнен 7,8 процент осюмни тешкиль этти.

Озбекстанда зиядесиле кой ходжалыгъыны ве онынъ эсас саасы памукъчылыкъны инкишаф эттирювде буюк мувафакъиетлер эльде этильди. Республика памукъчыларынынъ къарамане эмеги, бутюн республика эмекчилерининъ ве Коммунист партиянынъ, Совет укуметининъ ярдымы саесинде, Озбекстан 1981 сенеси девлетке алты миллион тоннадан зияде памукъ сатты. Республика памукъчыларынынъ ве бутюн кой ходжалыгъы эмекчилерининъ джесюр бу ишине Советлер Бирлиги Коммунист партиясы Меркезий Комитетининъ Баш секретары, Советлер Бирлиги Юкъары Совети Президиумынынъ Рейиси Л. И. Брежнев аркъадашнынъ республика партия, совет тешкиятларына ёллагъан телеграммасында гъает юксек къыймет кесильди.

Озбекстан, памукъ асравнынъ мыкъдары джиэтинден Бразилия, Пакистан, Туркие, Иран, Афгъанистан, Сальвадор, Юнанстан, Италия ве Испания мемлекетлеринде етиштирилген памукънынъ умумий аджиминден зиядедир. Гектардан алынгъан памукъ берекети боюнджа республикамыз дюньяда биринджи ерде булуна.

Озбекстан йипек, къаракуль териси, кендир етиштирювде де Советлер Бирлигинде етекчи ерни тутмакъта. Социалистик икътисадиятынъ буюк суръат иле инкишафы республика залисининъ маддий ве медений зенгинлигини, эмекдарларнынъ турмуш севиесини юксеклерге котерди. Озбекстанда Совет акимieti йилларында онларнен шеэрлер, бинълерней къасабалар яратылды. Шеэрлерде аятнынъ бутюн талапларына джевап бериджи земаневий, чокъ къатлы биначар, койлерде янъы типте эвлер ясалды. Эр ер электриклештирилди, эвлер газ иле темин этильди, сокъакъларда асфальт тешельди.

Совет халкъынынъ къардашлыкъ аилеси азасы Озбекстан, медений революцияны омюрге кечирювде буюк къазанчлар эльде этти, совет акимieti йилларында туташ окъур-язарлар республикасы олды.

Озбекстанда революциядан эвель алий окъув юрты ёкъ эди. Шимди республикада фенлер академиясы, юз ильмий-тешкерюв муэссисеси, къыркъ дёрт алий окъув юрты, эки юзден зияде орта бильги юрты бар. Шимди республикада отуз беш бинъ ильмий хадим ишлемекте. Булардан докъуз юз адам — фен докторы, он эки бинъ секиз юз киши — фен кандидаты. Эр он бинъ адамгъа нисбетен алынгъан студентлернинъ мыкъдары джиэтинден Озбекстан Америка Бирлешик Штатларындан огде эсап этиле.

Коммунист партиянынъ даимий ярдымы ве республика эмекдарларынынъ джесюране эмеги нетиджесинде Озбекстан Шаркъта социализм ве коммунизм къуруджылыгъы ишинде парлакъ мешъаль олды.

Шимди Озбекстан республикасынынъ эмекдарлары, бутюн совет халкъы киби, партиянынъ XXVI съезди ве Советлер Бирлиги Коммунист партиясы Меркезий Комитетининъ 1981 сенеси ноябрь Пленумынынъ къарарларыны эда этмекле, мемлекетимизде коммунистик джемиет къурувда буюк хызметлер косътермектелер.

Юсуф Аким

МАДЕН ОДЖАГЪЫНДА

Къыркынды йылларнын сонъунда, ерасты байлыкларыны темелли огренмек ичюн Лянгар кульче оджагында геологик араштырув ишлери башлагъан эди. Куньлернин биринде кучюк ве буюклернен тез таныш олмагъа бильген осьмюр чельде озюне нисбетен эслидже ве те-джрибелли геологнен тесадюфен таныш олды. Геолог, сёз сырасы, бир мешур алим-геологнын сёзлерини айтып кечти: «Инсан энъ буюк зевакъны ве хошнутлыкны эмекте сезе. Мен керекли иш япам, ишимни беклегенлер бар, джемиетке файда кетирем демеге акъ къазанынъыз». «Дагъларда, чёллерде чалышып юргениминин манасы шунда ки,— деди о,— геолог-академик Обручевнинъ бу икметли сёзлерини ерине кетирмек истейим, чюнки джемиетке файда кетирмек инсан ичюн энъ буюк шериф ве бахттыр».

Бу сёзлерни дикъкъатнен динълеген осьмюр эеджангъа кельди.

— Мен де адамларгъа файдалы иш япам демек ичюн акъ къазанмагъа гъайрет этерим, — деди осьмюр.

Бу яш адам Сейтмурат Баталов эди. О, бу алидженап истекни бутюн анълы омюрининъ айдын ве алий макъсады эдирек, бу макъсад огърунда ёрулмай курушип, белли шахтёр олды.

Бу йыл Лянгарнын къышы адден-ашыкъ къатты ве дешетли олды. Бойле къышны бу ерлерде узун-узadie омюр сюръген ихтияр адамлар биле хатырлап оламайлар. Къыш татилининъ сонъки геджесинде шиддетли фуртуна ач къаш-къыр киби улуды. Фуртуна сакинлеген арада къар ягъа башлады. Ойле ягъды ки, адамлар саба юкюдан тургъанда алчакъ дамлы шахсий эвчиклернинъ эписи къар куртюги астында къалгъан эдилер. Тазе къарнынъ сувукъ теренлигинде гизленген дагъ эвчиклеринде гъамсыз юкълангъанлар да аз дегил эдилер. Тек юксек байыр устюндеки учъ къатлы комюр оджагы идаресининъ бинасы туфанлы дерьяда ялдагъан гемини анъдырмакъта эди.

Бу аязлы ве азаплы узун къыш геджесини тышарыда кефирген къаравул къарт, белинедже къар ичинде, элиндеки узун таягына таяна берип, таш диварлы эвге

яктын кельди. Таягынынъ уджунен экин-джи къатнынъ форточкасыны тасырдатты, сонъра янъыдан къозгъала башлагъан рузгяргъа опыке этер киби, серт ве къарыкъ давушнен багъырды.

— Тышарыда къиямет... сиз исе аля юкюдасынъыз. Турынъыз энди.

Онъа кимсе джевап бермедди. Қаравул къарт пенджерени текрар къакъты.

— Турынъыз! Джемааткъа ярдым этинъиз.

Нидет, юкъарыдан юкъулы сес кельди.

— Текмиль танъ хоразысынъыз, бабай! Келип, татлы юкъуны боздынъыз.

— Турынъыз, дейим...— къарт эвеля сертейди, сонъра адети узъре, йымшады, сакин сеснен иляве этти.— Къомшуларнынъ эвлери де, озълери де къар астында къалдылар. Агъанъны да уянт да, агъач куреклерни алып чыккынъыз. Иш бар. Богъаздан.

Сыджакъ манълайыны пенджеренинъ сувукъ джамына тиреп бакъып тургъан Сейтмурат агъызыны къулакъларынаджа керип, кулюмсиреди.

— Къардан... къыштан... къоркъмакъ керекмей, бабай! О да табиятнынъ бир зенгинлиги, зийнети, бельки де багъшы-шыдыр.

— Кимерде зийнет, кимерде исе мешакъкъат,— деди къаравул къарт ве те-дже чыкъмаларыны риджа этти. Эки агъа-къардаш, агъач куреклернен сияланып, бабалары Батал акъайнынъ янына кельгенде орталыкъ, керчектен де, къиямет экенине эмин олдылар. Бир огъурсыз гедже, тек бир гедже, инсанларнынъ башына бу къадар беля, зиян ве феякет кетирген. Электрик, телефон, радио-диреклери ве теллери къардан-буздан агъырлашып, узюльген, ерге тюшкен ве къаргъа комюльген, аякъ астында къарма-къаршыкъ олып, гизленип ямакъталар. Эвлерде ве ишханелерде ярыкълар сэнген. Иш токътагъан. Орталыкъта, ёл-из къалмагъан. Эвлер къар астында. Адамларда тышкъа чыкъмакъ ичюн чаре ёкъ. Буюклер ишке, балалар мектепке кетювден аджизлер. Қъайдандыр, электрик це-хи башлыгъы яш инженернинъ отъкюр давушы янъгырап турмакъта.

— Теллерден сакът олунъыз! Теллерге токъунманъыз! Теллерде олжм бар!

— Сонъ? Бу телюкели муитте биз не япаджакъмыз!—деди Сейтмурат.

— Айттым да сизге, зевля мынавы тул къадыннынъ, къомшумызнынъ эвине сокъакъ ачып, оны къар эсирлигинден къуртараджакъмыз. Сонъ дигерлерине ярдымгъа бараджакъмыз. Айды, меним пельванларым, башладыкъ!

— Меним адамларгъа файдалы ишим, барсын, бундан башласын ве арды гурь олсун!—деди Сейтмурат, таныш геологнынъ алидженап сёзлерини хатырлады.

Къыскъа саппы балабан агъач куреклер арекетке кельдилер. Иш башлады. Иш къайнады. Сейтмурат ве агъасы, юксек бойлу, сагълам йигит Якъуб эллериндеки куреклерни енгиль ве тез ишлеттилер. Та-зе къар къокъусы бурун деликлерини къытыкълап алды. Ишлейиджилер бунда айрыджа зевкъ ве сёфа сездилер. Баба огулларына бакъып, севинди.

— Деръал сокъакъ ачылды. Ишинъизден гъает хошнутым. Аферин сизге! Иште, боъле девам этинъиз. Коресинъизми, бутюн джемаат, яваш-яваш эвден чыкъып, элине курек алмакъта. Мен озь къаралтыларымны козьден кечирип келейим. Къасабамызда башы бозукълар ёкъ, лякин, ким бильсин...

— Догуру айтасынъыз, баба! Бир айланып келинъиз,—деди Сейтмурат, мулайим кулюмсиреп.— Чапкъынлар тюкян-гъа далмасынлар.

— Бир далып бакъсынлар!—деди баба, озьуне хас къабаджа сеснен ве нелердир тюшюнген сонъ иляве этти.— Керчек, ишинъиз битсе, агъанъ ишке, сен мектебинъе кетинъиз! Унутманъыз! Зан этсем, ёллар тезден ачылыр.

— Баба, бугунъден итибарен мен ишчи, даа догурусы, ишчи янында шакирд оладжакъым,—деди Сейтмурат.

— Я мектеп?

— Мектебимнен сагълыкълаштым. Азыр нимет ашагъаным этти. Энди сизге раатланмакъ керек. Къыш-къыяметлерде некъадар даа чекишип юреджексинъиз?

— Джиддий ишлер, сенинъ беллегенинъ киби, бойле енгиль чезильмей, огълум. Биз бу хусуста даа лакъырды этермиз,—деди баба ве агъыр-сабыр озь ишине джёнеди. Череси кедерли эди. О, тюшюнджели алда, яваш-яваш адымлады. «Бу бала кимге бенъзей аджеба? Кимседен сорамай, озь башына тюрлю ишлер япа. Анджа сёзюне даима садыкъ къала. Аз-бучукъ инатлыгъы да ёкъ дегиль. Лякин инсаниетли, мераметли, адалетли осьмекте. Бусы яхшы, къуванчлы. Ким бильсин, бельки онынъ дегенинде бир хайыр бардыр. Бельки айтувлы бир ишчи, яхшы зенаат саиби олур!»

Бабанынъ юрегини энди хош дуйгъулар охшамакъта эди. Объектлерни (олар эппи буюк эрзакъ тюкяны, дегирмен ве фурундан ибарет эдилер) доланып кельди. Юреги раат олды, демек, эр шей сырасында эди.

— Ишитесинъизми, баба?—деди Сейтмурат.

— Нени, огълум?

— Эмек симфониясыны.

— Симфониясы не? Анълатып. айт!

— Йырлар, дейим.

Керчектен де, дагълар ортасындаки

СЕЙТМУРАТ БАТАЛОВ

мейданлыкъта ерлешкен маденджилер къасабасы устюнде джошкъун эзгилер ялдамакъта эди. Олар тынайткъан рузгъарнынъ шувултысына къарышып, тепеси даима туташ булутлар ичине комюлю Акътау тарафтан кельмекте эдилер.

— Йырлагъанлар кульчени зенгинлештириджи фабриканынъ къызлары олмалы,—деп анълатты Сейтмурат.

— Яшыкъ сени. Олар ичюн язнынъ, къышнынъ фаркъы ёкъ. Йырлайлар, шенъленелер,—деди Батал акъай, сонъ къайгылы даушнен иляве этти:—Фуртуна тынса, алчакъларда тынды, дагъ тепелеринде, къызларнынъ ёлунда къышымы эксильгени ёкъ. Бир хайырлысынен сменадан къайтып кельсе эдилер.

— Бир шей олмаз. Келирлер иншалла!

Лянгар кульче идаресининъ аман-аман бутюн эсас ве ярдымджи ишханелери дагълар къучагъында булунгъанындан, ишчилерни истисалгъа эки рельс устюнде тайып юрьген механизм ярдымынен котерип тюшюрелер. Бу усул халкъ арасында «подъемник» адынен белли. Иште, бу подъёмниктен» телашлы сеслер кельди. Рельслери терен къар астында къалгъаны себебинден, о чалышмай, бузлап къалгъан. Сменадан кельгенлер де, сменагъа кеткенлер де бу месафени джаяв кечмек заруретинделер. Лякин юкъарыда аля кучлю рузгъар улуй, фабрикадан къайткъан къызларны учурымгъа сойреклеп, сагъыр дерелерге савурып атмакъ ихтималы бар. Къызларгъа ярдым къолуны узатмакъ керек. Эм ярдым къолу узатылды.

Иштен бош ве ишке кетейткъан эркек кишилер аэль-аджеле топланып келип, буюк гъайретнен къарны таптап, тар сокъакъ ачты, фабрика къызларыны къаза-белядан къуртардылар. Тар сокъакъ бою

тайып тышкенлер де олды. Эр кес се-винди, енгиль нефес алды. Телюкенинъ огу алынды. Ярдымга кельгенлер ара-сында Сейтмурат да бар эди. Бу онынъ экинджи айдалы иши олды. Сонъра, озюнден эслидже йигитлерге къошулып, къыр цехи бетке гъурурнен адымлады. Озь бахтына догъру ильк адымларны атты.

Иштен сонъ акъшам софрасы башында баба иле огул арасында кысыкъа субет олып кети.

— Айт, огулум! Бугунъ не иш беджердинъ?— деп сорады баба.

— Иш беджермек дегиль, башлагъаным биле ёкъ,— деди огул, бир аз индемей отургъан сонъ.— Яш бир инженер, озь ишининъ актикий устасы олса керек, къыр цехининъ иш къаиделеринен бизни ойле тез ве тафсилляты таныш этти ки, онъа сукъланмамакъ мумкюн дегиль эди.

— Бу яхшы. Я озюнь насыл ишининъ устасы оладжакъсынъ?

— Уста олурыммы, олмаммы, даа белли дегиль. Шимдилик ялынъыз бир шей яхшы белли: ишим ер астында оладжакъ.

— Онъган экенмиз,— деди баба, кысыкъча козылрини бирден керип.— Демек, сокъур сычан киби, ер астында ипранып кетеджек экенсинъ де... Ер устюнде иш тапылмадымы? Ер астында, зиндан зифос къаранлыкъта...

— Янълъшасынъыз баба. Анда ойле къудретли лампалар яналар ки, гедженен кунъдюзининъ фаркы олмай. Тек мукъайтылыкъ керек.

«Гедже» сёзюни ишиткен ананынъ чересиндеки шефкъат нурлары дераль сёндюлер.

— Вай, балам! Геджелери де чалышаджакъсынъмы? О, зыгъат ерлерде юкълап къалсанъ... озюнь даа яшсынъ.

— Ёкъ, ана, шимдилик тек кунъдюз чалышаджакъым,— деди Сейтмурат, анасыны тынчландырмагъа тырышып, бугунъки тезсуратларыны икяе этти. — Догърусы къыр цехини бегендим, ер тюбюнде эсарлы бир сарай. Бугунъ чокътан арз эткен максадыма ирдим. Ишчилер шакирди олдым. Озю, десенъ, гъает сагълам ве мазаллы адам. Тёпесинедже толу вагонеткаларны оюнджакъ киби сюрлп алып кете. Озь ишининъ бутюн сырларыны биле. Озю де пек шакъый ве инсаниетли. Мен беллесем, онынънен умумий тиль тапарым, ондан чокъ шейлер огренирим. Забойда сачылып яткъан шеелит парчачыкълары инджи киби парылдайлар. Мен шимдилик вагонеткаларгъа кульче толдырам. Тезден вагончыкъларны айдавджы (откатчик) олурым деп умют этем.

...Сейтмурат бу ишининъ инджеликлери-ни ве сырларыны тез ве темелли огренди. Онынъ тиллерде дестан олгъан ады тек къыр цехинде дегиль, кульче идаресининъ дигер цехлеринде де сайгъы ве урметнен анылды. Айлар-йыллар кетикче янълъшанъ зенаатлар огренди. Вагонетка уйтейиджи, штрек диварларыны пекитиджи, ниае, смена устасы олды. Лянгар кульче идаресининъ къыр цехинде он беш йыл сыдыргы чалышты. Озю ве бригадасы Бутонсоюз социалистик ярышынынъ фаа-лиетли иштиракчиси олдылар. Сейтмурат

ер делиджи зенаатыны да мукеммель суретте менимседи. Ады ве сурети йылларнен «Урьмет тахтасында» булунды. Ренкли маден министрлигинден тебриклер ве алгъышлар алды. Сейтмуратнынъ ве бригадасынынъ истисал къазанчларыны шерепле, онынъ шанлы эмек ёлуны айдынлатып, Лянгарнынъ юксек нокъталарында, нидже-нидже гъалебе йылдызлары парылдадылар.

1959 сенеси Лянгар оджагъынынъ ихтияты тюкенди. Сейтмурат ве бригадасы Ингичка кульче оджагъына ишке авуштылар. Эмек аныелерине садыкъ бригада мында да озюни тез танытты, илерилер сафында озюне дегерли ер алды. Иштеки мувафакъиетлери ичюн коммунистик эмек дарбеджиси адыны ташув шерепине наиль олды. Ал-азырда Сейтмурат озю ве бригадасы Ингичка кульче идаресининъ экинджи шахтасында чалышмакъта. Бу дост ве муаббет бригаданынъ эркъанына козь ташлагъанда онынъ чокъ миллетли кучюк коллектив олып, буюк ишлер якъанына къани оламыз. Онынъ озегини тешкиль эткен ве эмекте джесюрлик косьтерген адамлары: Э. Мамбетов, Х. Халиков, И. Пузилин, А. Эшбаев, Р. Сейдуллаев, Ф. Трофимов, С. Меметов, Б. Абдураманов, У. Баймуратов.

— Бригадамыз муим ишлернен мешгъуль,— дей Сейтмурат.— Вазифемиз — темизлев ишлерини вакътында ве кейфиетли эда этмектир.— Бригада дарбеджи ве элял эмек саесинде яхшы нетиджелер эльде эте. Бу йыл майсы, июнь, июль айларынынъ истисал планларыны 118—119 ве 130 фаиз эда этти. 1981 сенесининъ ярым йыллыкъ планы 122 процент толдырылды. Эмек махсударлыгы муим дереждеде юксельди. Он-он беш йыл эвельси бригада, орта эсаппен, айда 55-56 метр штольня кечкен олса, шимди бу косьтергич 80-110 метрни тешкиль эте. Бригада бу къазанчларны эмек низамыны къавийлештирюв, зенаат усталыгъыны юксельтов ве, ниае, янълъ техникадан кениш ве семерели файдаланув саесинде эльде этти. Яхшы иш яхшы яшамагъа имкан догъура. Бригада азаларынынъ айлыкълары 300—350 кумюштен эхсик олмай. Сейтмуратнынъ бригадасы — шахтадаки Авамиловнынъ бригадасынен ярышашмакъта. Бу йыл апрель айында олгъан тешкерюв нетиджесинде С. Баталовнынъ бригадасы социалистик ярышнынъ гъалиби танылды. Истисал планларыны вакъытындан эвель ве юксек кейфиетте эда этмек, эмек низамыны даа зияде къавилештирмек социалистик ярыш мукъавелесининъ эсас мадделеридир. Сейтмуратнынъ бригадасы он биринджи бешйыллыкъ планыны 1985 сенеси июльде маденджилер кунюне эда этмек борджыны устюне алса да, оны В. И. Лениннинъ догъгъан кунюне иджра этмек ичюн бутюн кучъ ве истидадыны къойып чалышмакъта. Арттырылгъан междбуриетни намуснен эда этеджегине эмин.

Сейтмуратнынъ намуслы эмегъи бир чокъ мукафатларнен къойд этильди, чонки буталапкъар ве тешеббюсчи адам иште буюк эмек муджизелери косьтерип кельмекте. Сейтмуратнынъ озю В. И. Ленин догъгъан куннинъ 100-йыллыгы шерепине тезис этильген юбилей медалинен мукафатла-

нылды. Йыл кечер-кечмез онынъ кокюси-ни «Эмектеки джесюрлиги ичюн» медали яраштырды. Сейтмурат Баталов, онынъджи бешйыллыкъ планыны муддетинден зель толдыргъаны ичюн текрар деалет мукафатынен — Учюнджи дереджели Эмек Шан-шурет орденинен такъдирленилды. Иш аркъадашлары, туугъанлары, сой-соп-лары, эш-достлары эр кес оны джан-гоньюльден ве самимиетнен хайырладылар. Бу онынъ омюринде энъ къуванчлы вакъиялардан бири олды. Урьметли шахтёр С. Баталовнынъ звине башкъа къоранталардан да ядиарлыкълар кельди. Озбекстан Коммунист партиясы Меркезий Комитети, Озбекстан ССР Юкъары Совети ве Министрлер Советининъ, Озбекстан республикасы элли йыллыгы мунасбетинен такъдим эткен «Фахрий ярлыгы», Къаттакъургъан шеэр партия комитети, шеэр иджра комитети ве шеэр комсомол комитети тарафындан берильген «Зенааты боюнджа яхшы ишчи» шаадетнаме ве че-шит ёлбашчы тешкиятларнынъ такъдим эткен он экиден зияде тюрлю мукафатлары бу джумледендир. Маденджилер ве дагъджылар къасабасы Ингичканынъ энъ къатнавлы меркезий сокъкъларындан биринде экинъджи шахтанынъ С. Баталов ёлбашчылыгы алтында ишлейиджи бригаданынъ ишчилерини шеревфлеген ири шиарлар асылы турмакъта. Истисал саасындаки яратыджылыкъ эмеги ве семерели ишлери ичюн онынъ къавий шахтёр омузларыны нидже хошнут ве менфаатдар ходжалыкъ реберлерининъ эллери таптады, ниджелер онъа урьмет ве сайгы косьтерди.

С. Баталов джемаат ишлерине де зияде эмиет бере. О, дёрт-беш йыл девамында Ингичка къасаба советининъ депутаты оларакъ сайланды. Маденджилер къасабасыны абаданлаштырув ве ишчилернинъ турмушыны даа да яхшылаштырув ишлеринде буюк тешевббюсчилик косьтерди.

Баталовнынъ буюк ве дост къорантасы халкъ итибарына ляйкъ эмек ветеранлары тербиелеп осьтюрди. Сейтмурат шимди республикада белли шахтёр. Агъасы Якъуб теджрибели бухгалтер. Къардашлары Мельвадин уйкен икътисадчы, Невкъизе — иш кочюриджи, Шевкет — токаръ олып ишлейлер. Эписи чокъ йыллардан бери республикада белли Самаркъанд геология истисал бирлешмесининъ экспедицияларында мувафакъиетли чалышмакъта.

Сейтмурат ве онынъ къарысы Гульнар да, озьлери киби, шенъ ве эмексевер дживан къызлар ве бир огъул тербие этилер. Ленара ве Дилъара балалар багъчасында тербиеджи ве музыка хадими олып чалышалар. Огъуллары Ленур орта мектепни битирген сонъ къардаш социалистик мемлекетлернинъ биринде Совет Ордусы сафларында хызмет этмекте. Ленара Ингичка къасаба советининъ депутаты.

Отуз еди йыллыкъ шахтёрлыкъ теджрибесине саип бабалары С. Баталов, буюк Обручевнинъ сёзлеринен айткъанда.. «мен адамларгъа файда кетирем» демеге къануний акъ къазанды. Сейтмурат, энди пенсияда олгъанына бакъмадан, сеvimли ишини гъайретнен девам эттирмекте.

Басыр Гъафаров,
Амет Озенбашлы.

«СИЗИНЪ АДЫНЪЫЗ БИРИНДЖИ ЕРДЕ...»

Биз улу учуджы ве сынавджынынъ сонъки учъ айы ве алты куню акъкъында икяе этмек истеймиз.

Ветан дженки биткен сонъ Амет-Хан Султаннынъ хызметинде янъы девир башлагъан эди. Бу девир 1945-тен 1971 сенесинедже девам этти. Амет-Хан йигирми беш йыл учуджы, самолётларны сынавджы олып ишледи.

1970 сенеси, октябрь 25-те Амет-Хан Султан элли яшына кельди. Ер юзюнде ярым асырлыкъ омюр кечирди, лякин вуджуды, гонъюли бу яшкъа ич те уйгун дегиль. Онынъ юзюнде даима мерамет, къальбинде инсаниет, озюнде самимиет укюмран олды. Самолётларны сынавадан кечирюв институтнынъ клубы бугунь рыкъма-рыкъ толу. Залдаки креслоларда отурганларнынъ ярысы къадар даа адам аякъ устюнде тура. Амет-Ханнынъ ватандашлары Абляким Гъафаров, Усеин Умеров, Ибраим Кайбуллаев, Сафие Ибраимова ве бу сатырларнынъ саиплери — бизлер экинджи сырада отурамыз. Эр кес. Амет-Хан Султаннынъ элли йыллыгына багъышлангъан бу тантаналы меджлисининъ ачылышны сабырсызлыкънен беклей, ниает, залгъа институт ёлбашчылары кирелер. Амет-Ханнынъ озю корюнмей. О бирталайдан сонъ, башыны ашагъы эгилткени алда сахнагъа дедил адымларнен бир озю чыкъа. Оны адамлар аякъ устюне турып, кучлю ве девамлы алгышларнен къаршылап алалар. Амет-Хан сахнадаки креслоларнынъ энъ четтекисине отурджакъ ола, ама оны стол башындаки биринджи сырагъа, меджлис ёлбашчылары янына чагъырып отурталар. Амет-Ханнынъ аяты ве онынъ совет авиациясы инкишафында косътерген хызметлери акъкъында учуджы полковник Кондратьев доклад япа. О, бир саатлик сёзюнде Амет-Ханнынъ аятыны ве фаалиетини тафсилатлы суретте икяе эте. Амет-Ханны хайырламакъ ичюн биринджи сёз, академик А. И. Туполевининъ ёлбашчылыгъы алтында чалышкъан конструкторлыкъ бюросы хадимине берильди. Меджлис иштиракчилерине академик А. И. Туполевининъ хайырлавыны окъуды. Хайырлада: «Кыйметли досты-

мыз Амет-Хан! — деп язылгъан эди, — Биз Сизни яхшы билемиз ве Сизинъ фаалиетиниз бизим ичюн ибрет ола биле! Билинъиз ки, он-он беш учуджы-сынавджы арасында Сизинъ адынъыз биринджи ерде булуна. Сизинъ бутюн аятынъыз совет авиациясыннынъ илерилевини огърундаки хызметте кечти. Сиз бир джесюр йигит оларакъ танылдынынъиз ве Ватанны къорчалавда аджайип къараманлыкълар косътердинъиз, юксек усталыкъта асслар севиесинедже котерильдинъиз. Ватанынъыз Алупкада къойылгъан тунч эйкелинъиз несиллер ичюн нумюне оладжакъ.

Амет-Хан! Санъа даима темиз ве лётафетли ава насип олсын!

А. И. Туполев».

Конструкторлар бюросыннынъ Баш конструкторы А. И. Микояннынъ тебригинде: «Кыйметли Амет-Хан! Ярым асырлыкъ омюринизни учуджылыкъ-сынавджылыкъ ишинде кечирювинъиз мунасебети иле сизни джан-юректен хайырлайым, — деп язылы эди. — Сиз кырыджы-учуджылар арасында темели оларакъ юксек ер ишгъаль эттинъиз. Бизим институтта азырланылгъан бутюн самолётларны, айны заманда, «К» самолётыны, сынавадан Сиз кечирдинъиз. Сизинъ кучлю ираденъиз, иштеки адамларгъа самимий мунасебетинъиз сизинъ ичюн буюк урмет догъурды. Сиз учуджы-сынавджы сыфатында юксек авиация техникасыны аджайип суретте менимсединъиз. Биз эпимиз Сизге саадетли узун омюр, янъы мувафакъиетлер истеймиз. А. И. Микоян».

Юбилей меджлисинде Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы Амет-Хан Султаннынъ догъгъанына элли йыл олыви мунасебетинен мешур авиаконструкторлар А. Г. Яковлевнинъ ве А. К. Антоновнынъ хайырлав телеграммалары да окъулды.

Меджлис иштиракчилери арасында юксек эеджан догъургъан шей Франциядаки «Нормандия-Неман» авиация полкы командалыгъыннынъ авалесине бинаэн, Советлер Бирлиги Къараманы, генерал-майор,

Г. Н. Захаровның, франсыз учуджыларының эски досты Амет-Ханны хайырлап язган мектюбини залдаки адамларга окъуп иштитирильген сонъ Къараманнын озюне такъдим этюви олды. Мектюпте дигер къыйметли фикирлернен берабер шу сөзлер де язылы эди:

«Къыйметли Амет-Хан!

Элли яшыңызга келювиниз мунасебетиле биз «Нормандия-Неман» полкы учуджылары сизни джан-гонъюльден ве буюк самимиет, садакъат иле хайырлаймыз!»

Генерал Захаров севимли учуджы Амет-Хан акъкъында франсыз достларының язган фикирлерини тафсилатлы суретте анылатты. «Нормандия-Неман» полкы учуджылары, Амет-Ханны ве оның къараманлыкларыны яхшы билелер, — деди Захаров меджлис иштиракчилерине ве мектюп мундереджесини сөйлемекте девам этти, — Сиз, Амет-Хан, къырджыман йигит чагыңызда Улу Ветан дженкине келип, бирден хасис душман иле урушып башладыңыз. Озюңыз даима душмандан юксекте эдиниз. Сиз яш учуджыларны джесюрлик рухында тербиелединиз, оларга джесаретте орынек олдыңыз, озь усталыгыңыз, батырлыгыңыз иле «Нормандия-Неман» полкы учуджыларында аджаип теэссурут къалдырдыңыз. Олар Сизни юксек урмет иле хатырлайлар. Советлер Бирлигининъ 24 къараманы олган 9-нджы полкта франсыз учуджылары бизим учуджыларнен берабер душманга къаршы буюк садыклыкънен курештилер. Бу полкта къараманларның чокълыгы анджакъ сиздеки учув усталыгының юксек севиесинен багълы эди. Сизинъ джесюргиниз башка учуджылар ичюн нумюне эди. Сиз отуз дане душман самолётыны бир озюнъиз, он докъуз самолётны озь группанызнен урып тюшюрдиниз. Сиз эскадрильяңызны командири олганда, учуджыларга оджа ве дост эдиниз. Сиз, Амет-Хан, гъает алчакъгонъюлли адамсыңыз, сизге берильген вазифени мукеммель эда этюв, янынъыздаки адамга ярдым косътерюв саесинде башкъаларга да мусбет тесир этсиниз. Сизинъ бутюн яшайшыңыз бизге нумюне олды, — деп яза эдилер франсыз учуджылары.

Мен генерал-майор Г. Н. Захаров, «Нормандия-Неман» полкы франсыз учуджыларының риджасына бинаэн, Сизге буюк тешеккур бильдирем. «Нормандия-Неман» полкы нишаныны Сизге такъдим этюв де манъа ишанылды. Полкның ветеранлары, элли яшыңызга келювиниз мунасебетинен Сизни хайырлай, сагъ-селямет олманыңызны истейлер.

Биз, бойле чокътан-чокъ хайырлав мектюплери ичинден базы фикирлерни алып, сизни таныш эттик. Ама о, мектюплер, о телеграммалар гъает чокъ эдилер.

Юбилей акъшамы чокъ вакыт девам этти. Нилает, Амет-Ханны хайырлагъанларга сөз берюв токътатылды. Сонъки сөз Амет-Ханнын озюне берильди.

— Манъа беслеген севгиниз ве урметиниз ичюн сизлерге, достларым, буюктен-буюк тешеккур, — деди Амет-Хан. — Лякин сиз мени адден ашыкъ котердиниз. Меним, эльбетте, бу залда отургъан

адамлар киби, яхшылыгым да бар, нукъсанлыгым да аз дегиль. Эр шейнинъ бир ольчюси бар. Зан этсем, ольчюсиз айтылган сөз, дадыны къачыра. Инсанны юксек зеннлиги — оның ахлякыдыр. Меним ахлякым — бу коллективден алган тербием, бу коллективге ёлбашчылыкъ якъан партияның ярдымы. Буларның эписи ичюн буюк тешеккур!

Амет-Хан бойле деген сонъ ерине отурды. Сонъра реис топлашувны къапавлы илан этти.

Лякин мешур учуджыны хайырлав акъшамы девам этти. Бизлер, Амет-Ханнын эшлери-достлары, оның эвине кельдик. Софралар къоюлган, аш-сувенен донаetylган. Эр кес Амет-Ханнен, ич олмаганда, бир-эки дакъйкъа лакъырды этмек, оның темиз, акъыллы козлерини якъындан кормек, ер юзюнде бойле аджаип джесюр адам да барлыгындан ферахланмакъ истей. Амет-Хан озюне зияде эмиег берильгенинден утанганы дююла. Лякин мусафирлерге хатир ичюн де олса, кулюмсирей, лакъырды эте. Софраларга якъын келе; «достлар, буюрыңыз, ашаныз-ичиниз, аятның имжанындан файдаланыңыз!» дей, озю кулюмсирей. Саат экини кечти. Мусафирлернинъ кимериси къаймакъ тедаригинде, кимериси ятып къалмакъ дердинде. Шорбаджының юзюнде, козлеринде ёргунлыкъ сезилмекте. О, ярын саба ишке кетеджек. О, учуджы-сынавджы. Бу сөзни ишиткенлер чокъ, лякин манасыны бильгенлер аз.

Амет-Хан озюнинъ элли яшына келюви мунасебетинен оладжакъ тантаналы акъшамның сабасында, эр кунки киби, ишке барды. Ишлерини буюк месулиетнен эда этти. Ялынъыз бугунъ дегиль, о хызметине даима джиддий бакъкан адам. О, ишининъ маинетини теренден анылай, Амет-Хан сынаган самолётның бутюн къабилиетини эсаслы бильмеге тырышкан учуджы. Тантаналы акъшамда сөз айткан учуджылардан бири, Амет-Ханнын, озь ишини насыл джиддийликнен эда эткенини хатырлады. Бир кунъ конструкция бюросындан бир инженер келип, Амет-Хан яны самолётны сынамасыны риджа эте, Амет-Хан разы ола, лякин манъа ёлбашчыларның биринден разылыкъ алып келинъиз дей. Инженер институтның реберинден рухсет алып кельгенде, Амет-Хан энди яны машинанынъ янында айланып юре экен. Оның этрафыны айланып чыкъкан сонъ, ярдымджысына: «Машинаны къур!» деген эмир бере. Ярдымджы самолётны къура ве озю бир четке чекилип, моторның сесини динълеп тура. Сонъра самолётның этрафыны бир даа айланып чыкка, моторны бир даа динълей. Ве бирраздан сонъра инженерге:

— Машинаныз учушкъа азыр дегиль, лабораторияда оның иши даа битмеген, — деген хулясага келе.

Инженер Амет-Ханнын фикиринен разы дегиллигини бильдире. Амет-Хан онъа бир шей айтмай, озь институтына джёней ве анда меселени анылата. Инженер де сонърадан, институткъа келип, машинаны сынамакъ ичюн башка учуджы талап эте. Институт ребери дигер учуджы-сынавджыны чагырып, бу ишнинъ иджрасына ки-

ришмесини эмир эте. Лякин енъи сынавджы, институт ёлбашчысына:

— Мен сизинъ эр тюрлю риджаларынъ-ызынъ эда этмеге азырым, ама бу риджанъызынъ иджра этип оламайм. Чюнки Амет-Хан учмагъа-сынамагъа /истемеген машинагъа манъа минмек бу— акъылсызлыкътыр. Бизим арамызда машинанынъ ишлевинден Амет-Хан къадар яхшы анълагъан башкъа учуджы ёкъ,— дей енъи учуджы ве машинаны сынап оламайджагъыны билъдире.

Амет-Ханны билъгенлер, онынънен ишлегенлер, достлары ве аркъадашлары онынъ, Аметнинъ, гъает алчакъгонъюлли, юксек намуслы, темиз виджданлы ве совет Ветанына гъает садыкъ экенлигини къайд этелер. Буны биз озюмиз де коръдик, эмин олдыкъ ве дефаларджа башкъалардан ишиттик.

1971 сенеси февральнинъ биринджи куню бизлер ичюн, совет авиациясы ичюн фаджиалы олды. Улу учуджы Амет-Хан Султан къазагъа огърап, эляк олды. Тюневин о, телефон иле бизни раатлыкъ куню озь эвине мусафирликке давет этти. Бир къач кунъ ичине весикъаларыны азырлап, пенсиягъа чыкъаджагъыны, Алупкагъа кетеджегини сейледи. Бугунъ биз Амет-Хан эляк олгъаныны ишиттик. Онынъ олгенине кимсе инанмады. Чюнки йигирми беш йыл енъи самолетларны сынагъаны алда, къазаларны енъип кельген бу улу учуджы, шимди насыл этип эляк олды! Олюм Амет-Ханны не тешекте, не чельде тапып олмады. Тесадюфен кок юзюнде расткертирди. Амет-Хан мердане адыны ташыгъан эркек эди. «Йигит тешекте ольмез»—дегенлер къартлар.

Онынъ джеседини шеър Медениет эвине кетирдилер. Медениет эви янынъда олып кечкен матем мерасимине он бинълеп адамлар топланды. Къарт ве яш, комсомол ве пионерлер, бутюн шеър эзлиси кельди. Амет-Ханнен сагълыкълашувны эр кес озюне бордж сайды. Зал ичерисинде укъ оркестр чала. Эр кес Амет-Ханнынъ табуты янындан кечмекте. Иште, сонъки дакъикъалар, кельдилер. Табутны машинагъа къоюп, Москвадаки Новодевичье мезарлыкъына алып кетти, улу учуджыны анда дефн эттилер.

Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы Амет-Хан Султан дефн олунгъан сонъ, бизлер къарамаан акъкъында онынъ достларындан чокъ хайырлы сёзлер ишиттик. Сёз келими, Советлер Бирлиги Къараманы Э. Еляй: «Мен Аметни: яхшы билем,— деди бизге.— Амет, ойле бир учуджы эди ки, бир шейни эки кере япмай, элинден кельмеген иш те олмай. Мен онынъ киби экинджи бир сынавджыны даа билъмейм!»

Советлер Бирлиги Къараманы, мемлекетте хызмет косътерген сынавджы, учуджы В. П. Васин: «Амет-Хан учуджы олып догъгъан. Анынъ терджимеи алыны текрарламакъ мумкюн дегиль. Амет-Ханны башкъа бир адамнен къияс этмек те мумкюн дегиль. О, эр иште озь усулыны къуллана, хызметке озюндже янаша. Онынъ фаалиетинде озюне айт хусусиет бар»— деди.

Советлер Бирлигининъ Къараманы, мемлекетимизде хызмет косътерген сынав-

джы-учуджысы Г. М. Шиянов: «Амет-Хан учуджылар арасында пек сийрек расткеллинген адам. Амет-Хан буюк истидат саиб эди. Мен онынънен бир ерде ийигирми учь йыл хызмет эттим. Амет-Ханнынъ бир озюнинъ якъкан ишлерини бир къач учуджы япа биле»— деди.

Биринджи уреджели учуджы, сынавджы, спорт устасы Игорь Шелестининъ «Хаялымда учам» очеркинде шойле сёзлер язылгъан: «Амет-Ханнынъ омюри джебэдеки тюкенмез сергузештлернен толугъа, эфсаневий учуджы эди. Сёз келими, о, эскадрильясынен берабер Батайскте. Бир кере душман самолетлары Батайскке догърулдылар. Амет-Хан душман самолетларыны къаршылап, озь эскадрильясынен берабер кокке котерильди. Душман самолетлары чокъ, оларнынъ огюнде безь самолет кете, командирлерин олмалы. Амет-Хан чар-чабик безь самолеткъа догърулды, арада юз метрлик месафе къалгъанда Амет-Хан атеш ачты. Бу атеш озь ишини япты: самолет туташып янды, ерге тоше башлады. Буны коръген душман учуджылары шашмалайлар. Азырлыкъсыз урушкъа киришелер. Кок юзю алевден къызара. Уруш о дереджеде дешетли олды ки, атта душман учуджылары шашмалап, озь самолетларына атеш ачтылар. Ярым саат дезам эткен чатышмада Амет-Ханнынъ эскадрильясы душманнынъ алты самолётыны, Амет-Хан шахсен озю исе учь самолётны урып тюрюнди. Бунынъ нетиджесинде душманнынъ сагъ къалгъан самолетлары кокте урушувны ташлап къачмагъа меджбур олдылар. Бу урушны козьэтип тургъан авиация генерал-лейтенанты Тимофей Хрюкин, коктеки дженктен сонъ, ерде Амет-Ханны къучакълап ала, янагъындан-козьлеринден опе. «Аферин, Амет-Хан! Чокъ яша, сен акъыкый дженкчи-учуджысынъ»— дей.

Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы, генерал-майор Владимир Константинович Коккинаки шойле деди:

«Дженк биткен сонъ мен институткъа конструктор олып кирдим. Амет-Хан исе бу институтта учуджы-сынавджы олып чалыша эди. Мен онынъле сыкъ-сыкъ корюшип тура эдим. Экимиз пек тез достлаштыкъ. Амет-Хан табиятында мерданелерининъ мерданеси, учувда чеберлерининъ чебери эди. О, самолет моторынынъ ишлевинден рухланджы, улу сынавджы оларакъ танылды. Амет-Хан самолетнынъ моторы ишлеп башлагъанда, эким киби, самолетнынъ давушыны динълеп тургъан сонъ машина учмагъа азырмы-дегильми, тайин эте эди. Машинагъа даима кулер юзюнен, севинчен мине ве шу черенен де тоше эди. Кыскъасы, Амет-Хан буюк ве истидатлы учуджы эди. Амет-Ханнынъ теджрибеси муим бир монографияны тешкиль этти. Амет-Хан аджаип адам эди. О, алчакълыкъ, ахлякъсызлыкъ, ичтимаий джипнает япмагъа къабилиетли шахс дегиль, догъма намуслы эди: Биз оны пек севе эдик. О, себептен, Амет-Ханны ич бир вакъыт унутмамыз! Къальбимизде эбедиен намуслыкъ, ахлякъгонъюллик нумюнеси олып къалыр!» деди Владимир Коккинаки.

Амет-Хан Султан энди 60 яшыны толдыраджакъ эди. Онынъ рухий къудрети бизим анымызда эбедиен яшайджакъ.

БУ — МЕНИМ БОРДЖЫМ ЭДИ

[САБЫКЪ АРБИЙ ХИРУРГНЫНЪ ХАТЫРЛАВЫ]

Адам эсленген сайын кечкен йылларгъа козь ташлай. Меним ичюн олар, о йыллар, енгиль олмадылар. О себептен шимди кечмишни тафсилатлы суретте тас-вирлемек къолай дегиль. Инсан омюри чешит вакъиаларнен толугъа.

Биз инсаннынъ аятында балалыкъ девири яхшы тезссурат къалдыргъаныны, осюп-буюген сонъ анылаймыз. Яшлыкъ вакъытымызда яшлыкъны сатын алмакъ ве къартлыкъны сатмакъ мумкюн олмагъанынынъ фаркъына бармаймыз, инсаннынъ омюри яшлыкъ ве къартлыкътан ибарет экенини унутамыз.

Шимди, кечкен омюр ёлума козь ташлагъанда, эвеля балалыгъымны хатырлайым. Меним балалыгъым Ватанымызнынъ энъ агъыр девирлеринде бир вакъытта кечти.

Озюм 1912 сенеси декабрь 16-да Багъчасарай шеэринде догъдым. Анам-бабам кой ходжалыгъынен огъраша эдилер. 1921 сенеси анам агъыр хасталанды. Къомшу-мыз Айше Шемьи-заде, эким олмаса да, анамнынъ тифнен хасталангъаныны бильди. Эким чагъырмакъ керек олды. Къомшу Керменчик койинден фельдшер Михаил Андреевич Дорошенко кельди. Айше аптенинъ айткъаны догъру олып чыкты. Фельдшер анамнынъ тифнен хаста экенини айтып, баланы анасынынъ янына якъын-лаштырмамакъ кереклигини тенбиледи. О, вакъытта анам ве бабам Багъчасарайдан он беш километр авлакътаки койде яшай эдилер. Койимизде хастахане ёкъ, эким ёкъ. Койде адамлар агъыр хасталансалар, Михаил Андреевични чагъыра эдилер. Элли яшларындаки бу адамны эр кес сева ве онъа урьмет эте эди. Отуз йылны койлюкте кечирген Михаил Андреевич о вакъытта Ялтада яшагъан Антон Павлович Чехов иле якъын ве языджынынъ къыз къардашы Мария Павловнанен дост ола, Ялтада Аутка сокъагындаки Чеховнынъ эвинде сыкъ-сыкъ булуна, анда Лев Николаевич Толстой ве Алексей Максимович Горькийнен корюше.

Мени бу мераметли адамнынъ тевсиесине бинази Симферопольдеки Мидат Рефатов адына балалар эвине алып-кетип ерлештирди. Мен бу эвде кечирдигим 1922 сенесини яхшы хатырлайым. Октябрь айы, ава пек титис. Балалар эвинде яшайыш фена олмаса да, эр альде, мен ондан къач керелер къачып, койге кельдим.

Ачлыкътан шишкен адамлар аля козюм огюнде. Экимлер ачлыкънен чекишкен адамларнынъ, хусусан балаларнынъ вазиятини енгиллештирмеге тырышсалар да, бу тырышулар эр вакъыт яхшы нетиджелер бермей эдилер. Бу вакъытта ачлыкъкъа тиф зевалы да къошулгъан эди.

Михаил Андреевич бу курешнинъ фааль иштиракчилеринден бири эди. Биринджи рус революциясы йылларында студент исьянларында иштирак эткен бу агъа-къардаш Фёдор ве Михаил Дорошенколар Киев университетинден къувулгъанлар. Киевде полис назарети алтында яшамакънынъ агъырлыгъы себебинден, агъа-къардаш анасы иле Ялтагъа келелер. Чехов, Ялта уезди башлыгъынынъ ярдымы саесинде, бу медицина ве педагогика факультетининъ сабыкъ студентлери Михаил ве Фёдорны Багъчасарай уездиндеки Керменчик койине фельдшер ве оджа оларакъ ёллай. Койде къызамыкъ, верем ве тифтен хасталанмагъан къоранта олмагъаны киби, Керменчик ве къомшу учь койде де окъумагъа-язмагъа бильген адам деерлик ёкъ эди.

1903 сенеси уезд идареси Керменчикте кильсе, мектеп ве амбулатория къураджакъ ола, 1905 сенеси якъынлай. Чар акимиети койлюклерни революция тесиринден четлетмек макъсадынен кильсе ве джами къуруджылыгъыны тезлештире. Таарида губерниясынынъ Ялта уездинде энъ буюк кой сайылгъан Керменчикте кильсе ве учь джами къурула. Кой экиге болюнуп, юкъары къысымында къурулгъан джами минаресининъ юксеклиги он беш метр олып, ады Джума джами ола. Бундан сонъ йигирми беш талекени окъутмакъ ичюн мектеп къурула. 1906 сенеси бир къач койге

хызмет эткен амбулатория ачыла. Керменчикте татарлар, румлар яшай эдилер. Фёдор Андреевич кой оджасы ве Михаил Андреевич исе фельдшер олып чалыша башлайлар. Мааллий акимет олардан тек зенгинлерге хызмет этювни талап эте. Фукъарелер исе Михаилни «кой экими» деп адландыралар. О, элинден кельгенине коре эслилерни ве балаларны тедави эте.

Биринджи рус революциясы бастырылган сонъ койдеки мектеп ве амбулатория къапатыла. Агъа-къардаш топракъ ишлеринен огърашмагъа меджбур олар. Койде мектеп ве амбулатория тек Октябрь революциясындан сонъ текрар ачыла. Михаил Андреевич амбулатория бинасынынъ экинджи къатында аилесинен яшай ве гедже-куньдюз хаста койлюлерни къабул эте.

Койлюлернинъ итибарыны къазанган Михаил Андреевич узакъ омюр коръди ве Улу Ватан дженкинден сонъ докъсан эки яшында Керменчикте вефат этти. О кой мезарында агъасынынъ янында комюльди. Керменчиклилер бу алчакъгоныюлли, мераметли адамларны аля урьметнен анъмакъталар.

Мен кене кечмишке къайтам. О вакъытта, Ватандашлар дженки битти. Харобе ве ачлыкъ башлады. Эвимизнинъ дамы акъа. Геджелери ачлыкътан юкълап оламайым. Мен де, Михаил Андреевич киби, эким олмакъ истейим, лякин эким олмакъ ичюн не ерде окъумакъ мумкюнлигини тасавур этип оламайым. Михаил Андреевич киби фельдшер олсам да кяфий. Я Чехов киби эким олсам? Инсан арзусыз яшап оламай.

Бабам, къорантагъа ашайт тапмакъ ичюн узакъларгъа кетти. Анам хаста. Эвининъ бутюн иши он яшындаки аптем Зейнепнинъ боюнунда къалды. О да балалар эвине кетсе, бельки джаныны къуртарыр, дейлер. Лякин хаста ананы ташлап кетмек мумкюнми? 1921 сенеси эки къардашым ачлыкътан кечинди. Мен къардашларым Зейнеп ве Зейда иле къалдым.

Балалыгъым бойле ешилъ ве дюльбер койде зиет иле кечти. Къааръ ве къасеветке далган анам-бабам бизим сагъ къалмамыз ичюн нелер япмадылар?

1924 сенесининъ сузукъ къышы. Сыджакъ урбасы олмаган балалар мектепке къатнап оламайлар. Койде матем байракълары асылы. Эр кес бири-биринден: «Не олды?» «Ким вефат этти?»—деп сорай. Учъ койнинъ джемааты топланды. Кой Советининъ реиси Умеров, джемааткъа мураджаат этип:

— Москванынъ дживарында, Горкиде улу дайимиз Владимир Ильич Ленин вефат этти,—деди.—Фукъарелернинъ буюк досты, оджасы Лениннинъ юреги токътады.

Адамлар кедерлендилер ве къадынлар агъладылар. Чокъ йыллар кечти, лякин адий халкъ бу хаберни насыл буюк яныкъ иле къаршылап алгъаны аля хатиримде. Сонъра вакъыт кене кечти. Эр кес чельде, чайырларда. Богъдайлар сарарып башлады. Биз мектептен къайткан сонъ аналарымызгъа ве бабаларымызгъа ашыкъамыз.

1923—1924 сенелерде къулагъы зайыф ишиткен ве козьлери зайыф корьген Ибраим Ибраимов деген алтмыш беш яшларында адам бизим койде оджа эди. Биз оны, о бизни анъламай эдик. Башкъа окъумыш адам олмаган сонъ, не япаджакъсынъ? Койлюлер бунъа да шукюр эте эдилер. О, кучюк агъач бинадаки мектепте биринджи сыныфтан дёрдюнджи сыныфкъа къадар бутюн талебелерни окъута эди. Оджамыз, яры сагъыр ве кёр олгъаны алда, ачувлангъанда, элине расткельген шейнен талебелерни котеклей эди. Бир кере о мени ойле дёгди ки, къулагъымдан ве бурунумдан къан кельди. Оджамыз достум Сеитвелиге ве уйкен сыныфда окъуйджы Мустафагъа зияде къылына эди. Бабам оджагъа пек ачувланса да, мектепке барып, онынънен лакъырды этмеге истемеди. Сабадан акъшамгъа къадар тарлада чалышкан адам мектепке не вакъыт барсын?

О, вакъытта бабама бир парча топракъ бердилер. Онынъ севингенини корьген олсанъыз. Омюр бою тютюн асравнен огърашкан бабам бизлернинъ, балаларнынъ, намуслы эмек адамлары олып етишмемизни истей эди. Мен энди насыл зенаат саиби олмакъ мумкюн экенлиги акъкъында джиддий хаяллана башладым. Тютюн асрав чокъ эмек талап эте. «Дюбек»тен яхшы берекет етиштирмек ичюн йыл бою чалышмакъ керек. Биз бабама ярдым этемиз. Бабам кимерде: «Ким осал чалышса, мектепке бармайджакъ, меним киби омюрлик джайль къаладжакъ» дей эди. О йылларда мен бу сёзлернинъ манасыны анъламай эдим. Мен ве эки къардашым мектепке къатнай, бабамыз киби, джайль къалувдан пек къоркъа эдик. Язда тютюн сачувда чалыша, къышта окъуй эдик.

Эбет, оджамыз Ибраимов алына коре бизни окъутмагъа тырыша, лякин кимер

шейлерни унута ве буны бизден гизлемеге ынтыла. Эсап дерси ерине Къуран окъугъан вакъытларымыз да ола эди. Не олса да, о бизден чокъ чекишмеди. Алтмыш еди яшында кечинди. Мектепте бир ай дерс олмады. Сонъ койимизге Гъафар адлы яш киши оджа олып кельди. Йигирми учъ яшында бу йигитни къуванчен кършылагъан койлюлер: балаларымыз энди темелли оджалы олдылар, деп севиндилер. Лякин бу оджа да чокъ яшамады. О, кельгени эки йыл олгъан сонъ хасталанды. Буюклер о, веремге огърады, белледилер. Октябрь байрамында оджамыз вефат этти. Эбет, ольгенлер акъкъында тек яхшы сёзлер айтыла. Лякин Гъафар оджамыз акъкъатен алчакъгоньюлли, мераметли, муляйим табиятлы адам эди. Койимизнинъ джемааты оны мезарлыккъа дегиль, мектебимиз янындаки багъчалыкъта комъди. Шимди онынъ къабири узеринде чам тереги юкселип турмакъта. Гъафарны сонъки ёлгъа озгъаргъанда талелелер, къадынлар, къартлар бу оджанен, бу комсомол йигитнен сагълыкълашып агълаштылар.

Бу девирни хатырлагъанда козюмнинъ огюнде бабам джанлана. 1873 сенеси догъган бабам омюрини койде «дюбек» тютюн асравнен кечирди. Анам эв ишлеринен мешгъуль олды ве узун омюр сюрди. 1972 сенеси майыс айында 102 яшында вефат этти. Эки къардашым — Зейнеб ве Зейда дженктен эвель Фрунзе адына Кърым педагогика институтыны битирдилер. Экиси де партия азалары олдылар. Шимди оджалыкъ этелер.

Къардашларым дженк сенелери Кърымда гизли партия ишлеринде фааль иштирак эттилер. Анамыз ве бабамыз бизни балалыкътан эмексевер хасиетте тербиеледилер. Мен онъ учъ яшымда комсомолгъа, он докъуз яшымда партия сафына кирдим. 1927 сенеси еди сыныфны битирген сонъ район комсомол комитетине бардым. Биринджи секретарь ёкъ эди. Онынъ ярдымджысы Григорий Иванович Барановский мени къаршылап алды, мен кой Советине секретарь таин этильдим. Айлыгъым 27 рубле. Эм комсорг олдым. Кой Советине секретарь таин олунгъаныма севинип, эвимизге къайттым. Кой Советининъ реиси Абдулла Хайрединов эртеси куню мени хошнутлыкълан къабул этти.

— Биз сизни чокътан беклеймиз. Мен энди ярым йылдан берли секретарсыз чалышам. Язмагъа, окъумагъа бильмейим. Балалыкътан окъумагъа имкъян олмады. Шунунъ ичюн секретарь аркъадаш, бутюн весикълаларны насылдыр бельгилернен къайд этмеге меджбурым,— деди сусып.

— Истесенъиз, сизге окъумакъны-язмакъны огретейим!

— Кеч олмадымы аджеба? Озюм де энди элли алты яшындам...

Реис манъа пек эйи, намуслы адам олып корюнди. Койдешлерим оны партия азасы олмаса да, «большевик» деп чагъыра эдилер. О манъа инана, айткъанларымы динълей эди. Догърусыны айткъанда, бири-биримизден бир шей огренип оламадыкъ. Онъа тек къайсы ерге имза чекмек кереклигини косътерем, о буюк бир итирамнен пармагъыны о ерге баса, кягъытта не язылгъанынен меракъланмай эди.

Бу вакъытта мен комсомол ишинен зияде мешгъуль ола башладым. Койде коммунистлер аз олгъаны себебинден, комсомол о девирде месулиетли ишлернен огъраша эди.

Он секиз яшымда мени район комсомол комитетине секретарлыккъа тевсие эттилер. Бойле месуль вазифени эда этмеге азыр дегилим, теджрибем ёкъ, бильгим де етерлик дегиль дедим. Лякин мени динълемедилер ве район комсомолларына етекчи сайладылар. Меракълы, лякин муреккеп вазифе мени озюне чекип алды.

Бу вакъытларда эсас ярдымджым китап олды, чюнки бильгимни арттырмакъ кереклигини зияде сездим. Чокъ вакъыт кечмеден, Рабфаккъа окъумагъа кирдим, институтта окъув истеги мени ич терк этмей эди. Лякин насыл институткъа? Яш олгъанда учуджы да олмакъ истейсинъ, инженер де, алим де... Бойле вакъытта койимизнинъ экими Михаил Андреевични хатырлай эдим. Ниает, балалыкътаки арзума наиль олдым. Медицина институтына кирдим. Окъув йыллары мен ичюн бахтлы вакъытлар эди. Беш йыл тез кечип кетти. Институтта партия комитетининъ азасы ве секретары олдым. Ичтимайи ишлерде иштирак эттим.

Эким инсан корьмеген ве ишитмеген шейлерни сезмек, адамларнен мунасебетте джиддий ве инсаниетли олмакъ керек. Хусусан хирург ичюн булар муим хусусиетлердир. Экимнинъ вазифеси, адамнынъ агърысыны енгиллештирмек ве оны хасталыкътан къуртармакънеу битмей. Онынъ мукъаддес вазифеси — адамларнынъ ишанчлы таянгычы ола бильмектир. Мен институтны битирген сонъ Алматархан кою хастаханесинде чалыштым.

1941 сенеси июнь 22-де, таньда хасис душман девлетимизинь мукъаддес сынъырыны бозуп ичери кирди. Балтыкъ денъизинден Къара денъизге къадар кениш джебзде къанлы чатышмалар башлады. Мен, истифадаки офицер, район арбий комиссарлыгына бардым. Анда весикъаларымнен таныш олды ве меним аджеле суретте арбий къысымгъа кетмек кереклигимни эмир эттилер.

Лякин мени, дженк мейданына дегиль, Хабаровск шеэринге ёлладылар. Эмир ойле олды. Оны эда этмек эр бир ватандашнынъ борджы.

Арбий къысымгъа барып еткенимнен манъа санитария болюгини косътердилер. Болюк башлыгы Сочида тедавиленмекте экен. Онынъ еринде къалгъан уйкен лейтенант П. П. Малышев меним иле таныш олгъан сонъ: «Кийиминъиз офицернинъкине ошамай,— деди.— Къушагъынъызны яхшы тарттырып багъланъыз. Аскерлер ве офицерлер ашханелеринде пиширилген ашларнынъ лезетини тешкеринъиз. Аньладынъызмы, доктор?» «Аньладым,— дедим ве одадан чыкътым. Мен мында ашларнынъ лезетини тешкермек ичюн кельдимми аджеба?» деп тюшюндим. Шу куню полкнынъ командири адына рапорт яздым. Мени командирининъ узурына давет эттилер. Къылъыч ве чызмалары йылтырагъан подполковник къабул этти.

— Сизни динълейим,— деди о.

— Бен, бу ерге нисбетен, джебзеге даа да кереклим,— дедим мен.— Анда даа файдалы ола билем.

— Доктор, джебзеге барып етиштирсинъиз. Къызышмакъ керекмей. Биз де джебз ёлагъындамыз. Чатышмалар энди башлады. Олар адамларнынъ табиятыны да денъиштирелер. Рапорт язмакъ, бу — сизинъ ишинъиз, лякин не ерде олмакъ кереклигинъизни биз аль этемиз.

1942 сенесининъ кузь айлары эди. Тереклернинъ япракълары даа тёкилип битмеген. Къатты сувукълар оладжакъкъа бенъзей. Дженк энди экинджи йыл девам этмекте. Чокътан-чокъ балалар оксюз къалдылар. Къанлар тёкильди. Къуршун акъылсыз шей, адам сайламай, ёлунда расткельгенни йыкъа.

Бойле вазиятте мен Узакъ Шаркъны терк этип, Москвагъа кельдим. Пайтахт мусафирлерни, эвельки киби, шеъликинен къаршылап алмай. Шеэр арбий къануннен яшамакъта. 1942 сенеси сентябрь 26-да Мудафаа комиссарлыгынынъ санитария болюгине кельдим. Медицина хызмети кадрлар болюгиндеки небетчи офицер иле корюштим, о бираз беклемек кереклигини билъдирди. Къарыным ач, чантамда исе ашамагъа бир шей ёкъ, къуру паёгым битти. Мен эмир беклейим. Ниае, 309-нджи одагъа чагъырдылар. Столнынъ къаршысында медицина хызмети полковниги тура. Чырайы къачыкъ, къыркъ яшларында, лякин чокътан юкъламагъаны корюне. Манъа бир козь ташлады, сонъра:

— Сизни, майор аркъадаш, окъумагъа ёллаймыз,— деди.

О сёзюни айтып битирмеди, мен алель-аджеле:

— Не ичюн? Къайда?— деп, сорадым.

О манъа тааджилленип бакъты.

— Арбий-медицина академиясына,— деп джевап берди.— Биринджи факультетке.

Мен биринджи факультет не ве къайда экенини тасавур этип оламай эдим.

— Биринджи факультет дегенинъиз не?— деп сорадым.

— Баргъан сонъ билирсинъиз,— деди о,— иште, сизге ёлланма!

Мен, лакъырды шунынънен биткенини аньлап, яваштан кабинеттен чыкътым. Не ичюн окъумагъа ёллагъанларыны аньлап оламай эдим. Бираз тюшюнип тургъан сонъ кадрлар болюги башлыгына мураджаат эттим. Кадрлар болюгининъ башлыгы генерал. Бир къач саат беклеген сонъ, ниае, онынъ алдына кирдим.

— Генерал аркъадаш, не ичюн мени окъумагъа ёллайсынъыз? Ничюн джебзеге ёлламайсынъыз? Ёкъса, кельген ериме къайтарынъыз. Шимди окъумакъ вакъыты дегиль.

Генерал башыны котерип, мени козьден кечирди.

— Санитария идаресининъ башлыгы Е. Н. Смирновнынъ сизни С. М. Киров адына Арбий-медицина академиясына ёлламакъ акъкъында эмири бар. Эмирни эда этмеге акъкъым ёкъ.

Лакъырды бунынънен битти. Мен о вакъыт отуз яшында эдим. Шахсий весикъаларым энди санитария идаресинде булунмакъта, генерал меним хирург экенимни, скальпель иле яхшы чалышкъанымны биле. Онъа ред этмек мумкюн дегиль. Дженк

вакытында эмирни тек эда этмек керек. Бойледже, мен медицина академиясынын диньлейджиси олдым.

Академияда бир йыл окъудым. Бу девир манъа пек узун олып корюнди. Институтта окъугъан беш йылым бу къадар чокъ корюмеген эди. Лякин бу эки окъув арасында буюк фаркъ сездим. Фаркъы шунда эди ки, амелиятны джебэде кече эдик. Окъув вакытында эки кере джебэде булундым. Ильки кере полкнын уйкен экими вазифесини эда эткен олсам, экинжи кере медсанбат командири олдым.

Амелият вакытында эляк олгъан достларымны аля хатырлайым. Окъув девиринде капитанлар Александр Фёдорович Тисленко ве Павел Иванович Майцесов иле достлаштым.

1944 сенеси академияны битирдик. Мен джебэге кетюв акъкында эмир алдым. Джебэде слядаш достларымнен корюшмеге авес этем, албуки оларнын муим бир къысымы чокътан эляк олгъан, мен бу хусуста тюшюнмей эдим.

Бизни джебэге Белорусие вокзалындан озгърдылар. Достларым подполковник Кадулин, майор Бондаренко ве капитан Майцесовнен сагълыкълашмакъ пек кучъ олды. Алтмыш яшларында бир къадын мени къучакълап, бетимден опыи ве козяшларыны силип шойле деди: «Огълум, сагъ-селямет гъалебенен къайтып кель. Меним эки огълум джебэде». Мен де бу эсли къадынны, озъ анам киби, къучакълап, бетинден опеджек олдым, лякин етиштирип оламадым. Москва-Брест поезди еринден кочъти.

Мени джебэге бойле эйи тилеклернен озгъргъан къадынны аля хатырлайым.

Экинжи танк Ордусынын медицина-санитария батальонына командир олып кельдим. Батальон биринджи механизмлешик корпуснын эркянында эди. Советлер Бирлиги Къараманы генерал-лейтенант Кривошеин корпуснын командири. Биз онынъле дженктен сонъ да корюштик. О чокъ вакытлар Бронетанк академиясында оджа олып чалышты.

Орду санитария хызметининъ башлыгы полковник Чеботарёв меним академияда насыл окъугъанымнен меракъланды. Чеботарёв бир йыл эвельси медицина командирлери факультетини битиргенини, полковник Егорьевскийни, окъув болюги башлыгы полковник Зыряновны ве дегир кафедраларнын башлыкъларыны яхшы билгенини айтты.

Мен медсанбатнын командири ве хирург вазифелеринде, джебэде булунам. Корпус экими, ленинградлы Покровский менимнен корюшти, устюнде беяз халат, операциягъа ашыкъмакъта. «Пек яхшы,— деди о.— Батальонны къабул этинъиз. Батальон хызмет эткен арбий къысымнынъ командири аджайип йигит, майор Н. В. Тумаков ишинъизге мувафакъиет тилейим.»

Мен, 558-нджи медсанбатны къабул этип битирмедим, 1-нджи механизмлешек корпуснынъ яралыларыны кетире башладылар. Сонъундан бу къысым иле берабер та Берлингеде бардым.

1945 сенесининъ апрели. Берлин алев ичинде. Шеэр къоджаман прожекторларнен ярыкъландырылгъан. Моторларнынъ гудюрдисинден бири-биримизнинъ сесини ишитип оламаймыз. Фашистлер сонъки дакъикъларынадже къаршылыкъ косьтерелер. О кунълерде насыл сагъ къалгъанымизны тасавур этип оламайым. Яралыларнынъ чокълыгы себебинден эки-учъ гедже юкъламагъан вакытларымыз ола эди. Медсанбатымыз Берлин урушларындаки хызмети ичюн дженкявер Кызыл Йылдыз орденинен мукафатланды...

Фашизм тарихкъа вахшийлик темсили оларакъ кирди. Оны анъгъанда миллионларнен инсанларнынъ къальплеринде нефрет уяна. Фашизмни озъ ювасында богъмакъ ичюн 1945 сенесининъ бааринде Берлин ёкъакъларында джанларыны фида эткен аскерлеримизни унутмакъ мумкюн дегиль.

Йыллар кече, лякин дженкнинъ фена нетиджеси зияде билине. Джебэде кунъделик тутувны адет эткен эдим, лякин онда эр бир вакъяны къайд этмеге имкян олмады. Шимди анда-мында язылгъан кунъделигимни козден кечирем. Ондаки язылар слядаш достларымны хатырлаталар.

Александр Николаевич Морозов деген яш бир эким достум бар эди. 1915 сенеси Ярославль областында догъгъан, 1940 сенеси медицина институтыны битирип, арбий эким олгъан. Полк экими Александр дженк башлагъанынен бизим медсанбаткъа ординатор-хирург олып кельди ве 1945 сенесинедже хызмет этти. Дженк битмесине беш кунъ къалгъанда, о отуз яшында эляк олды. Германиянынъ Новострельц шеэринде дефн олунды. Мен Александрны пек севе эдим. О меним козюм огюнде

аджайип хирург олып етишти. Чокъ вакыткъадже эляк олгъанына инанаджагъым кельмеди. Онынъ йигирми беш яшындаки къадыны Екатерина Васильевна Морозова да бизде операция эмширеси эди.

Пек незакетли ве табиятлы бу къадын ходжасыны дефн эткенде эсини джойды, акъайынынъ къабири узерине йкъылып, окюр-окюр агълады. Биз о, акъылдан азды деп къоркътыкъ. Оларнынъ бизнен берабер джебз ёлларыны кечкен учъ яшында Игорь адлы огълу бар эди. Катя, дженктен сонъ огълуны бабасы киби джесюр этип тербиелегенини манъа буюк гурурнен язды.

Санитария батальонымызда бир фаджиа даа олгъан эди. Медицина ротасы командири майор Анатолий Мартынов институтны битирип, бизим медсанбаткъа кельгенде йигирми алты яшында эди. Биз оны Варшава дживарында тантаналы суретте партия сафына къабул эттик. Онъа язгъан тевсиенамемдеки шу сёзлер аля хатиримде: «Анатолий Сергеевич Мартыновны низамлы, сиясий джеэттен бильгили, ахлякый джеэттен мухкем адам оларакъ билем. Оны Ватанымызнынъ садыкъ огълу сыфатында Коммунист партиясы азалыгъына тевсие этем».

Анатолий шундан сонъ олгъан субетте зеджанлы алда шойле деген эди: «Чокъ языкъ ки, меним аилем ёкъ». Мен де онъа дедим: «Къасвет этме, майор, аиле саби олыпта етиштирирсинъ. Огюмизде даа кыйын кунълер тура. Берлинни ишгъаль этмек керекмиз».

«Меним пек яхшы таныш кызым бар, онынджы сыныфтан берли мектюплешемиз,— деди Анатолий.— Институтнынъ дёрдинджи курсында окъуй. Вера Миронова, эким оладжакъ. 1945 сенеси институтны битирмек керек. Дженк биткенинен Таганрогкъа, звимизге къайтырым, ойле той япарым ки, эр кес шашып къалыр. Таганрогда мени Вера беклей, о шимди йигирми эки яшында, спортнен огъраша, аля окъуй, инженернинъ кызы. Вера аджайип инсан!»

Анатолий 1943 сенесинден берли Вера акъкъында бир шей бильмей, ондан мектюп кельмей эди.

Польшанынъ Черске деген шеэри дживарында, чатышмаларнынъ биринде Анатолий къурсагъындан яраланды. Операция столына къоймагъа биле етиштирип оламадыкъ, эллерим устюнде вефат этти. Оны орманда дефн эттик, олжуми акъкъында анасына-бабасына буюк кедернен хабер эттим. Кельген джевап мектюби де гъает яныкълы эди. Онда, Вера эким олмаздан звель гестапо тарафындан ольдюрильгени язылы эди. Эки яш киши, аятнынъ бойле фаджиалы эки ниаети.

Шимдилик мен озюмле берабер чалышкъан, аскерлеримизнинъ къайдыны чекюв огърунда эляк олгъан меслекдешлеримни хатырлайым. Кунъделигимни текрар козьден кечирем. Ондаки язылар манъа дженкининъ сонъки кунълеринден бирини де хатырлалар. Медсанбатымыз Берлин дживарында Эберсвальд шеэринде, психиатрия хастаханеси бинасында ерлешкен эди.

Гедже, ягъмур сепелей. Энди яткъан эдим. Къапы къакъылды, ичери таныш аскер Семён Филипчук кирди ве мени майор Дмитрий Иванович Шарапов чагъыргъаныны сёйледди. Керексиз ерде мени раатсызламайджакъларыны билем. Операция одасына кельдим, Шарапов манъа мыйыкълары янъ чыкъа башлагъан, чырайы къачыкъ яралыны косътерди. Зембильде яткъан аскернинъ вазияти агъыр экенини сездим. Эки аягъындан, бир тизден ве къурсагъындан яралы. Майор Шарапов ве капитан Тамара Тимофеевна Павлова «не япмалы» деген киби манъа козь этти. «Хастаны озюне кетиринъиз. Операциягъа азырланъыз» дедим мен. Озюм исе тюшюнджеге далдым: аягъынынъ кемиклери зияде парчалангъан, оларны кесмейип къурсагъыны операция япмакъ мумкюн дегиль.

Яралынынъ озю Горький областындан олып, ады Иван экенини анъладым. Йигирми яшында. Онынъ аякъларыны насыл этип кесмей къалдырмакъ мумкюн? Иван озюне кельген сонъ, меним суалиме джевап берген киби, яваштан дауш чыкъарды: «Доктор, аякъларымны кескенге коре, мени мезаргъа комюнъиз. Мен аякъсыз яшап оламам». Осьмюрнинъ козьлеринден акъкъан яшларгъа юрегим чыдамады. Аякъларыны кесмемеге къарар бергенимни озюм де дуймай къалдым. Аякъларыны операция яптым, лякин операциядан сонъ аякълары устюнде юреджегине эмин дегиль эдим. Сонъра къурсагъыны кесип, ачтым. Талагъынынъ ве ичегининъ баягъы кысымыны кесип алмакъ керек олды. Бу кесювде зарарсыз олгъан киби корюнди. Аскер нефес алып башлады. Хастаны палатагъа алып кеттидер. Озюм исе курсюге отурдым. Лякин иш даа битмеди. Аскер агърыларгъа даянып оламайджакъ, лякин акъибети яхшы оладжакъына умют этем. Мен янъылмадым. Иван сагъ къалды.

Чокъ йыллар кечкен сонъ Ивандан мектюп кельди. О аля Горький шеэринде сагъ-селямет яшай ве автомобиль ишханесинде механик олып чалыша.

Дженк битти. Мен ордуда беш йыл даа къалып, озъ фаалиетимни девам эттирдим.

1925 сенеси Латвиядаки Сальрус шеэринде бир агъыр хаста къадынъга расткельдим. Хастаны хастаханеге кетирдилер, оны энди кечинди беллеп, хирургны раатсызламайыкъ деген фикирге кельгенлер. «Раатсызламакъ керек,— деген Янсан адлы къарт санитарка.— Олюнинъ тени сувумагъан».

Хастаны козьден кечирдим ве эким Август Николаевич Силькеге оны операциягъа азырламасыны буюрдым.

Хастанынъ нефес алувыны бильмек къыйын. Кирпиклери къыбырдамай. Хастаны эске кетирмеге тырыштым. «Не еринъиз агъырта?» деп сорадым. Сеси-солугъы чыкъмады. Русча аныламаса керек беллеп, латышджа сорадым: «Кур сан?» хаста индемеди. «Кур зиве?» («Не ерде яшайсыныыз?»). Хаста козьлерини ачты, лякин дудакъларыны къыбырдатып оламады. Къадыннынъ ичинде насылдыр мучелери узюльгенини сездим. Операциягъа кириштим. Къарынынъ ичи къан толукъ эди. Медицинада бунъа лапаратомия дейлер. Ичеги учъ еринден узюльген.

Хаста операциядан эки кунъ сонъра озюне кельди ве кулюмсиреди. Ады Берта, озю къомшу Фрунзе адына колхозда яшай экен. Бойледже, Бертаны олюмден къуртардым. О шимди де сагъ-селямет. Озь койинде яшай.

1962 сенеси бир вакъиагъа даа расткельдим. Москва областынынъ Ногинск райониндаки Борсоково койинде бир къач эким раатлана эдик. Гедженинъ бир маалинде насылдыр адджы сеслер ишиттик. Бизим янымызгъа он беш яшларында осьмюр келип, агъасы ерге йыкылып, яраланып, чокъ къан гъайып эткенини бильдирди.

Биз яралы булунгъан ерге чаптыкъ. Орталыкъ къаранлыкъ, ягъмур сепелемекте эди. Йыкыылгъан киши эссиз алда ятмакъта. Диагноз къоймакъ къыйын дегиль: омуз кемиги сынгъан, янбаш кемиги бугъумындан чыккъан ве мийи зарарлангъан. Хастагъа аджеле ярдым косьтерип, оны хастаханеге ёлламакъ керек. Лякин вазиет пек агъыр, ёлда кечине биле. Бойле ал манъа дженк сенелерини хатырлатты. О вакытларда бизлерге, хирургларгъа дженк шараитинде операция япмакъ керек ола эди. Сиядаш достларымынынъ дешетли урушлар нетиджесинде къараманджа эляк олгъанлары козьлерим огюне кельди. Яралы хастаны кой хастаханесинде операция яптым. Операция мувафакъиетли кечкени ичюн озюм де севиндим.

Мен хирург оларакъ не къадар операция япкъанымынъи бильмейим. Кимерде, меним операциям саесинде олюмден къуртулгъан адамлардан мектюплер алам, оларны хатырлайым. Лякин эр бир хаста, яхуд яралы адамнынъ аяты ичюн курешюв экимнинъ анылы фаалиетинде силинмез излер къалдыргъаны малюм. Манъа чешит шараитте, чешит яштаки адамларны операция япмакъ керек олды. Мен базет ве онкология хасталарыны биле операция яптым. Зарур вакытта терапевт де олдым, эндокринолог да. Лякин биз экимлер базы хасталыкъларнынъ огюнде аджизмиз. Месея, зеваллы шишиклерден хаста адамны даа кереги киби тедавий этип оламагъанымызгъа тарсыкъамыз. Бу агъыр хасталыкъ акъкъында тюшюнгенде офицер достларымдан бирининъ къадыныны дефн эткенимиз хатириме келе, козьлерим яшланып кете. Отуз еди яшындаки бу дюльбер чингене къадыны Мария Волкова он еди яшында экенде ходжагъа чыккъан, ходжасы иле гъает муаббет яшай эди. Сонъки вакытларда Мария ашкъазанында насылдыр санджылар сезип башлады, сонъра бунынъ рак экенини бильди. Мен март-8-де онынъ эвинде олдым. Къадын ольмеге азырлангъаныны айтты. Озюне дефн антери тиккен, папучлер тедариклеген. Акъайыны эрте-ярыкъ табут алып къоймагъа меджбур эткен. Тек дефн мерасими насыл оладжагъыны тасавур этип оламай экен. Акъайы табутны алып келип, чардакъкъа къойгъан. Мен Мариягъа бойле фикирлерден вазгечмек кереклигини айттым, оны къандырмакъ истедим. Лякин файдасы олмады. Ходжасы Фёдор Николаевич бир кереден къартайды, энди яваш-яваш сёнмекте олгъан къадынынынъ чекишкенини корьмек онъа къолай дегиль эди. Куньлернинъ биринде, саба саат бешлерде Мария эсини джойды ве бир даа озюне кельмеди.

Адамлар бизден: «Не ичюн рактан къуртулув чарелерини корьмейсиньиз?» деп сорайлар. Шимди мутехассыслар тарафындан рак хасталыгъыны тедавийлемек ичюн джиддий тедбирлер алынып барылмакъта ве бу тедбирлер саесинде онкология хасталыкъларыны тедавийлевде белли нетиджелер эльде этильмекте. Мария Волкова

бизге мураджаат эткен вакытта ашкызаныны энди шишиклер кѳаппап алгъан эди. Манѳа тек онынъ агърысыны бираз енгиллештирмек мумкюн олды. Керчек, базы зеваллы шишик хасталыкъларыны хирургия ярдымысыз да тедавийлемектелер. Ильмий мутехассислар рак хасталыгъыны атъта бус-бутюн тедавийлемек мумкюн деген фикирге биле кельмектелер. Бельки де, земане илими бойле агъыр хасталыкъларны огюни алув кунълери якъынлагъандыр.

Бизлер, совет экимлери, хасталарны тедавийлев ёлларыны джиддий суретте араштырамыз. Дженк йылларында немсе-фашисит командалыгъы экимлернинъ ярдымы васытасынен адамларны гъайып этюв чарелерини кыдыра эдилер. Мен 1945 сенесининъ апрель айыны хатырлайым. Биз Берлиннинъ босагъасында эдик. Аскерлеримиз Равенсбрюг шеэринде къадынлар ичюн аселет лагерь барлыгъыны билъдилер. Огюмизде голь. Онынъ артында тикенли теллернен сарылы бир къатлы, къалын диварлы биналар. Ичериде къат-къат тахта сетлер. Сетлер узеринде кыбыр-дамагъа алы ёкъ къадынлар ве балалар яталар.

Немсе-фашист экимлери мында чокъ адамны, хусусан балаларны, ольдюргенлер. Лагерьде бала лек чокъ экен. Биз кельгенде бир къач юз бала коръдик. Лагерь экими Шульц Галц 1942 сенеси октябрь 21-де учтен он якъадже юзден зияде баланы олюмге укъом эткен. Оларны гъайып этмек ичюн «циклон» адлы препараттан, газ камераларындан, чешит теджрибелерден вахшийджесине файдаланылгъан.

Сагъ къалгъанларнынъ арасында Татьяна деген рус кызы да бар эди. Эти кемигине пышып къалгъан бу кыз бизге сарылды, агълады.

— Бизни Джанкой станциясында вагонларгъа юклеп, алып кеттилер, къайда кеткенимизни кимсе билмедиди. Бу ерге келип чыкъкъандже къайда, не къадар токътагъанымызны ве юргенимизни унуттыкъ. Бизлерни союндырттылар. Немсе экими бизни айванларны козьден кечирген киби, тешкерди. «Фамилиянъызны унутыңыз! Тек узеринъиздеки номерни акъылда тутмакъ керексинъиз!» деп эмир этти. Сачларымызны кестилер. Сантрач урбаларгъа кийиндирдилер. Баракларгъа ерлештик. Саба, уйле, акъшам бизни мал сайгъан киби тешкерелер...

Лагерьде 1100 къадын ве баладан 220-си хасталангъан. 14960 номерли Татьяна 33-нджи бараккъа тюшкен...

Фашистлер дженкнинъ сонъунда лагерьни гъайып этмек истейлер, лякин етиштирип оламай, 1945 сенеси майыс 5-те къачмагъа меджбур олалар. Кучътен, такъаттан марум мабюслернинъ базылары зар-зорнен бараклардан сокъакъларгъа чыкытылар. Оларны коръгенде фашист экимлерининъ «ильмий» фаалиетлерини тасавур эттим. Концлагерь экими Кихнер, фашизмнинъ «маневий къабилиетсизлик хусусында»ки талиматы муджиби не къадар адамны олюмге макъом эткенини айтмагъа адамнынъ тили биле бармай. Профессор К. Клауберг адамларны стерилизация япууда теджрибелер кечирген. О, озъ ишинден гъурурланып, кунъделигинде шу сёзлерни язгъан: «Меним къадын мучесини стерилизация япмакъ ичюн кешф эткен усулым мувафакъиетли нетидже берди, оны энди омюрге кечирмек мумкюн».

Профессор Хинке ве Хольцнер, экимлер Финке ве Рашнер инсан мучесини сувутув теджрибесинен огъраштылар. Оларнынъ усулы саесинде бинълернен адамлар эляк олдылар. Бу усул хусусан фашист авиациясы медицинасында зияде кёулланылды. Равенсбрюг лагерьинде эким Вольдемар Хавак тиф теджрибеси япкъан. О, эким Динге иле берабер «сынав станциясы» тешкиль эткен. Ишке ярамагъан мабюслерни ольдюрюв лагерь мемуриетине ярдым эткенлер. Къадынлар балаларынен бирликте газ собаларында якъылгъан...

Мен ордуда, дженк биткен сонъ да чокъ йыллар хызмет эттим. Командалыкъ мени дженкявер орденлер ве медаллернен мукафатлады. 1950 сенеси истифагъа чыкъкъан сонъ Рига шеэри «аджеле ярдым» идаресинде баш эким ве сонъра Латвияда Салдус шеэри хастаханесинде хирург олып чалыштым.

1953 сенеси, сагълыгъым зайыфлагъаны себебинден, Москва областына кочътим ве 1979 сенесинедже Глухово, Ногинск ве Электросталь шеэрлерининъ хастаханелеринде хирург олдым. Медицина мевзуларында ильмий макъалелер яздым.

Бир эким, бир хирург сыфатында Улу Ватан дженки йылларында мен узакъ, дешетли ёллар кечтим, чокътан-чокъ джанлар къртардым. Дженктен сонъ да эсапсыз мыкъдарда дертли юреклерге мельэм таптым. Бу меним экимлик борджым эди.

Москва областы,
Электросталь шеэри. 1981 с.

САНЪАТКЯР

Къуртмолла Муратовнынъ пенсиягъа чыкъкъанына 18 йыл олды. Бунъа бакъмадан, о озюнинъ иш фаалиетинен багълы мектеплерден айрылмай. Эки куннинъ биринде мектеплерге бара, оджаларнен корюше, анда софаларны, дерс ханелерни яраштырув ишинде ярдым эте. Фергъананынъ бешинджи ве он учюнджи мектеплеринде онынъ чызгъан бир чокъ чаткъыларыны ве ресимлерини коръмек мумкюн.

Якъынларда Къуртмолла Муратовнынъ эвинде булундым. О бир озю эди. Ал-хатыр сораптыкъ, бираздан сонъра о еринден турып, ашханеге кирди ве джезвени алып, къаве пиширмеге азырланды.

— Къуртмолла Муратович, отур, джаным, бираз лакъырды этейик, мен къавени янъчыкъ ичил кельдим, ондан да гъайры, бизим яштаки адамларгъа къавени чокъ ичмек зарарлы,— дедим. Лякин о сёзюмни динълемеди.

— Сен не айтасынъ шу, эвинъе кельген мусафир бир фильджан къавеге буюрма, бу насыл баба-деде адетимиз, насыл аныанемиз олды? Бу адетни биз яштаки адамлар кутъмесе, ким кутеджек? — деп элемленди ве дегенини япты.

Къаве ичегъкъан вакъытымызда мен эвининъ диварларында асылы ресимлерге диъкъат эткенимни корип, еринден турды ве черчиве ичиндеки буюкче ресимни алды.

— Бош вакъытларымда бойле ишлернен огърашам,— деди о.

Ресимден миллий кийимли дюльбер татар къызы ве йигити муляйм бакъып туралар. Булар Къуртмолланынъ огълу Ленур Муратов ве келини Альфира Муратова. Буюк унджеликнен ве усталыкънен япылгъан ресим. Бу эсернинъ музллифи, сёзсиз, буюк санъаткар.

Къуртмолла Муратовнынъ бундан 55 йыл эвель унер-санайи техникумында окъугъан вакъытта, Багъчасарайдаки хансарайнынъ азбарында шаркъ усулынен орьнектенген бир табакънынъ тасвирини кягъыткъа кочюреяткъаныны хатырладым. Эбет, яш Къуртмолла о вакъытларда истидатлы рессам оларакъ корюнип башлагъан эди.

— Къуртмолла Муратович, сиз унер-санайи техникумында окъугъан вакъытта талелелеринизнен берабер В. И. Лениннинъ ресимини килим узеринде токъугъан экенсиниз. Риджа этем, шу хусуста бир шейлер сёйлениз! — дедим!

Къуртмолла Муратов ода ичинде о якъкъа-бу якъкъа юререк:

— О вакъытта санайи техникумында айтувлы рессамлардан Усеин Баданинский, Абдурафи Абиев, Владимир Константинович Яновский чалыша эдилер. Затен, унер-санайи мектебининъ тешкилятчылары да олар эдилер. 1925 сенеси оларнынъ реберлиги алтынды, мектепнинъ бир группа студенти Кърымнынъ советлешкенине беш йыл толуву мунасебетинен, Кърым

уюметине багъшыш оларакъ В. И. Лениннинъ суретини килим устюнде токъугъан эди. В. И. Лениннинъ сурети эвель Мухтар Шерфединов тарафындан япылгъан, сонъра санъат советинде музакере этилип, тасдикъланылды. Килимни токъувда, менден гъайры, Мухтар Шерфединов ве Усние Халитова иштирак этилер. Техникумнынъ оймаджылыкъ оджасы Рушкис бу килимни къоймакъ ичюн элсен агъачындан черчиве япты. Дайининъ килим узериндеки ресими район ве область партия ве совет тешкилятлары тарафындан такъдирленилды.

— Килимнинъ талийи не олды? О къайда шимди?

— Килим 1925 сенеси Симферопольде тешкиль этилген санъат сергисинде, кене шу йылы Парижде отъкерилген халкъара санъат сергисинде нумайыш этилды, ве, о вакъытларда «Янъы дюнья» газетасында ишлеген Веби Къутуб-заденинъ айткъанына коре, алтын медаль къазанды.

Париждеки сергиге бундан гъайры мен чызгъан ресимим боюнджа токъулгъан экинжи килим, Яновскийнинъ реберлиги алтынды шаркъ усулында ясалгъан шахмат фигуралары ве тахтасы, татар нагъышларинен яраштырылгъан такъиелер, мектеп талелелери ичюн чанталар да йиберилды ве буларнынъ эписи муяфатлар къазанды. Бизим эллеримизнен ясалгъан о, санъат нумюнелери шимди къайда экенини бильмейим.

Элли йылдан зияде вакъыт Коммунист партиясы азасы олгъан Къуртмолла Муратов 1903 сенеси Багъчасарай районундаки Юкъары Керменчик коюнде дюльгер Мурадасыл агъанынъ къорантасында догъды. Бабасы Мурадасыл акъай, 1919 сенеси холерадан, анасы 1925 сенеси вефат этилер.

Къуртмолла Муратович койде башлангъыч мектепни битирген сонъ 1921—1926 сенелери Багъчасарайдаки унер-санайи мектебинде окъуды. 1927—1935 сенелери Симферопольде «Янъы дюнья» газетасында рессам олып чалышты. Шу йылларда «Козъ-айдын», «Илери» журналлары, «Яш къувет» газетасы Къуртмолла Муратовичнинъ ресимлеринен яраштырылып чыкъа эдилер.

1935—1941 сенелери Муратов Кърым Девлет нешриятында техникий редактор ве сонъра дерсликлер болюгининъ мудири вазифесинде чалышты.

1941 сенеси, Улу Ветан дженки башлагъанда, хасталыгъы себебинден, арбий хызметтен азат этилгенинден, Озбекстангъа кочип кельген эди. Къуртмолла 1941—1948 сенелери Фергъана областыннынъ Горск районундаки Навойи адына колхозда идаре секретары ве уйкен табельджа олып чалышты, 1948 сенесинден пенсиягъа чыкъкъандже Фергъана шеэри мектеплеринде ресим ве чизги дерслери берди.

Энвер Арифов

УЧУДЖЫ ЕРДЕ—УЧУДЖЫ КОКТЕ

МУСТАФА АБДУЛЛАЕВ

Даима гурюльтили Карина къартбасынын одасына кирген сонъ бир тамам тюрлене: тынчлана, джиддийлеше. Бир оба ресим ичине дала ве къартбасыны суаллерге тута: «Бу ким!», «Бу къайда... ве не вакъыт чыкъарылды?» Мустафа Абдуллаев торунчыгынын, дюньяда энъ кыйметли кишинин, сарышын башыны мукъайт сыйпап, онынъле озъ акъраны киби лакъырды эте, ич бир суалини джевапсыз къалдырмай.

— Сен аджаип заманда догъдынъ, Кариначыкъ! Бу заманда сенинъ эр бир истегинъ ерине келе. Сенинъ къартбабанъ исе...

О, бала оюнларындан чокъ анъламай эди. Бабасы баягы яшында эди, анасы исе даима хаста, Мустафа кендини билъенинден бери чалыша. Эвеля эв ишлери, сонъра ыргъатлыкъ. Кой четиндеки буюк чокъракъ башында къиямет къопарып ойнашкъан акъранлары Мустафанынъ козюне энъ бахтлы адамлар олып корюне эдилер.

Койлю яшлар мектебине къабул этильгенде лек къуванды! Истекнен, гъайретнен окъуды ве мектепни макътав къагытынен битирди. Бундан сонъ Ялта педагогика техникумына кирди.

Лякин онъа оджалыкъ япмагъа сыра кельмеди. Батыда дженк булутлары эп къоюрмакъта эди. Мустафа Абдуллаев элине дипломыны алгъанынен, Чкалов адына авиация мектебине кире. Сёз сырасы, шуны да къайд этмели ки, чокъ йыллардан сонъ, сейяремизнинъ биринджи космонавты Юрий Гагарин де бу мектепни битирген эди. О вакъытлардан бери, яни 1939 сенесинден сонъ, Мустафа Абдуллаевнинъ омюри авиациянен сыкъий суретте багъланды.

1941 сенесининъ октябрь айында Чкалов адына авиация мектеби эркъанындан 611-нджи штурмджи авиация полкы тешкиль этильди. Мектепни якъында битирген пилот-техник сержант М. Абдуллаев бу полк идареси имаесинде «сербест учуджы» оларакъ таин этильди (эр бир авиация полкында бир, я да эки «сербест учуджы» ола).

Мустафа Абдуллаев биринджи дженкавер вазифени Москва янында эда этти. Бизим бомбалайджы самолётлар эскадрильямыз гитлерджилернинъ ава уджюмине къаршы маниаларыны буюк къыйынлыкъларнен енъип кечти ве озъ юкюни Ватанымызнынъ юрегине къаршы догъурылгъан танк колонналары устюне бошатты, самолётлар душманнынъ зенит артиллериясы атеши ичинден кечип, артына, Михайлово шеэри янындаки аэродромгъа, къайттылар. Лякин олар ерге къонмакъ ичюн ашагъы энип башлагъанда, эр якъ атеш ичинде экенини, аэродромда исе душман танклары доланып юргенлерини корьдилер. Душманнынъ зенит топлары, кокте совет самолётларыны сечкен сонъ, атеш ачтылар. Адсиз-эсапсыз патлавлардан кокнинъ къурсагъы тельчеленген киби корюнди.

Бу вакъытта совет самолётлары бомбарыны ве къуршунларыны сарф этип битирген эдилер. Олар чаресиз алда керичевирилип, къомшу шеэрдеки аэродромгъа ёл туттылар. Минск ёлуны запт

Мустафа Абдуллаев (солда) дженкявер учуштан сонъ.

эткен душмангъа къаршы кырыджы самолетлар котерилип, оларгъа шиддетли уджюмлер япа башладылар. Бундан сонъ, кокте булунып, Тула шеэрининъ къараман мудафааджыларына ярдым эттилер. Сержант Мустафа Абдуллаевнинъ Туладан Алсуфий аэродромына учувы акъылда къаладжакъ бир вакъиа олды. Елны тынч учып кечтилер. Етекчи самолет къонмакъ ичюн бурулып башлады, бу вакъытта оларгъа апансыздан душманнынъ кырыджы самолетлары уджюм эттилер. Немсе самолетлары, эксери алларда, бойле усул къуллана эдилер: булутлар артына гизленип учаракъ, душман самолетларынынъ ашагъы энип башлагъанларыны беклейлер. Самолет ашагъы энип башлагъанда озюни къорчалап оламай. Маневр япмакъ ичюн керекли юксеклик ве тезлик олмай, бойле вакъытта пулеметларда къуршун да биткен ола. Эскадрилья иште, бойле дарбеге оградаы. Самолетларнынъ аман-аман эписи гъаип олды.

Бу вакъиадан сонъ, эскадрильянынъ сагъ къалгъан учуджылары янъы Ил-2 самолётыны огренмек ве менимсемек ичюн Москва областынынъ аэродромына кельдилер. О вакъытларда Ил-2 энъ айтувлы самолет эди.

611-нджи полк Алий Башкоманданлыкънынъ имаесине кечкен кысымларнынъ бири олды. Оны джебзенинъ де бир участкасына, де дигер участкасына ташлайлар. Полтава, Киев, Плоешти, Люблин... Бундан сонъ полк Советлер Бирлиги территориясында тешиль этильген 1-нджи Польша ордусынынъ имаесине кече.

«Коклерде биз ялынъыз учтыкъ, биз дженкявер достларымызны гъаип эттик...» Бу йырнынъ сёзлери джебзджининъ юрегинде агъыр хатырлавлар догъура. Дже-

сюр учуджы, полк командири майор Воробьев подполковник унванынынъ экинджи йылдызыны погонларына такъып етиштирмезден эвель Киев якъынларында эляк олды. СССР Юкъары Совети Президиумынынъ полк штурманы капитан Рачковгъа Советлер Бирлиги Къараманы унваны берюв акъкъындаки Ферманы чыкъкъанда о эляк олгъан эди.

Мустафа Абдуллаев бу адамларнен ян-янаша учты, тезден онъа старшина унваны берильди, техник вазифесине таин этильди. Коммунист Абдуллаев душмангъа къаршы бар къуветинен кулешмеге имкян берген эр ишни, вазифени эда этмеге азыр экенини бильдирди. Бу вакъытта чокъ мешакъкът корьген Польшанынъ азатлыгъы ичюн кулеш башлагъан эди. Кыскъа вакъыт ичинде Абдуллаев поляк учуджыларынен достлашты, агъыр ве аль этиджи дакъикъаларда достларнен берабер душмангъа къаршы дженк этти.

Люблин... Бу шеэр джебзджилер хатиресинде айры бир девирдир. Абдуллаев, полк командири, дёрт Қызыл Байракъ ордени саиби подполковник Сергей Антонович Мироновнынъ тельчеленген самолётыны тамирлейерек, гедже-куньдюз чалышты. Бундан сонъ онъа къараууллыкъта да турмакъ керек олды. Аэродромлар душман диверсантларынынъ энъ муим нишанларындан бири эсап этильгенинден, оларны къорчаламакъ месулиетли иш эди.

Люблин шеэри шунынъ ичюн де акъылда къалды ки, Мустафа Абдуллаев Майданек концлагерине биринджилер сырасында барып этти. Дешетли манзаранынъ шааты олды. Инсан джесетлеринден асыл олгъан обалар. Чапчакъларнен толу ягъ. Инсан ягъы. Адамларнынъ устылеринден сыдырылып алынган терилер... Буларгъа

инанмакъ кыйын, лякин акъикъат ойле эди. Мустафа агъа: «Бутюн неофашист алчакъларнынъ кокюслерине свастика ерине концлагерининъ, олюм цехлерининъ ресимлерини такъмакъ керек, бойле япылса, олар не истегенлерини эр кес анылар эди» дей азапланып. Мен оны анылайым.

Мустафа Абдуллаев дженктен сонъ, чокъ йыллар девамьнда Польша ордусында хызмет этти, озюнинъ силядаш, меслекдаш достларына янъы авиация техникасыны менимсемге ярдым этти. Бу вакъытта о Майданекте фашизм кърбанларынынъ хатиресине кърулган абидени чокъ керелер зиярет этти. Мына, абиде кършысында техник-лейтенант Мустафа Абдуллаев, поляк офицерлери Антон Штопф, Владислав Вилевский, Кинк, Зуб, Кавбыш, Сувик ве дигерлер матем сукюнетини ичинде турмакталар. Олар, акъикъый халкъ Польшасыны янъыдан кърурув огърундаки курешлерде эляк олгъанларнынъ айдын хатиреси огюнде социализмининъ улу къазанчларыны садыкълыкъ ве себатлыкънен кърчалламагъа ант-емин этелер.

Шимди Польшада халкъкъа, социализмге акс къуветлер тыш мемлоскетлерининъ неонацист тешкиятлары тарафындан рагъбетлендирилген ве маддий джезттен теминленген сабыкъ фашист къруйрукълары, социализмини йыкъмакъ истеген бир вакъытта, Мустафа Абдуллаев озюнинъ дженкявер сафдашларыны хатырлай. Шимди олар къайда экенлер? Мытлакъа сынфий куреш баррикадаларындадырлар. Польшанынъ азатлыгъы ичюн къан теккен ве джан борген совет аскерий кучълерининъ поляк халкъынынъ хатиресинден бу ольмез джесаретнинъ силимесине ёл бермелер. «...Социалистик Польшаны биз агъыр алда къалдырмамыз, онъа тазыйкъъ этильмесине ёл беремиз!»— деди XXVI съезде Л. И. Брежнев аркъадаш. Бу сёзлернен бутюн совет халкъынынъ

фikirлери ве дуйгъулары ифаде этильди. Улу Ватан дженки ёлларында польшалы достларнен ян-янаша адымлагъан джебэджилеримиз бу вакъияларны юреклерине пек якъын къабул этелер.

Мустафа агъа озюнинъ сеvimли къутучыгъыны элине ала ве ичинден, Польша топрагъыны фашизмден кърчалавда озюнинъ интернациональ борджыны эда этивде косьтерген федакярлыкълары, джесюрликлери ичюн озюне Польша Халкъ Республикасы укюмети тарафындан берилген мукаяфатларны бирер-бирер чыкъарып косьтере.

Бу — аскер ордени «Хызметлери ичюн кумюш хач», «Хызметлери ичюн тунч хач», «Грюнвальд нишаны», булар исе «Варшава огърунда», «Одер-Нисса», «Мустакъилиет ве азатлыкъ огърунда» медаллери,— дей о.— Булар о йылларда чыкъартылган ресимлер. Арбий аэродромда, Польша койлюлеринде мусafirликте. Дженкявер учуштан эвель ве къайтып кельген сонъ.

Дженкни Мустафа Абдуллаев Берлинде битирди. Германиянынъ пайтахты штурм этильген сонъ, 1945 сенеси майыс 1-де оларнынъ полкы Бранденбургкъа авушты. Экинжи куню авиаторлар пияде аскерлерге чевирильдилер. Бу ерде янъы аэродром пейда олгъаныны сезген гитлерджилер, оны эльге кецирмек ичюн шиддетли уджюмге башладылар. Лякин макъсадына наиль оламадылар. Бранденбург орталыкъларындаки сонъки кършун сеслеринен берабер дженк де битти.

Капитан Мустафа Абдуллаев 1954 сененден бери истифада булунмакъта. Лякин авиациядан айырылып оламай. О, Озбекстан ССР ватандашлыкъ ава флоты идаресининъ чешит тешкиятларында чалышты. Техник, смена инженерини, смена башлыгъы олды. Ил-12, Ил-14, Ан-24, Як-40 самолётларыны менимседди. Шимди пенсияда олувына бакъмадан, авиатехник

Совет ве поляк учуджылары. Экинжи сырада, солдан учюнджи уйкен техник-лейтенант Мустафа Абдуллаев, солунда поляк учуджысы Вайсман. 1945 сенеси.

оларакъ чалышмакта. Ташкент авиация ишханесинде Мустафа агъаны партия активисти, пропагандист, устازلар советининъ реиси оларакъ да яхшы билелер. О партия бюросынынъ, цех профсоюз комитетининъ, истисал меселелерини музакере комиссиясынынъ азасыдыр. Мустафа Абдуллаев, шиддетли дженк йылларында олгъан киби, барышыкъ девиринде де озюнинъ бутюн къуветини, бильгисини, чокъ йыллыкъ теджрибесини улу Ватанымызнынъ чичекленюви ишине бермеге азыр. О, бу ифтихарлы дуйгъуны яшларгъа да исрарлыкънен ашламакта.

Партия комитети секретарынынъ муавини Георгий Петрович Буланцев онынъ акъкъында шойле дей: «Абдуллаев аркъадаш бизим энъ фааль джемаатчыларымыздан бири. Эр тюрлю вазифени бир минсиз эда эте. О акъшамлыкъ партия мектебини аля ишаретнен битирди ве аль-азырда бутюн коллективнинъ итибарына саип пропагандисттир».

Цех башлыгы Валерий Ильич Ан ве цех комитетининъ реиси Павел Андрианович Ванюлин онынъ тербие ишлериндеки къазанчлары акъкъында самимий сёзлер айттылар. «Дядя Миша» (онъа шай дейлер) не къадар шакирт азырлагъаныны сайып чыкъмакъ мумкюн дегиль. Онынъ сабыкъ шакиртлери арасында АТБ башлыгы Борис Александрович Крейцер, Юрий Николаевич Павличев, авиатехник Валерий Сергиенко ве дигерлер барлар».

Шимди Самарканд шеэринде чалышмакта олгъан ОТК башлыгы Энвер Халиев, авиация институтынынъ студенти Володя Ковкин, Ташкент область авиация ишханесининъ инженери Агзам Абдурахма-

нов вакъыты иле Мустафа Абдуллаевнинъ шакиртлери эдилер.

Мустафа Абдуллаевнинъ барышыкъ девириндеки федакяр эмегине юксек къыймет кесильди. Онынъ «Дженкявер хызметлери ичюн», «Москванынъ мудафаасы ичюн», «Варшаванынъ азатлыгы ичюн», «Берлиннинъ алынувы ичюн», «Фашизм Германиясы узеринден гъалебе ичюн» киби дженк йылларында къазанылгъан дженкявер мукаяфатларына Октябрь Революциясы ордени ве «Федакяр эмеги ичюн. В. И. Лениннинъ 100 йыллыгы шерифине» медали къошулды. Мустафа агъанынъ бир мукаяфаты даа бар. Бу Ан-24 самолётынынъ фотосы. Ресимнинъ четине шу сёзлер язылы: «Самолёткъа аъля дедреджеде хызмет косьтергени ичюн. Баш конструктор О. К. Антонов». Бу сёзлерни совет авиация техникасынынъ иджаткары озь элинен язгъан.

Мустафа агъагъа, озь мааллесинде де, якъын ве догъмуш адамгъа айтылгъаны киби «Дядя Миша» дейлер. Мустафа Абдуллаев ярдымгъа мухтадж эр кеске ярдым этмеге азыр. Онынъле аятта бир кере расткелишкен адам оны. унутмаз. Мустафа агъа эр сене Совет Ордусы, Гъалебе байрамы кунълеринде джебэдеш достларындан, иш аркъадашларындан, шакиртлеринден ве таныш адамларындан чокътан-чокъ тебриклер ала. Бу тебриклерге биз де къошуламыз ве авиация саасында 43 йылдан бери хызмет этип кельмекте олгъан бу аджаип инсанни Совет Ордусы куню байрамы мунасебетинен хайырлай, онъа сагълыкъ-селяметлик, ишлеринде мувафакъиет истеймиз.

НАЗИМ ИКМЕТНИНЪ ДОГЪГАНЫНА
80 ЙЫЛ ОЛДЫ

«Мен янмасам, сен янмасанъ, биз янмасакъ...»

«Шииримнинъ негизи юртумнынъ топрагындадыр. Мен онынъ даллары иле бутюн топракъларга, Куньдогушта, Куньбатыда, Язында, Кузюнде уджсыз-буджакъсыз яйылган бутюн топракъларга, о топракълар устюнде къурулган медениетлерге, буюк дюньямызга узанмакъ истедим».

Барышыкъсевер, интернационалист, инкыляпчы шаир Назим Икметнинъ бу буюк истеги, омюрининъ социалистик джебде кечкен сонъки он йылында там манасынен тадбикъ олунды. Онынъ яраткан эсерлерининъ эр джумлеси бунъа ачыкъ делильдир. Назим Икмет, Русиеде къоджаман социалистик девирлишни джошкъунлыкъле ильки алгъышлады, тахминен черик асыр сонъра Владимир Ильич Лениннинъ мавзолейини текрар зиярет этти. Чокъ мемлекет долашты, чокъ инсан коръди, чокъ шиир язды. Кечтиги эр мемлекетте, бастыгы эр топракъта йыкъылмаджакъ эйкеллер къалдырды. «Чин-Чун-Тин», «Сёзюм сизгедир, франсызлар», «Совет къадынынъ яны йылы», «Маджар топрагы», «Оптимистик Прага», «Софиядан», «Швейцариядан кечкенде» ве саире эсерлери шу джумледендир. Бойлеликле, Назим Икмет дюньяджа белли шаир олды.

Озюнинъ къыска омюри ичинде (1902-1963) Назим Икмет дюнья эдебияты ха-

зинесинде чокътан-чокъ эсерлер къалдырды. Онынъ эсерлери дюнья демократик эдебиятынынъ алтын хазинесине кирдилер, дюнья халкъларынынъ тиллерине терджиме этильди, о эсерлер эсасында кинофильмлер чыкъарылды, олар саналарда ойналмакталар.

Он еди яшында олгъанда, Назимни исянда иштирак эткени ичюн, Стамбул денъиз окъув юртундан чыкъардылар. Шу куньден башлап, Назимнинъ аяты эдебиятнен багъланып кете. 1922 сенеси «Анадолу» шири пейда олгъаны киби, эдебият алеминде Назимнинъ ады айтылып башлай. Терен ватандашлыкъ дуйгъусынен ашланган бу шиир Тюркие халкъынынъ агъыр аятыны акс эттириджи эдебий репортажны аныдыра.

1921 сенеси Назим Икмет Советлер Бирлигини зиярет эте. Мында о Шаркъ эмекдарларынынъ Коммунистик университетине кире ве озъ иджадий ишлеринде В. Маяковскийнен ве Совет эдебияты ве санъатынынъ дигер эрбапларынен багълана. Москвада окъув онынъ илеридеки яратыджылыгына буюк тесир быракъа, дюньяга бакъышы кенишлей, эстетик дуйгъулары деньише, бильгиси ве аны зенгинлеше. Бутюн дюньянынъ козу алдында социализм джемieti къурула, яны ичтимай къурум мейданга кетириле, яринки куннинъ адамы догъа. Назим со-

вет кишилеринин элек къазанчларына юректен севине. Шаир бойле эмекчилерни кыуачкъламакъ истей.

В. И. Ленинниң олюми. Назимнин юрегини титрете. «Лениннин олюмине» шииринде о кенди кыйгысы ве яныгыны кучлю ве тесирли сёзлер иле баян эте:

Окунуыз!
Окунуыз Ленинден бир сатыр!
Ольди буюк устамыз
Ольди!..

О, яратыджылыгында Маяковский киби, яныи шекиль кыйдырды ве озь шиирий фикирини халкъка анылатмакъ ичюн эсерлерини халкъ тилине якынлаштырмакъа тырышты. Шубесиз, бу янылыкъларда оны аныламагъанлар ве онъа къаршы чыккъанлар олды. Коммунист шаир озюнин мефкуревий душманларына къаршы ачув ве нефретнен чыккышта булунды. О инкыляпчы ве марксча фикир этиджи шаир эди.

Отузынджи сенелери язган эсерлеринде Назим Икмет фашизмге къаршы фикирлерини ачыкъ-айдын баян этти. Онын революцион гъаелернен толук эсерлери яваш-яваш озь мемлекети сынъырларындан чыккып, дюнья микъасында даркъалып башлай. Нисет, 1938 сенеси оны якъалап, махкемеге чеке ве 28 йылгъа къапталар. Шаирнин зиятли, сонъу корюнмеген, къараманане апсхане аяты башлай. Лякин онын кыйнакъ яратыджылыгыны апсхане диварлары да токътатып оламадылар. Шаир анда чешит адамларнен, чешит шахсларнен расткелишти. Эписи онын яратыджылыгында керек ерни алдылар. Бир сыра эсерлери Совет халкъынын фашизмге къаршы алып барган амансыз курушине багышлана. О, фашизмнин енйледжегине юректен инана. «Зоя» поэмасы бунъа мисал, ола билир. Назим Икмет совет партизанына «кызым» дей.

1951 сенеси, дюнья прогрессив джемаатчылыгынын тазыйкъы алтында Назим Икмет апсханеден азат этилген сонъ, Советлер Бирлигине кельди ве омюринин сонъуна къадар мында яшады. Онъи йыл ичинде Назим бизим мемлекетимизнин бир чокъ кошелеринде булунды ве мемлекетнин яратыджылык аятында фааль иштирак этти. Барышыкъ огърунда куруште, дженкке къаршы дюнья арекетинде озюнин яны-яны эсерлеринен чыккышта булунды, бир чокъ чет мемлекетлерде, халкъара конференцияларда иштирак этти. Озь ватанына, онын эмекчи, чыдамлы халкъына, достларына ве гъаеви аркъадашларына багышлап бир сыра шиирлер язды. Тюркие халкъынын такъидрини ве келеджекке ынтылышыны айдынлатты. Бир кунъ, бир дакъикъа озь юртуну, онын джесуране халкъыны акъылындан чыкъармады. Лякин онъа ана-Ватаныны бир даа барып коръмек кыймет олмады. Хасталыгы вакътында язган шиирлеринде «эгер ольсем, мени Анадолу дагы артындаки койде комерсинъиз» деген сёзлерни окъудыкъ.

Шаир, озюнин яратыджылык аятына екюн чекерек, буюк колемде энциклопе-

дик эсер яратмакъны арз этти. Бу ниетнен о чокъ йыллар девамьнда «Инсан манзаралары» адлы эсер язды. Бу хусуста шаир озю бойле дей. «Алмания фашизми Советлер Бирлигине уджум этти. Мен йигирминджи асырнын тарихыны язмага къарар бердим. Бу тарихны чешит миллетлерге, сыныфларгъа менсюп инсанларнын аятыны анылатаракъ язаджакъ эдим. Йигирминджи асырнын тарихына, белли башлы миллетлерден тюрк, рус, азерб, украин, англиз, франсыз, инд, американи киби, таныдыгым бутюн инсанларны къошаджакъ эдим. Бу тарихнын адыны «Инсан манзаралары» кыйдым. Эсерни бир къач китаптан ибарет оладжакъ деп тасавур эте эдим. Ильки китап 1941 сенесинин бааринде Стамбулда Айдарпаша вокзалында башлай. Апсханеден чыккыгъам заман 66 бинъ сатыр язылган эди. Сербестликке къавуштыгъыма бир йыл олур-олмаз мемлекеттен айрылмакъ сырасы кельди. «Инсан манзаралары»ны аныма алмадым. Къолгъа тюшерим деп сакъындым. Оны бир къач парчаларгъа болуштирип достларынын эвлеринде сакълаттым. Москвагъа келген сонъ, оларнын эльге тюшип якъылгъаныны ишиттим. Базы парчалар мен махбус экенде Парижге барып чыккъан ве басылган. Арадан йыллар кечти ве 1956 сенеси атештен къуртулган базы парчалар Москвагъа келе башлады. Энди элимде он еди бинъ сатыр булуна. Элиме келип тюшмеген парчалар арасында Франциянын гитлерджиер тарафындан ишгъаль этилюви, Москва ве Ленинградкъа уджумлер бар. Ама инсан умюдини кесмей, оларны да кунълерден бир кунъ буладжагына инанам.

Апсханеден чыккъан сонъ тарихымни девам этмедим. Шимди де язмайм. Чюнки бойле бир тарихны башкъа бир усулда язмакъ кереклигини, шириетнин имкяналарыны, аз сёз иле чокъ сёйлемек кереклигини аныладым. «Инсан манзараларында» базан ширге якълаштым, базан несирге. Ама шимди бус-бутюн башкъа тюрюлю язар эдим. Мени терс аныламанъыз, инсан манзараларынын шимди тюшонген усулдан башкъа тюрюлю яздым деп ич языхсынмайым.

Иште, бойле сайынъыз, окъуйдыжылар. Бу китапта, кимисинин къолу дюньяны тутмыш, кимисини къомшулардан башкъасы танымаш инсанларнын биографиясыны окъуйджакъсынъыз. Бу биографияларнын бир арая кельмеси сизе 1908-ден 1941-ге къадар Тюркие тарихынын ана ресимлерини косьтереджек. Бир шейге меракъ этем ки, бу ресимлерни арды-сыра сейир этеркен джанынъыз сыкъыладжакъмы, сыкъылмайджакъмы, 1961. Москва. Кысым айы».

Назим Икметнин «Инсан манзаралары» эпопеясы, юкъарыда кыйд этип кечтигимиз киби, битмей къалды. Уч китаптан башкъа, ялынъыз айры-айры парчалары сакъланып къалды. Бу парчалар, текмиль олмагаынына бакъмадан, эсерде муим ер туталар.

Назим Икмет ишчи сыныфыны къорчалавада ве эмекни марксизм нокътан назарындан анылава Тюркиеде биринджи оларакъ озюни косьтерген ве сес котер-

ген шаирдир. Онынъ яратыджылыгында миллий ве интернациональ рух бир ерге битишик алда, юксек ватандашлыкъ, инкылябий, социалистик гуманизмнинъ янъы эсасыны темсиль этмектедир.

Шаир 1930 сенеси озюнинъ бир шииринде, истипдаткъа ве укъукъсызлыкъкъа къаршы, халкънынъ бахты ве саадети огърунда куреште гъалевенинъ буюк къыйынлыкълар ве къурбан кетюв нетиджесинде эльде этиледжегини тенбилеп,

юксек санъат эсерине хас бедиятле:

Мен янмасам,
Сен янмасанъ,
Биз янмасакъ —
Насыл чыкъар
Къаранлыкълар
Айдынлыгъа!

деп язды ве омюрининъ сонъуна къадар (1963 сенеси вефат этти) кескин сынфий курешлернинъ биринджи сафларында булунды.

Назим Икмет

* * *

Апслерде кечен он дёрт сене — аркъамда,
Огюмде даа он еди йыл,
Бир байракъ далгъаланыр къафамда —
Къан киби къызыл.

Бир къадын северим — сют киби без, —
Бир тюркю сёйлерим — бутюн тюркюлерден умютлю.
Тюркюмде севинчи, кедери, зафери инсанларымнынъ
Ве авучымда, къадынымнынъ элиме токъунамаян эли.

1950 с.

ХОШ КЕЛЬДИНЪ

Хош кельдинъ, къадыным меним, хош кельдинъ!
Ёрулмышсынъдыр.
Насыл этсем де, йыкъасам аячыкъларынъы!
Не гуль сувым, не кумюш легеним вар.
Сувсамышсынъдыр,
Бузлу шербетим ёкъки, зияфет идеяим.
Ачыкъмышсынъдыр,
Санъа без кетен орьтюли софралар къурамам,
Мемлекет киби эсир ве ёкъсулдыр одам.

Хош кельдинъ, къадыным меним, хош кельдинъ!
Аягъынъны бастынъ одама,
Къыркъ йыллыкъ бетон чайыр-чимен шимди.
Кульдинъ, гюллер ачылды пенджеремнинъ демирлеринде,
Агъладынъ, авучларыма тёкюльди инджилер.
Гонълум киби зенгин, уриет киби айдынлыкъ олды одам,
Хош кельдинъ, къадыным меним, хош кельдинъ!

1950 с.

МЕМЕТКЕ СОНЪКИ МЕКТЮБИМ

Бир яндан джеллятлар кирди арая,
Бир яндан оюн этти манъа
Бу гъарип юрек,
Насиб олмаяджакъ, Меметим, яврум,
Сени бир даа коръмек.

Билем ки,
 Богъдай башагъы киби деликъанлы оладжакъсынъ
 Мен де ойле эдим генчлигимде —
 Къумрал, индже, узун.
 Козьлеринъ ананънынъкилер киби къоджаман,
 Базан да бир парча бир худжур, маъзун,
 Чехренъде виджданлы бакъышлар, айдынлыкъ,
 Эр альде сесинъ де оладжакъ —
 Бербат эди менимкиси —
 Тюркюлер тѣкеджексинъ янымлы-яныкъ...
 Къонушмасыны да биледжексинъ —
 Мен де беджерир эдим о иши
 Асабиленмедигим заманлар —
 Бал тамлайджакъ тилинъден.
 Вай, Мемет, къызларнынъ чекеджеги бар
 Сенинъ элинъден.
 Мушкюльдир
 Бабасыз буютмек эркек эвлядны.
 Ананъны ынджитма, огълум,
 Мен кульдюремедим юзюни,
 Сен кульдюр!
 Ананъ, ипек киби къуветли, ипек киби йымшакъ;
 Ананъ, ихтиярлыгъында биле гузель оладжакъ,
 Оны ильки корьдигим кунъдеки киби,
 Богъаз ичинде,
 Он едисинде,
 Ай ишыгъы, кунъ ишыгъы, джан эриги,
 Дунья гузели.
 Ананъ,
 Айырылдыкъ бир саба, булушмакъ ичюн,
 Булушамадыкъ.
 Ананъ,
 Аналарнынъ энъ эйиси, энъ акъыллысы,
 Юз йыл яшар иншалла...
 Ольмектен, огълум, къоркъмайым мен,
 Ама не де олса,
 Иш арасында базан,
 Иркилип анъсызын,
 Яхут ялынъызлыкъта омюрнинъ эвельден
 Кунълерини саймакъ бираз зор.
 Дуньягъа тоймакъ олмай, Мемет,
 Тоймакъ олмай...
 Дуньяда кираджи киби дегиль,
 Язлыкъ эвге кельген киби де дегиль,
 Яша дуньяда бабанънынъ эви эмиш киби...
 Тухумгъа, топракъкъа, деньизге инан —
 Инсангъа эписинден эвель.
 Булутны, машинаны, китапны сев,
 Инсанны эписинден эвель.
 Къуругъан далнынъ,
 Сѣнген йылдызнынъ,
 Сакъат айваннынъ
 Дуй кедѳрини,
 Эписинден эвель де инсаннынъ.
 Севиндирсин сени джюмлеси ниметлеринъ,
 Севиндирсин сени къаранлыкъ ве айдынлыкъ,
 Севиндирсин сени дѳрт мевсюм,
 Ама эписинден эвель инсан севиндирсин сени.
 Мемет,
 Мемлекетлер ичинде бир ширин мемлекеттир

Тюркие, бизим мемлекет,
Инсанны да, сув къатылмамышы,
Чалышкъандыр, агъыр башлы, йигиттир,
Ама дешэтли факъыр.
Замет чекмекте миллет.
Лякин гюзель оладжакъ сонъы.
Сен орада бизим халкъ иле берабер
Коммунизм къураджакъсынъ,
Козъле кореджек, элле тутаджакъсынъ оны.
Мемет,
Мен тилимден, тюркюлеримден,
Тузумдан, экмегимден узакъта,
Ананъа асрет, санъа асрет,
Ёлдашларыма, халкъыма асрет оледжегим,
Ама сюргюнде дегиль,
Гъурбет эллерде дегиль,
Оледжегим гъаелеримнинъ мемлекетинде,
Беяз шеэринде энъ гузель кунълеримнинъ.
Мемет, яврум,
Сени Тюркие коммунист партиясына
Эманет идиёрым.
Гидиёрым,
Ичим раат.
Сенде даа бир хайли заман
Халкъымда олжумсиз девам этеджек
Менде тюкенген аят.

Москва, 1963 с.

Озбекстан эмекдарларынынъ ватанперверлик тешеббюси

Юрий Ковалев

ЭКИНДЖИ КЪЫРТЫШ

Русиянинъ шималий-шаркый къысымындаки къаратопракълъы эсап этильмеген ерлерге, Леонид Ильич Брежнев, кучлю къабилиетке малик ульке, яни — экинджи къыртыш, деди. Шимдики вакъытта бу къадимий рус улькесини яңъартув, деньштирюв огърунда япылмакъта олгъан ишлер бутюн совет адамларынынъ биринджи дереджели ишине, умумхалкъ ишине чевирильди.

Къаратопракълъы эсап этильмеген ерлер уч миллион мурабба (квадрат) километрлик майдандан ибарет олып, озюнде йигирми докъуз область ве автономлы республика булунмакъта, алтмыш миллионгъа якъын адам, яни Советлер Бирлиги эалисининъ аман-аман дёртте бир къысымы яшамакъта. Бу ульке эмекилерининъ Умумиттифакъ истисалында косътерген хызметлери де муимдир. Къаратопракълъы эсап этильмеген къыртышкъа буюк уджюмнинъ башлануву арфесинде, яни докъузынджи бешйыллыкънынъ сонъунда, Русие Федерациясында етиштирилген сют ве йымыртанынъ 40 проценти, этнинъ отуз проценти, къартоннынъ ярысындан зиядеси ве кенафнынъ эписи мында етиштириле эди. Булар муим ракъамлар. Лякин къаратопракълъы эсап этильмеген улькенинъ имкяналары, керчектен де, сынъырсыздыр. Шунынъ ичюн Коммунист партиясы къаратопракълъы эсап этильмеген ерлернинъ кой ходжалыгъында икътисадий ве ичтимаий деньшиювлернинъ буюк программаны кунъ тертибине къойды.

Озбекстан эмекдарлары, партиянынъ, къаратопракълъы эсап этильмеген улькени янъартув огърундаки умумхалкъ кураешинде фааль иштирак этюв акъкъындаки даветине биринджилерден олып джевап бердилер. Озьерининъ интернациональ борджына ве лениндже халкълар достлыгъынынъ сарсылмаз, улу къанунларына садыхъ бинълернен къуруджылар, механизаторлар, инженерлер ве техника хадимлери, мелиораторлар, ирригаторлар къа-

ратопракълъы эсап этильмеген улькеге кеттилер.

Кетюв арфесинде колхозларда, совхозларда ве къуруджылыкъ тешкилятларында откерильген митинглерде къаратопракълъы эсап этильмеген ерлерни деньштирюв огърундаки кураеште озбекстанлыларнынъ социалист меджбуриетлери къабул этильди. Бу меджбуриетлерде белгиленильген ракъамлар да гъает муим эдилер. Озбекстан эмекдарлары Иваново ве Новгород областларында эки юз миллион рублелик къуруджылыкъ ишлери эда этеджеклер.

Эгер бу эки юз миллион рублени амелий ишлернен ифаде этеджек олсакъ, шойле вакъиаларнынъ шааты ола билемиз. Алтмыш беш бинъ гектар майдандаки батакълъык ве яры-батакълъык ерлер къурутыладжакъ, он алты бинъ гектар ер ичюн суварув системи къуруладжакъ, шеэр типте къасабалары олгъан эт, сют, себзе етиштириджи дёрт совхоз майдангъа кетириледжек, юз сексен бинъ квадрат метрлик толу комплексли медений турмыш биалары, янъы ёллар, санаат ёлакълары, тамир ишханелери къуруладжакъ.

Озбекстан эмекдарларынынъ алидженап, ватанперверлик башлангъычы Советлер Бирлиги Коммунист партиясы Меркезий Комитетинде такъдирленильди, онъа къардаш республикаларнынъ эмекдарлары да къошулдылар. Озбекстаннынъ достлыкъ поездлары пешинден Орта Асия ве Закавказье республикаларынынъ бинълеп гонъюллилеринен толу поездлары да къаратопракълъы эсап этильмеген улькеге джэнедилер.

Совет акимieti йылларында къардаш халкъларнынъ достане ве бирдем аилесинде эр бир иттифакый республика, онынъ адамлары ве икътисадий имкяналары о къадар осьти ве пекиндилер ки, энди оларнынъ бири-дигерге семерели ярдым косътерюв икътидарына бутюнлей малик.

Қазақстан қырытышыны сюрген вакытта ойле ярдым этильген эди, экинджи, қаратопракълы эсап этильмеген қырытышта да айны шунын киби олмакъта.

Қаратопракълы эсап этильмеген ерлерни менимсет — Ватанымыз тарихында буюк джесарет, совет халкынын эмек биографиясында шанлы вакъиа, коммунизм къуруджылыгы оғрундаки улу куреш саифелеридир.

Қаратопракълы эсап этильмеген ерлерге «экинджи қырытыш» дейлер. Лякин «экинджи қырытыш» элдинджи сенелернин башында менимсенилип башланыларакъ, етмишинджи сенелеринин соңунда Леонид Ильич Брежнев аркъадашнын «Қырытыш» эсеринде тасвир этильген биринджи қырытышкъа бенъземей.

Бундан черик асыр эвель Қазақстаннын ве дженюбий Уралнын, Сибиринин ве Алтайнын қырытыш топракълары менимсениле башланылган эди. Шимди исе къадимий қаратопракълы эсап этильмеген ульке экинджи кере доғмакъта.

Шималий-ғарбий Русининъ табияты шашыладжакъ дереджеде зенгин ве дюльбер. Вагон пенджереси оғунде саатларнен турып, Русининъ текрарланмаз, аджаип манзараларыны сейир этмек мумкюн. Серин ельде далғаланып турган ашылыкъ занлары арасында, бирден, бомбош ерлер, такъыр чёллер пейда оларлар. Язынын чиллесинде къаверенкке кирген тереклер вызнен кететякъан поезднын артындан къуру пытакъларыны созуп, ярдым истеген киби келелер. Эбет, олар мушкулъ куньлерде озьлерининъ къадимий ве садыкъ достындан, инсандан, ярдым истейлер.

Бу улькеге Орта Асия республикаларындан барган адам вазиетнинъ себебини бир кереден анылап оламаз. Бу тарлаларны ве тереклерни сув ольдюре. Дженюпте сув олган ерде аят ола. Мында исе сув бутюн джанлы варлыкъны ольдюре.

Доғру, сув — аят демек. Лякин сув чокъ олса, қаратопракълы эсап этильмеген ердеки киби, қарардан зияде чокъ олса, олюм кетире. Бунын ичюн бутюн қардаш республикаларынынъ векиллери топланып бу къадимий ве дюльбер улькеге кельдилер.

Ташкентнен Иваново арасында бинълернен километр месафе бар, лякин Иваново шеэрнинъ сокъакъларында Ташкенттен бу къадар узакъта экенинъни ис этмейсинъ. Эр ерде озьбекче лакъырдылар ишитиле, озьбек такъиелери кийген адамлар расткеле. «Озбекстан» сокъағы, «Ташкент» тюкяны, «Фергана» мусафирханеси бар. Мааллий газеталарнынъ саифелеринде «Озбекстанлыларнынъ яны енъишлери», «Ташкентлилер арттырылган меджбуриет алдылар» деген серлевалар козьге чарпа. Бу, Озбекстан памукъчыларынен Иваново токъумаджылары арасында та 1929 сенеси имзаланган «Бинълер муқавелесининъ» эп кенишлемекте олгъанындан делаялетир.

Озбекстан республикасынынъ векиллери қаратопракълы эсап этильмеген ерлерде энди единджи кере къышламакъталар. Қышта топракынынъ устю аман-аман эки метр къалынлыкъта бузнен орытоле

ки, бойле ал қаршысында энъ кучлю экскаваторлар биле аджиэ къалалар.

Еди йыл зарфында чешит шейлер олды. Кимерде баарь апансыздан келе: бузлар ирий, этраф ешиллене, табият джанлана. Бойле вакытларда къуруджыларнынъ ишлери де яхшы кете. Кимерде исе язын орталарында биле, еринъ астындаки бузлар иримей. Язда арды кесильмеген яғмурлар яғып башлай ве энди къуруп башлагъан топракъ батакълыккъа чевириле. Бунын ичюн «экинджи қырытышны» менимсейиджилер авадан имдат беклеп отурмайлар. Ава насыл олса — олсун, къуруджылар ишни токътатмайлар. Ивановодаки озьбекстанлы къуруджыларнынъ штабы сайылган «Иваново ирригация совхоз къурумы» трестинде йылда сексен бинъ метр муқабында демирбетон махсулаты чықарган яны завод ишлеп башлады. Якын вакытларда техниканынъ энъ соңки янъылыкъларынен теминленген яны автобаза ишке тюшти.

Машина буюк сурьатле кетмекте. Юзлернен километр ёл артта къалды. Огде Левитаннынъ фырчысынен эбедийлештирилген дюльбер манзаралы Плес корюне башлады. Сол тарафкъа кеткен ёлнынъ айланмасында, демир дирекке пекитилген тенеке устуне безз арифлернен «Озбекстан» совхозы деп язылган. Иваново топрагында бойле языны окъугъан озьбекстанлынынъ юреги эеджандан сыкъсыкъ урып башлай. Ташкент областынынъ Бостанлыкъ районындаки «Новгород» совхозында, яхут Мырзачёльдеки «Иваново» совхозында булунган новгородлылар ве ивановолылар да айны дуйгъуны ис этселер керек.

Биринджи кере олган корюшювимиз вакытында Иваново ирригация совхоз къуруджылыгы трести идареджисининъ муавини Шукур Мухаммедиевнен илериде япыладжакъ ишлер акъкъында лакъырды эткен эдик. О вакытларда «Озбекстан» совхозы тек картада межджут эди ве ёлдаки тахтада тек ады бар эди. Совхознынъ озю, онынъ меркезий къасабасына алып барган асфальт ёл, дюльбер чайхане (эбет, «Озбекстан» олган ерде чайхане де олмакъ керек) — буларнынъ эписи келеджекте япыладжакъ ишлер эди.

Бухара педагогика институтынынъ студентлеринден тешкиль этильген комсомол отрядынынъ къуруджылары шу келеджекни якъынлаштырмакъ, керчеклештирмек ичюн гъайретнен чалышмакъталар. Отряд командири Исмаиль Ахмедов кесментик йигит — сакин даушнен лакъырды эте.

— Студент къуруджылыкъ отрядларынынъ эркъанында мен Сибирьде, Қазақстанда, Орта Асиянынъ къруджылыкъларында булунган эдим. Эр бир мевсюм — акъылда къаладжакъ бир вакъиа олды. Лякин мындаки башкъаджа. Меселе тек бизим қаратопракъ эсап этильмеген улькеде «Озбекстан» совхозыны къурувымызда дегиль, биз бойле буюк колемли къуруджылыкъта биринджи кере иштирак этмектемиз. Совхозда къуруладжакъ мескен эвлернинъ негизлери ичюн биринджи чуқурларны бизлер къазмакътамыз. Янъы ёл къуруджылыгы ичюн биринджи тонна чакъылны бизлер ташымакътамыз. Биринджи кере копорлер къурамыз. Вол-

ганын сувыны «Озбекстан»нын топрагына алып келеджек каналнын биринджи ёллагыны да бизлер кызадажакмыз. Совхознын меркезий кысабасындаки биринджи күүлесини де бизлер кыурдык. Биринджилерге эр вакыт кыйын ола, лякин биринджилер, даима биринджи олып калалар. Башкылар исе оларнын артындан, излеринден кетелер.

Бундан сонь биз Шукурджан Мухаммадиев, трест идареджиси Дмитрий Григорьевич Духанин иле биринджи бухаралы студентлеринин излеринден дефаларджа кечтик. Лякин энди трафта эр шей башкы эди. О вакытта совхознын меркезий кысабасынадже олган доктуз километрлик ёлны тракторнен кечмек керек олган эди, шимди исе машина кенъ ве тегиз асфалт ёл бою тезликкен кетмекте. Кыаршыда мавы кыуббели чайхана комплекси пейда олды. Ташкентте Ленин проспектиндеки мавы кыуббелернин тыпкы озю. Волга-Уводь каналы кыурулып битирильген ве «Озбекстан» совхозынын топракларыны сувнен темин этмеге азыр. Дюльбер ве ярашыкы эвлер, мектеп ве бала багычасы, медений-турмуш комбинаты. Акыйый кысаба.

Буларнын эписи ялынъыз бир «Озбекстан» совхозында. Озбекстан векиллери кыуруджылык ишлеринен Иваново областынын башкы ерлеринде де огърашмактылар. Кыуруджылык ишлери Иваново областында озбекстанлылар тарафындан мейданга кетирильген «Достлык» совхозында да кенишлемекте. Озбекстанлыларнын эллеринен кыурулган Шие, Кохме, Приволжск, Новоталицы совхозларынын кысабалары кунъ-кунъден дюльберлешмекте. Земаневий кой земане адамына керек шейлернин эписини бере.

Он биринджи бешыллыкнын биринджи йылында Иваново областынын бутюн ходжалыкларында сексен бинъ тонна себзе етиштирилди. Бу берекетнин ярысы Иваново топрагында. озбекстанлылар мейданга кетирген эки янъы совхозда етиштирилди.

Новгород шеэринин Желябово сокъагындан кечкен адамлар бир эвнин янында бирден токталалар. Адий эв. Бойле эвлер шеэрде чокъ. Лякин бу эвнин ог диварында буюк джам устюндеки язылар адий дегиллер. «Озбекстан ССР Мелиорация ве сув ходжалыгы министрлиги. «Узновгородкыуруджылык» трести». Бу язы тек янъы кельгенлерни тааджиллендире, башкылар онъа чокътан алышып калдылар. Чюнки бу тешкият 1975 сенесинден берли чалышмакта. «Новгородлы озбеклер» энди озлеринин кыаратопраклы эсап этильмеген улъкеде чалышварларынын еди йыллыгыны кыайд эттилер.

«Озновгород сув кыуруджылык» трести «Ташкент» адыны ташыган механизели кочебе колоннадан башлаган эди. Шимди Новгород областында секиз дане «Ташкент» колоннасы бар, олардан гыйры, «Андижан-1», «Наманган-1» колонналары, ходжалык эсабына усулын чалышкан янъы кыуруджылык участкалары бар. Кечкен сене Новгород топрагында янъы механизелештиров колоннасы пейда

олды. «Озбашсувкыуруджылык» трести тарафындан тешкиль этильген бу колоннанын хадимлери «Достлык» адыны ташыган нумоневий совхоз мейданга кетирмектелер.

Озбекстан эмекдарлары векиллери Новгород топрагындаки «экинжи кыыртышта» еди йыл ичинде бинълернен гектар топракнын ве батакылыкнын сувыны кыурутты, онларнен кысабалар ве санаат ишханелери кыурдылар. Бир меселе худжур корюне биле: топракнын эм сувуну кыуруттылар, эм де сувардылар. Бу насыл шей? Кыаратопраклы эсап этильмеген улъкенин икълим шараити бунинъле де фаркъ этиле. Мында девамлы ягъмурлардан сонъ, айларнен ягъмур ягъмай да биле. Топрак кыуруй, кыата, нетиджеде, бутюн экинлер гыйып оларар. Бойле вакытта экинлерни тек суваруванен кыуртармакъ мумкюн.

Советлер Бирлиги Коммунист партиясы Меркезий Комитети кыаратопраклы эсап этильмеген ерлерде чешит ава шараитинда кой ходжалыгы экинлеринин бутюн чешитлеринден бол берекет алув вазифесини кыойды. Бунинъ ичюн кыара топракы эсап этильмеген ерлерде биринджи сув тыйнаклары пейда олды. Оларнын бирини озбекстанлылар кыурдылар.

— Совхознын меркезий кысабасынын кыуруджылыкы ичюн яхшы ер сечип алдык,— дей «Озбексув кыуруджылыкы» ихтислаштырылган кочебе колоннасынын башлыгы Аким Мансурович Абилов.— Ишлеримиз де лек яхшы кете. Ягъмур суварынын топланмасы ве акыйп кетмеси ичюн он алты метр кенъликте арык кыазмакъ керек эдик, лякин этрафтаки тереклер ве чалылар о кыадар дюльбер ки, оларны кесмеге кыйдык, Озбекстанда япкъанымыз киби, дренажлар кыазып, бинълернен, он бинълернен чам агъачларыны саклап калдырдык.

Топраккы, табияткы бойле ихтият мунасебет кыаратопраклы эсап этильмеген улъкеде чалышактыан озбекстанлыларнын эписи ичюн хас шейдир.

Тарлаларны кестирип кечкен дос-догъру ёл мераклы манзаранын сынъыры олып корюнемекте. Ёлнын сол якында тереклер, ёсунлы кыаялар корюне, агъачлар обаланып яталар, кыамышлар арасындаки батакылыклар кыара тамгаларны анъдыралар. Сагда кениш ашлык занлары кунеште йылтырап, енгиьден чайкылып туралар. Ёл чаталлашкан ерде «Ташкент-1» колоннасы башлыгы Владислав Семёнович Мемедминов машинаны токтатты ве ишмарнен бизлернин тышка чыкъмамызны риджа этти.

— Бу ерлерни танийсынъызмы?— деп сорады о эсрарлы даушунен.— Мемедминов Новгород топракларыны илькиде менимсевджиленден. Наманганлы инженер-мелиоратор Мемедминов бу ерлерге биринджиер сырасында кельген эди, кельгинден бери механизелештирилген кочебе колоннага ёлбашчылык япмакта. «Ташкент-1» колоннасы тресте энъ илери коллектив олып, онын ёлбашчысы В. С. Мемедминов Шимский район Советинин депутатыдыр. Мемедминовны мен чокътан таний эдим, ама шимди онын буюк ифтихарле косатереткыан тарлала-

рыны биринджи кере корювим эди.

Мемедеминов мемнуниетле кулюмси-реди.

— Биз бу ерде эки йыл эвель булун-ган эдик! Акъылыңыздамы? О вакъытта Миша Ким бу батактыкларда папий ав-лагъаны акъкъында икяе эткен эди. Бизлер инанмаган эдик. О исе шапкесини ерге урып, озюнинъ акълы экенини исбат эткен эди. Акъылыңыздамы?

Биз батактыкны хатырладыкъ, кочебе колоннанынъ башлыгы Миша Кимни, онынъ элемнен ерге урган парусина шап-кесини де хатырладыкъ, лякин мына бу тарлалар бизге таныш дегиль эди. О вакъытта бу ерлерде титис къамышлар ша-тырдай, бакъалар къычырыша, кимерде сувнынъ чайкъалгъаны ишитиле эди.

Шимди исе... этраф — бир муджизе. Къаршымызда орманлыкънен сарылып алынган сары денъиз далгъаланмакъта. Ёл четиндеки дирекке пекитильген тахта-нынъ устюне «Урлыкылыкъ мейдан. Гиб-рид-173» деп язылы.

Мемедеминов тантаналы адымларнен ашлыкъ занынынъ четине барды, башакъ-лардан бирини узюп алып, авучы ичинде уфатты.

— «Инкъиляб далгъасы» совхозы бу участканынъ эр гектарындан, энъ аздан, эллишер центнер берекет аладжакъ,— де-ди о.— Бу топракълар о совхознынъки... О ходжалыккъа эки бинъ гектаргъа якъ-ын ер менимсеб береджекмиз. Захире-джилер янъы топракъларны сабырсызлыкъ-нен беклемектелер, олар мелиоратив гек-тарнынъ кучюни анъладылар, оны насыл этип ишлемек кереклигини де бильдйлер. Иште, нетиджеси. Кубаньдаки, яхут дже-нубий Украинадаки киби берекет ала-джакълар. Ама, бу ерлер къара топракъ дегиль... Бу ер Новгород!

Эбет, мелиоратив гектарнынъ имкянла-ры буюк. Лякин къадимий топракъларны

уянтмакъ, оларгъа джан бермек ичюн бу ерлерге кельген адамнынъ къувети даа буюктир. Къаратопракълы эсап этильме-ген улькеде шимди дренаж экскаватор-ларынынъ йигирмие якъын экипажы ча-лышмакъта, олар бир мевсимде юз бинъ километрден зияде япыкъ дренаж къаза-лар. Наманганлы комсомол азасы Турсун-пулат Расуловнынъ бригадасы мевсимде пландаки элли километр ерине юз он беш километр дренаж къазмакъта. Турсунпу-лат Расуловнынъ ады шеэрнинъ фахрий тахтасына язылы.

Русиенинъ къаратопракълы эсап этиль-меген улькеси гурьдели куньлер кечир-мекте. Бу улькенинъ ярыны насыл ола-джакъ, аджеба? Буны анъламакъ ичюн Озбекстан векиллерининъ бугунъ якъан ве япмакъта олган ишлерине бир назар ташламакъ — къяфи. Бу улькенинъ келе-джеги парлакъ.

Серин ель эсти, ашлыкъ занлары боюнда алтын башакълар далгъаланды-лар.

Къаратопракълы эсап этильмеген ерлер-де текмилъ янъы аят догъмакъта. Чёллер, тарлалар ешермекте. Бу ерде он секиз янъы колхоз ве совхоз къасабасы къуру-ладжакъ. Олар, эгизлер киби, бири-бир-лерине беньзеген янъы мескен массивле-ри киби олмайджакълар. Эр бир эвде азбар, сув, газ, къыскъасы, шеэр эвлериндеки шараит оладжакъ. Базы джиэт-лерден шеэр эвлеринден де яхшы ола-джакъ. Топракъкъа, табияткъа якъынлыкъ-ны инсангъа ялынъыз кой бере бильгенини назарда тутсакъ, къаратопракълы эсап этильмеген бу улькенинъ янъы къасаба-лары шеэрден де яхшы оладжакъ.

«Экинджи къыртыш» узеринде янъы аят танъы атмакъта. Топракъ ве адамлар оны къуванчнен къаршылап алмакъталар. Адамлар къыртышны менимсейлер, къыр-тыш да адамларны беслей.

ДЖУМЕРТЛИК

Роман

Саба эвинден безенип чыккѳан Шасенемнинѳ актѳбардакѳ киби бети бираз сарарды, сим-сия кѳашлары ве кирпичкери актѳчиллене башлады .Бу кабинанынѳ пенджеречиклери арасындан ичери сокѳулгѳан кѳум тозундан ола эльбетте. Надыров узун аякѳларыны огге тиреп, кѳыбырмай отура. О шоферине ишана. Биринджи кере дегиль. Айдос бельки юксек Тянь-Шанѳ айланмаларында, кѳалабалыкѳ асфальт ѳлларда шашмалай да биле, лякин кѳумлукѳта онѳа актѳыл огретме. О сени ѳлда кѳалдырадѳакѳ йигитке бенѳземей.

Машина юксек барханнынѳ тѳлесине инѳильдеп чыкѳты. Тамырлары бир-бирине кѳуралып, кѳарышып кеткен саксауллар арасындаки тюзлюкте токѳтады.

— Бир нефес алынѳыз,— деди Айдос директоргѳа козѳ ташлап ве машинадан тюшип башындан кепкасыны чыкѳарып бетини сюртти. Надыров Шасенемнинѳ кѳолундан тутты, о спортчы кѳызлар киби енѳильден секирип, пармакѳ удѳжларына басып тюшти.

— Чокѳ адѳжип ава,— деди Шасенем назик кевдесини юкѳары созып.— Эр ернинѳ, эр мевсимнинѳ озюне хас дюльберлиги ола, догѳрумы баба?

— Бу ерде не дюльберлик коресинѳ я?— деди Айдос онѳа джиддий назар ташлап.— Ёкѳса мынавы саксаулгѳа сукѳланасынѳмы?

— Эбет сукѳланам,— деди Шасенем онынѳ козѳлерине бакѳып.— Дюнѳяда бойде чыдамлы осюмлик даа бармы? Яз сыдѳагѳына, кѳыш боранына, сувсызлыкѳкѳа... эр шейге чыдай бичаре терек. Бу кѳуру топракѳта тамырлары кѳайдандыр дым тапа, эм озюни яшата, эм ѳтрафунда ешилѳ небататлар осѳтюрип кѳоюнларны, девелерни беслей. Бу мубарек осюмликни яманлагѳан адамнынѳ озю ямандыр.

— Мен яманламайым, айтам...— дегендже Айдоснынѳ агѳызы ачыкѳ кѳалды. Шасенем бархан артындан келейткѳан бабасынынѳ башыны корѳгенинен Айдоснынѳ сѳзюни болип, даа буюк кѳызгѳынлыкѳнен лафны девам ѳттирди.

— Саксаул язнынѳ сыдѳагѳына, кѳышнынѳ елине, боранына даяна-даяна да, бутюн омюрини инсангѳа багѳышлап, бир кунѳ озѳ тамыр-ында кѳуруй да кѳала. Кѳуругѳан сонѳ да, бичаре терек инсангѳа хызмет ѳте. Атеште чытырдап яна да, инсаннынѳ бахты ичюн кулѳ олып топракѳкѳа сепиле. Мен догѳрусыны айтсам, шу бичаре саксаулны эвель-эзельден эзилѳп кельген бизим кѳаракѳалпакѳ кѳадынынѳнѳ такѳдирина бенѳзетем.

— Сен озюнѳни де шу сырагѳа кирсетмек истейсинѳ гѳалиба?— деди Надыров кѳызынынѳ козѳлерине тикилип.

Девами. Башы 6-ндѳы (1981 с.) санда.

Шу арада Айдос джувурып барханның артына айланды. Шасенем башкә тарафкә бурулып, енгиль чызмачыкларынен кәумгә бата-бата чөл бою адымлап кетти.

Темиз авада бираз нефес алған сонъ ёлджулар машинагә ер-лештилер. Айдос энди сувып башлагән газикнинъ стартерине басты ве кочип кеттилер.

Авасы ачыкъ, айдын кунешли кунъ эди. Уйле вакъыты баягъы авса да, Надыров даа яры ёлда. Қыос-Бурунгә барып чыкмакъ ичюн энъ аздан дёрт саат даа машина ичинде силькинмек керек. Саба эвден бир пияла сютлю чай ичип чыккән Надыровнынъ маддеси ачылды. Шасенем буны козьде тутып, эвден яхшы азырланып чыккән эди.

— Бираз кәапынмакъ керек,— деди Надыров шоферге козь кыя-сындан бакъып.

— Токътатайыммы?

— Баба, сабыр этейик. Мархай кәудукъ якъынлашты. Анда сув бар,— деди Шасенем.

— Акъылгә ята, айдай бер!— Надыров огге догъру назар ташлады.

Айдос бираз тегиз ёлгә чыккәнанынен рульде озюни сербест дуйды. Қяршысындаки кузгыюде тизлерини сыкып отургән Шасенемнинъ муляим юзюни эслеп:

— Демики саксаул лафынъыз пек меракълы эди, девам эттирсе-нъиз, Шасенем, Бегдияр Надыровичнинъ де юкъусы келетыр,— деп ташлады.

— Сизге кәадын лафы мот дегиль. Сизинъ кибиileri кәадынны саксаул ерине корьмейлер,— деп Шасенем Айдосны санчып алды. Айдос отургән еринде ойле сескенди ки, аз кәалды машинанынъ тормо-зына басмагә.

— Шасенем эр алда мен сизден эки яш буюким. Бу ерде бабанъыз бар. Бир парча йымшакъча лаф этсеңиз олмазмы?

— Лафны озюнъ башладынъ, Айдос. Мен сени ынджыткән олсам, афу эт.

Меселе шунда ки, Айдос ве Шасенем бир аулнынъ балалары. Орта мектепни берабер окъуп битирдилер. Айдос Ордугә хызметке кетти, Шасенем Самаркәнд медицина институтына кирди. Мектеп чагъында экенде экиси бири-бирини бегене эдилер. Арыкъ башындаки сары кәум ичинде, тал ве джидалар арасында чокъ вакъытларыны ойнап, кәува-лашып кечирген эдилер. Институт ве Ордуда хызмет йыллары бу эки генчни бир-биринден узакълаштырды. Айдос хызметтен кәайтып кель-гени киби кәомшу аул кызына эвленди. Олгәаны-оладжагъы учъ ай яшады ве айрылыштылар. Шасенем исе институт битирип кельген сонъ, экинджи фермада медпункт ачты, буюк гъурур ве ифтихарнен чалышып башлады. Шу ерде Оразбайнен таныш олды ве бир йыл эвельси баба-лары той-дюгюн этип бу эки яшны эвендирдилер. Шунынъ ичюн Ша-сенемнинъ лафлары этрафтаки адамларгә бираз кәабаджа корюнсе де, бунда Шасенем акълы. О ерли-ерсиз лаф этмей. О земане кызы. Земанедже киинне, земанедже ишлей ве эр ерде озюни земанедже алып бара. О гъурурланса да ери бар. Аулда, кәадынлар арасында ондан эвель алий малюмат алған кимсе чыкмады. Шасенем акъыкәатен ке-ниш малюматлы кәадын. О дюньяны, сиясетни, икътисадиятны пек яхшы анълай. Кәадымий девирни, тарихны теренден огренген. Бу ерде онынъле ялынъыз Бегдияр Надырович даа эте биле. Чюнки о алий ма-люматындан башкә чокъ йыллыкъ аят ве иш теджрибесинне малик бир адамдыр. Шасенем бабасынынъ билъги севнесини, дюньгә бакъыш-ыны пек яхшы биле ве бир вакъыт онынъле даа этмеге джесаретлен-мей. О бабасыны — баба, анасыны — ана деп биле, оларнынъ сайгъы-сына сайгъынен джевап бермеге тырыша. Шимди онынъ юрегини чим-чиген шей бар. Онынъ ичюн Шасенем дюнъ эвге кельмеге, ана-бабасы-нен акъыл танышмагә меджбур олды. Лякин Бегдияр Надыровичнинъ юрегини даа бетер чимчиген шей олгәанындан Шасенемнинъ хабери

ёкъ. Оны Ерназар ве Оразбайнен козь-козьге келип корюшкен сонъ биледжекмиз.

— Сиз къаракъалпакъ къызларыныңъ къадирина етмейсинъиз,— деп сёзюни девам этти Шасенем.— Не ичюндир, эвленир-эвленмез козюнъиз четте. О заваллылар яш башындан бир сюрю бала ичинде къалалар. Оларгъа пиширмек, ашатмакъ, къартларны бакъмакъ, эвни джыйыштырмакъ—эписи къадынныңъ бойнуна юклене. Я азбарыңъ да бир къач баш малың олса? Онъа да къадын кёлу керек, ойлеми? Бунъа бакъмадан акъайы кене озюне айрыджа урьмет къыдыра. Мына ичюи бизим къадынларымыз асырлар боюнджа бойле бойсынып келювден козь ачмагъанлар.

— Пюсюрликтен де арынмагъанлар,— деп тишлеп ташлады Айдос.

— Я сиз, къоджаман, йигитлер, темизлик ичюи апайчыкъларыныңъзгъа насыл шараит догъурдыңыз?— деди Шасенем башыны Айдоc-ныңъ омузынадже эгилтип.— Топракъ устюнде догъды, топракъ устюнде ятты, топракъ устюнде пиширди, ашады... Мына сизинъ къадынларгъа яраткъан шараитыңыз. Ёкъ, ёкъ, акъкыныңъзыны ашамакъ истемейим, энъ мутебер союңыз астымызгъа миндер, устюмизге ёргъан тешединъиз. Буну инкяр этмек олмаз. Керчек, бойнумызгъа кумюш ильванлар да такътыңыз...

— Темизликинъ шараитнен алып-береджеги ёкъ. Укюмет къурып берген эвлерде газ да бар, сув да бар, аякъ ёлу да ичинде, ама, базы эвлерге кирсенъ пюсюрликтен чарпынаджакъсынъ,— деди Айдос.

— Бу лафынъа джаным къурбан,— деди Шасенем разылыкъ билдирип.— Бу акъикъатен адамныңъ озъ шахсий тербиесине багълы. Бойле шараитны бизим халкъ юз йылар девамьнда корьмеген эльбетте. Вакъыт келир, бир-биринден корип алышырлар, бир-биринден меденни олмагъа тырышырлар. Мен бунъа ич шубеленмейим.

Эки яшныңъ къызгъын лакъырдысыны яры юкъу, яры уяныкъ алда динълеп кеткен Надыров, Маркъай-къудукъ чокърагъы башына келип бирден токътагъан машинада сескенип козьлерини ачты. Ич бир шей демеден тюшти, енълерини азгъана юкъары тартып чокъракъ сувуна къолларыны, бетини ювды. Айни шуны Айдос ве Шасенем де текрарладылар. Сув башында дастархан джайып буюк иштнанен ашамагъа башладылар.

Маркъай-къудукъ совхозныңъ экинджи фермасы сайыла. Къызылкъум сахрасы ортасында юзлернен километр узанып кеткен йылгъа ичинде бу ферманынъ он биныйлернен малы булунмакъта. Фермада чалышкъанларныңъ эсас яшагъан ери Маркъай-къудукъта ерлешкен. Мында секиз эв, беш-он юрт, медпункт, мектеп чагъына кельген балалар ичюи оджа бар. Кенардан бакъкъанда бу ерде яшайыш ёкъ экен, деп тюшюнесинъ. Лякин эвлер ве юртларныңъ алдында, къум ичинде ойнагъан балаларны корьгенинъ киби бу тюшюнджелерден вазгечесинъ. Энъ меракълы ери шунда ки, эр бир чобаннынъ эвинде радио-приёмник чалышып тура. Афтада учъ кере кино косътериле. Четтен кельген адамгъа биринджи бакъышта Маркъай-къудукъ иште бойле теэссурат къалдыра.

Бегдияр Надырович исе, бу ерде даима омюр къайнап тургъаныны яхшы биле. Бу эвлер онынъ козю алдында къурулып биттилер. Чобанлар ве дигер хадимлер онынъ тевсиесинен мында келип ерлештилер. Бойледже иш башланды ве яхшы нетиджелер эльде этильди. Маркъай къудукъ фермасыныңъ ишинен Надыров лек мемнун. Бир къач йыл ичинде Маркъай-къудукъ совхозныңъ эсас къаракульджилик нокъаталарындан бири олды.

Шимди мында токъталмакъ, отарларгъа бармакъ, чобанларнен корюшмек Надыровныңъ бу сеферки вазифесине кирмей. Аксине, о кимсеге корюммеден догъру Къос Бурунъа кетмек ичюи ёлгъа чыкъты. Анда ишини бир сырагъа къойгъан сонъ, къайткъанда Маркъай-къудукъта олурым деп тюшюнди.

— Айды балалар, бираз кѡпындыкъ, турынъыз, ёлджу ёлуна ярашыр,— деди Надыров элинде кѡалгѡан кѡюн сюегини кенаргѡа ташлап.

— Елурыз даа узакъ, биз дюньянынъ бир четинде яшаймыз да,— деди Шасенем дастарханны джыйыштырып.

— Четиндеми, ортасындамы? Оны бильмек керек,— деп лафкѡа кѡшулды Айдос.

Шасенем кулды. Бу сефер Айдос джевапсыз кѡалды. Онынъ бу акъыллы лафы Шасенемнинъ юрегине пек ярашты.

Машина булакъ башындан кери кѡайтып Кѡос Бурунгѡа тараф бурулды. Бираздан барханлар арасына кирип козьден гѡайып олып кетти. Маркѡай кѡудукъ йылгѡа ичинде корюнмей кѡалды. Кене чѡль... Уджсыз-буджакъсыз кѡумлыкъ, саксаул, жантакъ, джингъыс... Не онъ да, не солда башкѡа бир шей корьмезсинъ. Патта-сатта насылдыр кѡушчыкълар учып саксауллар арасына кѡоналар. Олар да озьлерине эрзакъ араштырсалар керек.

Кунеш куньбаты бѡтке айланды. Уфукъ ал ренкке кирди. Чѡльде серинлик зияделешти. Кузь кунешининъ шавлелери энди чѡльни кѡыздырмай. Куньбаты тарафкѡа козь ташласанъ, козьонъ огюнде кѡызарып тургѡан сини киби кунеш, дерсинъ чѡльнинъ бир четинде ерге тюшеджек де топраккѡа синъип кетеджек.

Бу аджанл манзараны сейир этерек кетейткѡанда Айдос машинаны ёлдан четке бурды. Бир такъыр ерге чыкѡар-чыкѡмаз машинанынъ моторы чахылдап башлады. Айдос чабик арекетнен газгѡа бир кѡач кере басып алса да, машина ёлнынъ четинде токътап кѡалды. Айдос башыны руль устюне саркытты, бир сание индемей турды. О меселени анъласа керек, окесини ятыштырмакъ ичюн бойле япты.

— Бензин битими ёкъса?— деди Надыров еринден кѡыбырмай.

— Бензин бар.

Айдос анахтарнынъ кѡулагъыны бурып стартерге басты. Стартер бош айланды. Кене басты. Мѡтор тырс этмеди.— Тѡфу, сени шейтан алсын,— деп Айдос ерге тюшти. Капотны ачты, сувны тешкерди, бензинни бакъты, ягъны ольчеди, чыракъларны сюртти... Эр шей еринде. Капотны ачыкъ кѡалдырып кене стартерге келип басты. Ёкъ, мотор джансыз, сезсиз-солукъсыз. Кене тюшип о якъыны, бу якъыны кѡарыштырып башлады. Надыров баягъы сабыр этти, даянамады. Чырайыны екшитип ерге тюшти. Шасенем еринден кѡымбырмай отура. О Айдоскѡа ойле эминликнен ишана ки, бир кѡач дакъпкъадан сонъ, коchedжек, кетеджек. Шасенем алданды. Айдос эп кѡармалана. Бетикозю май олгѡандже эгилип моторнынъ ичинде баягъы вакъыт чекишкен Айдос не нсе башыны котерди ве солукъ сеснен:— Ишлер ярамай Бегдияр Надырович,— деп кенаргѡа чекильди.

— Не олды я?

— Конденсатор куйген. Иштен чыкѡкъан, чалышмай...

Бойле дегенде Шасенем де оларнынъ янына келип кѡасеветли чырай ясады.

— Эй, анасыны, ярым саатлыкъ ёл кѡалды,— деди Надыров сертейип.

— Ярым саат машина ичюн. Джаяв адамгѡа бир куньлик, — деп ташлады Шасенем.

Айдос озюни кѡолайсыз вазнетте кѡалгѡаныны билип, кене де башыны моторнынъ ичине тыкъты. О кене бир даа себеп неде экенини тешкерип кѡапмакъ истеди.

— Гедже чѡльде бузлармыз баба,— деди Шасенем эркеленип.

— Бузламамыз ама, еримизге мытлакъ барып етмек керекмиз.

— Ерге кѡаранлыкъ тюшкендже саксаул джыйып, азырлайыкъ,— деди Шасенем омузларыны кѡысып.

— Саксаулдан оладжакъ шей ёкъ, бир бакѡа тутмакъ керек,— деди Айдос эллерини чулгѡа сюртип.

Бойле дегенде эм Надыров, эм Шасенем бирден Айдоснынъ козюне тикленип бакътылар. Онынъ не демек истегенини анъламадылар.

— Эбет, эбет, бир бакъа тутсакъ, чѣльде къалмамыз,— деп Айдос чѣль бою адымлап кетти. Шасенем Айдоснынъ артындан кетти. Япына барып оны токътатты ве тааджипле козьлерининъ ичине бакъты.

— Айдос, сен керчектен бакъа къыдырасынъмы? Я о неге керек?— деди Шасенем яваштап.

— Оны сонъ бакъармыз. Кунъ ярыгъынен бакъа тапмакъ керек.

Айдос ве Шасенем саксаул-саксаулдан юрип бакъа къыдырмагъа башладылар. Надыров машинагъа кирип созулды.

— Таптым!— деп къычырды Шасенем. Айдос онъа тараф чапты. Машина бархан артындан корюнмей эди. Шасенемнинъ къолунда чапаланып тургъан бакъаны корьген Айдос къуванч аляметинен бирден онынъ индже белинден къучакълап озюне тартты ве когерип башлагъан дудакъларындан джан-юректен опыти. Айдостан буны ич де умят этмеген Шасенемнинъ эки къолу эки тарафкъа джайылып кетти ве бакъаны ерге ташлагъанындан хабери олмады. Шу анъ башына эсини топлап Айдос секириклеп кетейткъан бакъаны къувалап тутты. Шасенем озюни къолайсыз бир алда ис этип, къум устюне отурып къалды.

Айдос бакъанынъ аякъларыны бир чулгъа топлап сарды, тек башы тышта къалды. Оны конденсаторгъа бир тельчикнен илиштирип, яхшы пекитип багълады. Сонъра руль башына кечип стартергъа бакъанынен мотор гурюльдеп башлады. Надыров уянды, озъ ерине кечип отурды. Айдос капотны япып, къувана-къувана руль башына кетти. Бархан артындан Шасенем корюнди. О санки бир джинает ишлеген адам киби яваштап келип машинагъа сокъулды.

— Чокъ шейлер корьген адамым, лякин бу унерни бильмей эдим,— деди Надыров Айдоскъа бакъып.

— Эр уста озъ зенаатыны биле. Биз шоферлерге бойле алларда бакъалар да ярдым этелер,— деди Айдос бираз къолайып.

Машина Къос-Бурунгъа киргенде энди ерге къаранлыкъ чѣккен эди. Шасенем Айдоснынъ омузы устюнден эгилип бакъты да:

— Оразбай эвде экен,— деп ташлады.

— Я оны къайдан коресинъ?— сорады Надыров.

— Эвде ярыкъ бар, баба,— деди Шасенем.

ДЕРДЮНДЖИ БАБ

Алтын тойнынъ кечкени бир ай олса да, Сент-Гъазынынъ эви бир кунъ мусафирсиз олмады. Мемедемин агъанынъ икяеси къомшуларнынъ, таныш-билишлерининъ, хусусан торуны Назимнинъ юкъусыны къачырды. Олар эр кунъ акъшам къартнынъ одасына кирелер, бир фильджан къаве маначыгъынен андан-мындан лаф башлайлар ве ахыры Мемедемин агъанынъ эски дертлерини къозгъайлар.

Назим бабасынынъ ёлундан кете. Самаркъанд кой хозяйствосы институтыны битирип, багъчаджылыкъ боюнджа агроном дипломы алды. Ордугъа барып бир йыллыкъ хызметини одеп кельген сонъ, бабасынен берабер Шредер адына багъ-багъчаджылыкъ теджрибе институты янындаки багъчада ишлеп башлады. Иши яхшы олса да, онынъ джаны сыкъыла. Бабасы элли йыллыкъ омюри ичинде багъчаджылыкъ ишининъ къурты олып къалгъан. Алий малюматы олмаса да, агрономларнынъ агрономы. Бойле теджрибели баба янында багъчада онъа иш къалмай. Бутюн мевсимлер боюнджа, багъчада насыл ишлер япыладжакъ, насыл тереклерге насыл иляджлар сепиледжек, насыл кубрелернен темин этиледжек, насыл пыталаджакъ, суварыладжакъ ве иляхри ишлерни Сент-Гъазыдан яхшы бильген шимдилик ёкътыр. Назим исе, яш мутехассыс. О ишлемек истей, иште озюни косьтермек, озюни танытмакъ арзусынен яшай. Земане адамы. Онъа бойле тар къафес ичинде сыкъылып къалмакъ...

Мемедемин агъанынъ бугунъ сабадан кейфи уймады. Акъшам

огъуллеры джыйылышып кельдилер. Селиме апте эр вакъыттаки киби, софра донатты, кобетенен ашамагъа яхшы олур, деп даа-яхъында туткъан помидор туршусы да чыкъарды. Ниметулла ве Къуртнезирнинъ тамакълары кытыкъланса да, къартнынъ янына киреджек олгъан сонъ, бугунъ экиси де апайларынынъ сёзюни динълеп, акъшамлыкъ ашны юз граммсыз кечирдилер.

Балалары, келинлери, торунлары кирип ал-хатыр сорагъанларынен къарт кулип башлады. Ястыкъны алып, аркъасына таянды ве эпсиннинъ козюне дикъкъатнен бакъып чыккы.

— Алынъыз насыл баба?— деди Сеит-Гъазы аякъ устюнде туруп.

— Пек яхшы балам. Кунъдюз бираз боджаладым. А, эндиен сонъ не олур беллейсинъ? Къош чападжагъым ёкъ. Ашай да ятам. Лякин къартбабанъыз ойле дегиль эди. О бир кунъ ятмады. Джевизликтен къайткъанда арыкъ башына келип учъ авуч сув ичти де, о ерде битти. Алла рамет эйлесин.

— Баба, эгер чаренъиз олса девам этинъиз, биз динълеймиз.— Мемедин агъа Сеит-Гъазыгъа, отур, деген манада ишмар этти. Демек икясини девам этеджек. Келинлер учю де ян одагъа авуштылар.

Экинджи дсфтер. «... Дженишкеде Велининъ иши яхшы ола. Биринджи йылы оны къакъач къурутмагъа къоялар...

... Къакъач къурутмакъ енгиль иш беллейсизми? Бутюн кунъ аркъасына юкленип сепет-сепет эт ташый. Сонъра туз кетире. Къоллары ашлангъандже оларны тузлай, сергилерге тизе, ченъгеллерге кечирип сырыкъларгъа иле, сонъра яры геджеге къадар чибинлерни къувалай,— агъач сет устюнде юкълап къала. Эртеси куню кене шу иш текрарлана. Дигер тарафтан исе къуругъан къакъачларны чуваларгъа толдура, агъызларыны тике ве магъазгъа ташып ерлештире.

Къыш кельдими, Элизабетта Марианнаны алып Ужгород бетке чыккып кетелер. Андамы, ёкъса даа насылдыр бир ерде майыс айына къадар яшайлар. Яз айларыны исе Дженишкедеки именнелеринде кечирелер.

Вели озъ ишини бир къусурсыз япа. Онъа не пан керек, не Элизабетта. Къарыны токъ, къасевети ёкъ. Ишлей ве кимседен бир шей сорамай. Кяхъа Захар келип ишини тешкере, чувалларны сая, къолуна бир пишкен мысырбогъдай орекеси, я да къапыста къочаны туттырып, чыкъа да кете. Мына, Вели биринджи язы ве къышыны бойле кечирди.

Бугунъ кяхъа бутюн хызметкярларны танъда уянтты. Шорбаджынынъ бу кунълер ичинде апансыздан келип къалмасы мумкюн. Онынъ адети ойле. Келеджек вакътыны кимсеге билъдирмей. Хызметкярлар буну яхшы билелер ве чешит тюрлю къаба лафлар ишитмемек ичюн имение азбарыны шорбаджынынъ истегени киби тертипке чекмеге давраналар. Гуллерни пытайлар, чичеклер отурталар, клумбаларны чешит тюрлю шекиллер берип кеселер. Чешменинъ сувуны ачалар, бассейнини темизлей ве бутюн сарайны портакъал тюсте ыслайлар, пенджере ве къапуларны, азбарнынъ демир пармакълы диварларыны боялап къоялар. Бу ишлер битмегендже кяхъа кимсени раат юкълатмай.

Бу йыл баарь эрте кельди. Кунеш майыснынъ башларында яхшы къыздырып башлады. Орталыкъ багъча ве къыр чечеклерининъ, тазе отларнынъ, сув бойларындаки нанелерининъ, джевиз япракъларынынъ къокъусына гъаркъ олды. Табиатнынъ бойле уянгъан ве гузелликке безенген баарь сабаларындан биринде пан Прокопчукнынъ фазтоны араба къапугъа келип токътады. Кяхъа къапуны ачты, башыны ерге къадар эгильтти, фазтон кечип кетти. Азбарда кимсе ёкъ. Ялынъыз гуллер арасында Велининъ башы корюльди. О фазтон сарайнынъ басамакъларына якъын келип янашкъанынен элине бир топ гуль алып, оларгъа таба джувурды. Пан Прокопчук этрафкъа бакъына берип тюшти ве кяхъянен лафкъа тутунды. Онынъ артындан этеклерини джыйыштырып Элизабетта турды. О фазтоннынъ басамагъына алтын тюсте тюфлилеринен яваштан басаркен Велиге къолуны узатты. Ма-

рианна онъа къол бермейип, бирден онынъ бойнуна сарылды ве аякъларыны котерип бир къач сание авада асылып къалды. Сонъра Вели оларгъа экишер гуль берип, артларындан козь узьмейип озгъарды.

Марианнаны афтада учъ кунъ оджа келип окъута. Бундан башкъа анасы Элизабеттанен афтада эки кунъ рояль башында отуралар. Бош вакъыты азбаргъа чыкътымы, догъру къакъач аранына кете. Анда Велининъ чалышкъаныны отурып-туруп сейир эте. Эвде зияфетли стол башында бир шей ашайджагъы кельмей. Велининъ туттургъан къакъачыны исе саатларнен кемирип отура.

Бир кунъ Прокопчук кяхъяны чагъырды ве онъа шойле эмир берди:

— Анавы кучелекни къакъачтан алып, Тонкъанынъ артындаки узакъ отаргъа ёлланъыз!

— О пек тербиели бала, азбарда ишлесе не ола?— деди Элизабетта паннынъ ачувлы козьлерине бакъып.

— Биз экимиз достмыз,— деп къошты Марианна.

— Меселе де шунда. О чобан несилден. Чобангъа-чобанлыкъ ярашыр. Барсын къоюн бакъсын!..

Бу Велининъ экинжи къувулувы эди. Не ичюндир, бу сеферки къувулуп онъа даа зияде тесир быракъты. Джелял бей оны тувгъан еринден, баба меканы ве сой-сопундан айырды. Юреги асретдиктен тельчеленген бала Элизабеттанынъ мераметли бакъышы ве Марианнанынъ сыджакъ мунасебетинен яшай эди. Шимди бу ер де онъа чокълукъ этти.

Не чаре? Вели бир уджу Озу* денъизине барып къошулгъан тюмтюз отлакъларда чобанлыкъ этмеге башлады. Акъыкый ыргъатлыкънынъ дадыны энди сизди. Бир йыл къоюн бакъса малларны къазасыз, белясыз баарьге чыкъарса, бир къозу къазанаджакъ. Бутюн эмек акъкъы ве кечиниши шундан ибарет. Аш-сувнен озъ-озюни темин этеджек. Пан топракъ аямай. Сач, асра, аша...

Пан Прокопчук Велини узакъкъа айдаса да, Марианнадан айырып оламады. Афта сайын анасынен келип, Велининъ отарыны, къошыны корип кетелер. Бу айрылыкъ эки баланынъ юрегини даа зияде якъынлаштырды. Велининъ къуруткъан къакъачлары арабаларгъа юкленип Джелял бейге кете, андан койлюлер алма, армут ве дигер емшлер юклеп Прокопчуккъа кетирелер. Алыш-вериш тек бунынъле битмей. Айни шу арабалар башкъа виляетлерге де къатнай, сюрю-сюрю маллар сатыла ве бутюн келир Прокопчукнынъ алтын хазинесине келип тюше. Ыргъатнынъ къазанчы исе къарын токълугъынен ольчене. О девирде бойле олып кельген, бойле де кетмекте эди.

Арадан он беш йыл кечти. Бу девир ичинде нидже сувлар акъты, нидже адамлар кельди, кеттилер. Пан Прокопчук къартайды. Эвельки киби апансыздан келюв-кетювлерни вазгечти. Лякин ханлиги, таш юреклиги аксиймеди, аксине артты. Элизабетта озюнинъ къызлыкъ къияфетини джоймады. Бели ве кокюслери бираз толущса да, корсетлерини ташламады, ялынъыз сыкъча авуштырып башлады. Марианна тыпкъы анасынынъ яшлыгъыны анъдыргъан индже белли, тюз эндамлы, акъбардакъкъа бенъзер бетинден даима нур тамлап тургъан бир гузель олды. Вели исе, чобанлар арасында озюнинъ сельби боюнен айырылып тура. Кумюш капраллы къушагъынен белини сыкътырып багълай, йылтыравукъ къайышлы ве пускюлли чантасыны бойнуна кечире, без чылгъавлы чарыкъларыны индже тасмаларнен тарттырып кие ве чобан таягъыны элине алып, мыйыкъларыны бурып, къоюнларнынъ артындан тильсиз къавалыны чалып юре. Он беш йыл бойле юрьди. Энди йигирми алты яшына кельген къырджыман бир йигит олды.

Бир кунъ Марианна Джан-Эрикден емиш кетирген арабаларнынъ бирини айдатып догъру Велининъ отарына кельди. Арабаджы Осман

* Озу — Азов денъизи.

агъа Велини корип шашты.— Сен койден кеткенде индже тал киби бир яшчыкъ эдинъ,— деди онъа.

Марианна емишни хошаргъа бошаттырды. Бутюн чобанларны чагъыртып болюштирди. Бу джумертликке чобанлар шаштылар. Чюнки пан къолундан олар, бойле шей омюр билля корьмеген эдилер. Арабаджы Осман агъа, Вели, Марианна хошар ичинде отурып, истеген емишлеринден ашап койни ве онынъ джемаатыны хатырладылар. Велининъ бильген адамларындан чокъусы вефат эткенлер. Ялынъыз Къалачыкъ мааллесинде бабасынынъ досту кёр Эмирсале сагъ-селямет экенини анълады. Вели пек чокъ ерлерни, чайырларны, чокъракъларны сорады. Арабаджы бильгенини айта берди. Эки лафнынъ биринде халкънынъ кене ачлыкъ чеккенини, Джелал бейнинъ мераметсизлигини текрарлады. Вели алдындаки алмаларны топ-топ этип айырды,, джеvizлерни эки обачыкъ япты, балабан тарпининъ ичинден къармалап бир топ ювез чыкъарды.

— Динъле, койдеш,— деди о арабаджыгъа.— Мынавы алмалар мырзанынъ ашагъы багъчасындан, мынавы джеvizлер дере бурундан, мынавы ювез Эмирлакъайнынъ чайырындан, догърумы?

Арабаджы индемени. О Велининъ зеинине шашып къалды. Айткъанларынынъ эписи догъру эди.

Вели хошарда не тапкъан олса арабагъа юкледи.— Буларны коюмизнинъ энъ мухтадж адамларына даркъатырсынъыз,— деди. Бир къарын ягъ, бир чапчакъ пенир, тузлу эт ве беш-он къарпызны Эмирсале къарткъа бермесини риджа этти. Арабаджы севине-севине къайтты. Марианна башкъа отарларгъа бараджагъыны, анда аджеле ишлери олгъаныны айтып хошарда къалды.

Марианнанынъ къалгъанына Вели къуванмады. Аксине, о къасеветленип башлады. «Бу маальден сонъ, Марианна бир озю отарларгъа чыккып кетмез. Менимле берабер кетеджек олса, экимизге бир ат бар. Бу мумкюн дегиль. Отарларда насыл аджеле иш ола биле? Мен эр кунъ оларны айлянып, эр шейни озъ козюмнен корип келем. Учъ отарнынъ, докъуз чобаннынъ шорбаджысы олгъан сонъ, Одаман адыны ташыгъан сонъ, биз де бир шейлер биледирмиз эбет» деген фикирлернен хошарнынъ алчакъ къапусындан башыны эгилтип кирди. Хошарнынъ ичи къаранлыкъ эди. Оджакънынъ сёнип башлагъан къорларыны бир ерге уйди ве бир къач одун ташлады. Одунлар чытырдап туташкъанынен хошарнынъ ичи ярыкъланды. Четте йымшакъ къоюн терилери устюне узангъан Марианнаны корьди.

— Юкълайсызмы ханым?— деди о яваштан. Марианнанынъ кирпиклери къыбырдадылар, лякин чырайы денъишмедиди.

— Айса, мен лампаны якъайым,— деди Вели онъа бакъмайып.

— Керекмей, пек ёрулдым, бир чырым алайым,— деди Марианна козьлерини аралыкъландырып. Вели аякъ устюнде къатып къалды. Сонъ оджакъкъа эки ярма даа ташлап къапугъа тараф адымлады.

— Қъайда кетесинъ? Кель, сен де раатлан Вели,— деди Марианна аякъларыны антери астына топлап.

— Екъ, яхшы. Мен бираз эт къавурайым...

— Замет этме.

— Қъапынырмыз, къарынынъ ачтыр.

— Мен эр шейни алып кельдим. Мына, сепет ичинде. Марианна сачларыны омузларындан ашагъы саркъытып котерильди ве сепетке узанды. Вели керн къайтты, онынъ къолундан сепетни алып ерге къойды.

— Сен меним мусафиримсинъ, мен сени сыйламакъ борджлум,— деди Вели хошарнынъ ортасындаки дирекке асувлы тургъан лампанынъ шишесини чыкъарып.

— Барсын сенинъ дегенинъ олсун,— деди Марианна тери устюне тиз чёкип.— Сен ненен сыйласанъ, мен онъа разым. Экимизге бир къакъач,— деп Марианна джан эшкъынен шакъылдап кульди.

Вели озюни санки инелер устюнде дуя. Онынъ къоркъусы юзюне

чыкъя, айтаджакъ шейини де унута. Пан Прокопчук кызынынъ хошарда къалгъаныны ишитмесини Велининъ бу ерден де айдаладжакъгына, эм бир даа дюнья юзю корьмейджегине ич шубе ёкъ. Вели бундан да пек Элиза ханымны тюшюне. Бугунъге кельгендже Вели ондан бир яманлыкъ корьмеди. Оны бу ерге алып кельген, ачлыкъ зулумындан сакълагъан Элизабетта олды. Велининъ бу къадынъга айрыджа сайгъысы ве урьмети бар. Бугунъ Марианнанынъ якъканы Элизабеттага барып етсе, Вели онынъ козюне насыл корюнеджек?

Марианна Велининъ сырыкъ киби боюны, бурма мыйыкъларыны ёслеп, бойле тюшюнджелер астына къалгъаныны сезе ве онынъ вазиятини енгиллештирмек ичюн озюни пек сербест алып бара.

— Вели, сенинъ хошарынъ валлаи бизим сарайдан яхшы. Анда озюньни диварлар ичинде сыкылып къалгъан киби дуясынъ. Мында не къадар бол, не къадар сербестсинъ. Кель, не ойле кийиклешип къалдынъ, кель яныма,— деди Марианна назланып.

Вели оджакъкы тараф адым атты. Марианна еринден турып, онынъ къолундан тартты. Экиси ян-янаша беяз, йымшакъ къоюн терилери устюне чёктилер.

— Вели, динъле мени тувгъаным, Маджарстанда олдым, Пруссияны кездим, бабам бизни чокъ ерлерге алып барды, лякин дюньяда саныа бенъзеген бир адам корьмедим. Севем сени Вели, къайда барсам козюм огюнде сенсинъ джаным, мен сени шимди дегиль, он беш йылдан бери севем Вели.

Марианнанынъ козылери яшланды, дудакълары къалтырады, якъкълары гульгюлленди. Озюнинъ айткъанындан озю утанып башыны кенаргъа бурды. Вели бир къач сание индемей отурды. Лафны неден башлайджакъгыны билъмеди. О юз йыл даа яшаса, Марианнадан бойле сёзлер беклемей эди. «Марианна зенгин кызы, мен кимим?» деген фикир онынъ багърына синъип къалгъан. Бугунъ, бакъ сен, Марианнанынъ якъкан шейине. Велининъ къуванчы ичине сыгъмай. Омюринде биринджи кере бу фукъаре баласына «севем сени» дедилер. Дюньяда бундан да буюк севинч ола билirmi? Эбет, эбет, бу сёзлер Велининъ юрегине якътылар. Йигирми алты яшына кельгендже о адамларгъа баш эгип юрьди. Ичинден янып, куйсе де индемеди, тили кыска эди. Марианна киби кызгъа ким севда олмаз. Он беш йыл онынъ козю алдында юрьди, он беш йыл онынъ кийген антерлерини, тюфлилерини, чорапларыны, зонтигини, аткъан адымларыны тюшюнде коръди. Онынъ къолундан тутып ойнамакъ истеди, багъчаларда кезмек, коксюне басып севмек истеди. Булар эписи онынъ ичинде къалдылар. Атта бир керечик бу муляим кызынынъ антерине, йымшакъ къолларына кийип чыккъан беяз эльдивенлерине пармагъынынъ уджунен тиймектен марум эди. Бугунъ, бакъ сен бу дюньягъа, хошар ичинде бу гузель ханым онъа озъ севгисини анълата.

Велини санки ток урып сарсытты. О Марианнаны омузындан тутып озюне таба чевирди, бир сание козылерининъ ичине бакъып турды ве къуветли къолларынен кокрегине басып, ойле лезетли опыти ки, кызынынъ нефеси тутулды, башы айланды.

— Мен де севем, Марианна, лякин...

— Лякини ёкъ онынъ, эки юрек бир олса кимсе алдымызгъа чыкъалмаз,— деди Марианна. Бу ерде кызы ялынъыз бабасыны козьде тутты. Онынъ акъылына башкъа шей кельмеди. Анасы Велини севгенини биле. Тек баба бу ишке къаршы чыкъар, деп тюшюне.

— Ёкъ, Марианна, бизим алдымызда буюк мания бар. Оны енъе биледжек къувет шимдилик ёкъ,— деди Вели башыны саркъытып.

Марианна ири козылеринен Велининъ бетине бакъты. Онынъ юрегине буз парчасы тийген киби олды.

— Насыл мания; айт Вели мен де билейим,— деди о тельмириджи бакъышнен.

— Мен мусульманым, сен исе... Марианна отургъан еринден атылып турды. Онынъ башына дерсинъ къайнагъан сув текюльди. Анте-

рине, сачларына япышып кьалгъан тобанчыкъларны сыйпап темизледи ве кьапугъа догъру адымлады. Марианнанынъ акъылына бойле шей кельмей эди. Он беш йыл девамында Велининъ кутъмеген, коръмеген адети онынъ ичинде яшайдыр, деп беллемей эди.

— Сен къайда, не турдынъ я?— деди Вели кьапу янында Марианнаны токътатып.

— Юрь, авагъа чыкъайыкъ.

Олар ян-янаша баягъы вакъыт индемей Озу тарафкъа кеттилер. Ялы кенарындаки кьыртыш устуне аякъларыны узатып отурдылар. Марианна Велининъ тизлерине башыны кьойып кокте парылдагъан йылдызларгъа бакъып кьалды...

Бу ерде кьартнынъ икяеси болюнди. Назим дефтерни кьапатты. Онынъ этрафында нефеслерини тыйып, динълеп отургъанларнынъ дикъкъатыны Сеит-Гъазынынъ ерсиз суали больди.

— Баба, бу шейлер керчекми шу, масалмы?— деди о. Сеит-Гъазынынъ бу шакъасыны кьарт котермеди.

— Сеннинъ кибилери ичюн масал, меним кибилери ичюн керчек. Динълемеге истемесенъ, бар апайынъ янына отур, сени мында зорлап туткъан ёкъ,— деди кьарт сертейип. Сеит-Гъазы агъызына сув алгъан киби пысты. Бабасындан афу сорап, кьолуны опыти. Шу арада Сеит-Гъазынынъ эви алдында бир машина токътады. Бу теджрибе багъчасы мудирининъ машинасы эди. Шофер Сеит-Гъазынынъ кьолуна мудирнинъ ёллагъан кягъытыны туттырды ве кочип кетти. Сеит-Гъазы ичери кирип кягъытны ачып окъуды. Анда шойле язылгъан эди: «Сеит-Гъазы! Ярын багъчамызгъа Къаракълпакъстандан бир группа мусафир келеджек. Олар багъчаны кореджеклер, бизим теджрибе ишлеримизнен меракъланаджакълар. Назимге де бильдир! Афу эт, геджелер хайыр».

Ниметулланен Къуртнезир бабасынен сагълыкълашып:— Биз даа келирмиз, баба, ят, раатланынъыз,— деп ян одагъа чыкълар. Чокътан джанлары сыкълалып кьайтмакълар арз этип тургъан апайларыны алып хайырлаштылар. Назим бабасынынъ кьолундаки кягъытны алып бир даа окъуды ве:

— Биз бойле мусафирлерге чокътан алышкъанмыз, келе берсинлер,— деп ташлады. Баба ве бала, эки багъчеван баягъы лаф эттилер. Багъчанынъ эр бир къарыш ерини козь алдына кетирдилер. Къайсы болюкте тереклер пыталды, къайсы болюкте суварылды ве даа насыл ишлер япмакъ кереклиги акъкъында субетлешти ве анълаштылар! Олар ярын келеджек мусафирлерни кьабул этмеге азыр эдилер.

БЕШИНДЖИ БАБ

«Къос Бурун» деген ер картада даа ёкътыр. Я о картада насыл оладжакъ? Бир къач йыл эвельси онынъ озю ёкъ эди. Совхознынъ меркези «Ат чапар»дан бу ерге кельмек ичюн бир тамчы сувгъа мухтадж олгъан дёрт юз километрлик Къызыл-къум «дерьясыны» кечмек керек. Эбет, акъикъатен дерья десенъ ярашаджакъ. Къапу алдына чыкълып башынъны котерип не якъкъа козь ташласанъ, сонъу-буджагъы олмагъан чёль. Саба эрте, я да акъшам кунъ къавушыр маальде чёльге чыкълсанъ, кьальбинъде ойле бир хош ислер уяна ки, санки сен шу бол ве сербест дюньянынъ санбисинъ. Чобаннынъ айтмасы киби сексен километр ерде отлагъан кьоюнны сечмек мумкюн. Чобан буны бойле тасвирлей. Башта о кьоюн козюнге бир буюк девени анъдыргъан къара нокъта олып корюне. Кеттикче о къара нокътадан козюнгини алмайсынъ. О де ирилеше, де уфакълаша. Якъынлашкъан сайын озь шекиллине кире ве инает кьоюн олгъаныны анълайсынъ. Янына кельгенинънен машинанынъ спидометрине бакълсанъ сексен километр месафе кечип кельгенинъне тааджиПЛенесинъ. Чобаннынъ козюнде мына не къадар кескинлик бар. О бу ернинъ авасына, сувуна, сыджагъына, боранына ойле алышып кьалгъан ки, эписи ава не вакъыт бозуладжа-

гъыны кунъ эвельден билип иш япалар. «Къуш учса къанаты, адам юрсе аягъы куйген» ерлерде аджаип ишлер япалар.

Бойле бир чѣльнинъ ортасында ерлешкен шиферли, джам софалы земане эвлерини корьгенде айретте къаласынъ. Лякин бойле эвлер даа Къос-Бурунда ёкъ. Эписи юртларда яшайлар. Бу ферма Бегдияр Надыровичнинъ кунюнде, онынъ реберлигинде догъып дюньягъа кельди. «Къос Бурун» даа учъ яшында. О якъында догъгъан сабий бала киби татийлеп башлады. ве бирден аякъкъа турып адым атты. Тили де бульбуль киби сѣйлене, илериде девлетке чокъ файда кетиреджегини эминликнен билъдире.

Шимдиллик бу ферманынъ докъуз чобаны бар. Эр бир чобаннынъ беш-алты юз баш къоюны олып, озюнинъ бутюн анлесинен шу малнынъ ишинен огъраша. Чобаннынъ иши чѣльнинъ жантагъындан чокъ. Отлатмакъ, сувармакъ, къыркмакъ, ем бермек, бир гъайыпсыз къыштан чыкъармакъ ве ннает къозулатмакъ... Бу даа эписи дегиль. Оны бойле, сѣзнен сайып чыкъмакънынъ чареси ёкъ. Къаракъалпакълар: «Дехкъан джавун корсе тынады, чобан джанын берсе тынады»— деп озъ башына айтмагъанлар.

Бегдияр Надырович бу ходжалыкънынъ башына озюнинъ теджрибели ве ишанчлы адамларыны къойды. Ерназар ишни яхшы башлады. Биринджи кунюнден янъы-янъы къазанчлар эльде этти. Совхоз реберлерининъ урьметини къазанды. Бирде-бир аджеле, я да джиддий меселе чыкъып къалса Бегдияр Надырович эр кестен зияде Ерназаргъа ишанды.— Анда Ерназар бар, онъа айтынъыз, онъа хабер этинъиз,— деп юрер эди. Эм акъикъатен Ерназар дирекциянынъ бир косътеришини къыйыштырмадан, эр бир вазифени вакътында, буюк кейфшетле беджерген хадимлерден бири эди.

Бу йыл кузьде онынъ иши эр джеэттен онъына юрьди. Энъ эсасы къоюнлар къышлыкъ емнен темин этильдилер. Лякин онынъ юрегинде огълунынъ тоюндан сонъ бир дерт пейда олды ки, кимерде юкъусы къача, оданынъ пенджересинден келип, отар бетке бакъып, саатларнен тютюн иче. Сигарнынъ бирини сѣндюрип, дигерини якъа. «Бир баламнынъ тоюна уфакъ-тюфекни эсапламасам беш бинъ савурылды. Я меним учъ къызым даа бар. Олар да бир къач йылдан етишеджеклер. Демек манъа учъ той даа япмакъ керек оладжакъ. Бешер бинъден... ёкъ, къыз балагъа эксикче... учер бинъден, докъуз... айды о якъы, бу якъы он бинъ керек. Бу ялынъыз тойгъа. Я мен де яшамакъ кереким. Достум-эшим меним де бар. Дюньянынъ бир четинде саксаул киби къурып, къатып къалайыммы? Ич олмагъанда йылда бир-эки кере Нукъускъа бармасам, «Къырккъызгъа» кирмесем, мен неге яшайым?» Онынъ козю алдындан рестораннынъ беяз фесли официанткалары келип кечтилер...

Бойле тюшонджелер Ерназарнынъ юрегини эгелеген кунълернинъ биринде, акъшам къаранлыгъы ерге чѣккен маальде онынъ къапусы алдына бир машина келип токътады. Ерназар азбаргъа чыкъты. Бакъса, Нукъуста яшагъан досту Торемурат Сарсембаев. Олар сыджакъ селямлаштылар. Сонъра эвнинъ алдында махсус мусафир ичюп къурулгъан ве донатылгъан юрткъа кирдилер. Шофер машинасынынъ о якъ-бу якъыны къарыштырып къалды. Ерназар сютли чай сюзди, мусафирге узатты. Кийизлер устюне тѣшельген чичекли миндерлерге ян-башлап отургъан мусафир экинджи пияланы тюлеп ерге ташлады ве сабырнен лаф этти.

— Ерназар, достум, тоюнъа келялмадым. Пек сыкълет ишлерим бар эди... О юртнынъ къапусы ерине илювли тургъан перденинъ уджуны котерип, шоферге:— Алып келъ!— деп къычырды. Шофер перде арасындан башыны эгильтип кирди ва юртнынъ ортасына дюльбер орьнекли бир килим яйды..

— Алда хайырлы этсин. Бу меним той бахшышым,— деди.

Ерназар бу бекленильмеген мусафриден бойле шей умют этмеген эди. О Торемуратнен бир къач ай эвельси Нукъуснынъ мал базарында

таныш олды. Бу тесадюфий корюшюв кене шу огълу Оразбайнынъ эвленюви мунасебетинен олгъан эди. Ерназарнынъ эр шейи етерлик. Лякин, онъа яхшы бир килим керек олды. Нукъус базарына омюринде бир кере бармагъан эди.—Анда дюньяда джанынъ не истей, эписини тапарсынъ,—дедилер онъа. Раатлыкъ кунълерининъ биринде озъ машинасына отурып базаргъа кетти. Адамлар арасына къакъышып, къарышып юре-юре безди. Анда ким не сата, ким не ала, анъламакънынъ чареси ёкъ. Ахыр сонъу бир тена ерге чыкъты. Бурнуна кебаб къокъусы кельди. Кенарда, арыкъ башындаки таллар тюбюнде кебаб ве чай зевкъы сюрип отургъан адамларнынъ янына кельди. Бир кок чай, он темень кебаб сымарлады. Ичип, кейф алып отургъанда орта бойлу бир адам келип озъ чайнигинен онынъ къаршысына багъдаш къурып ерлешти.

— Къаякътансан?—деди о пияласыны буруны устюне котерип.

— Чобаным, аулдан,—деди Ерназар онъа бакъмайып.

— Чобан болсанъ этни Нукъускъа келип ейсинъби?

— Тюневин акъшамдан бери эт ашамадым, сагъыным, коресинъми? Ал, е сен де,—деп Ерназар теменлернинъ сапларыны онъа тараф айландырды.

О учъ темень кебабны бири-бири артындан сувурып ашагъан сонъ, бошагъан чайнигине барып чай дамлап кельди.

— Базаргъа не ишнен кельдинъ я?—деди о Ерназарнынъ пияласына чай тёкип.

— А, базарынъыз озюньизни олсун. Омюримде бир кельдим, бир даа кельмем.

— Ойле демень. Базар адамнен, малнен ярашыр. Сизге не керек олды?

— Килим. Яхшы сою.

— Яхшы сою керек олса, тапамыз. Ойле демейсизми? Тур, кеттик! Ерназар пияланынъ ичине он беш капик ташлады, сонъра еринден турып шу адамнынъ артындан кетти. Олар базарнынъ та о бир башына чыкътылар. Килим базары бу ерде экен.

— Истегенинъни сайла,—деди шу адам ве ерде тизювли килимлерни ачып-ачып косътерди.

Ерназар озюнинъ истегени киби бир килим тапып оламады. Бири зияде къулланылгъан, дигери кичкене...

— Ёкъ, алмайым,—деди Ерназар килимлерни корип чыкъкъан сонъ.—Манъа янъы килим керек, ортасындаки орьнеги исе, мына бойле олсун,—деп къолларынен чешит тюрлю ишаретлер япып косътерди.

— Айса, бугунъ эвге барамыз. Меним мусафирим олурсынъ. Мен сени килимсиз къайтармам. Асыл чобан миллетини пек севем. Меним таныш чобанларым чокъ. Олар пек инсаннетли олалар. Эвлерине барсанъ бешпармакънен сыйлайлар. Меним бабам, дедем, бутюн урувым чобан экен. Мен матюв яшлыкътан шеэрге севда олдым, окъувнынъ да сонъуна чыкъмамадым, алыш-веришке урундым. Пара сыджакъ шей даа... эр кунъ кассаны теслим эткенде бир къырмазы къагъытчыкъны бу якъкъа тыкъам...

Шай дегенде о штанынынъ артындаки джебининъ зынджырчыгъыны тартып бакъты. Ерназар онынъ лафларына яры инана, яры инанмай ама, яваш-яваш артындан къалмай кете.

— Ахыр сонъу озюмни де алып кетип анавы ерге тыкътылар. Учъ йылдан сонъ Нукъусымны келип корьдим.

— Эвинъ узакъмы?—деди Ерназар саатына бакъып.

— Сен сааткъа бакъа берме. Нукъускъа кельген адам бир гедже къонмай къайтмаз. Истесенъ сени «Къырккъызгъа» алып барырым.

— Мен балет севмейим,—деди Ерназар оны анъламайып.

— Ёкъ, джаным, «Къырккъыз» Нукъуснынъ биринджи класс рестораны. Анда кирсенъ ичинъе джанынъ келе, чыкъып кетмеге истейсинъ.

— Билем мен,—деди Ерназар сувукъ къанлыкънен.—Ресторанны

да билем, ансамблһни де. Менпмдже экинджиси яхшы. Эвинье барсам барайым, килимини корейим, лякин кьонагьын оламам.

— Оны эвде бакьармыз.

Олар машинаны базарнын янындаки кьаравулдан алып, Нукьуснын кень сокьакьлары ве аралыкьларындан кечип, бу адамнын эвини кельдилер. Таныш олдылар. Онын ады Торемурат эди. О шеэр алыш-вериш ишханелеринден биринде чокь йыллардан бери чалышып кельгенини ве бош кьоллукь япып бахтсызлыкькьа огьрагьаныны ве энди ишинде мукьайт чалышкьаныны, вазнети тюзелеткьаныны айтты. Ерназар онъа инанды. Эви ойле медений тешельген ки, акьикьатен бир аякь кирейим десенъ, бир даа чыкьаджагьын кельмей.

Аш ашалды, ичилди, чокь гузель лакьырдылар олды. Ерназар озюнин истеген килимини алды. Торемурат бу килимини махсус бир кыйметли достунын тоюнда бахшыш бермек ичюн алгьаныны айтты. Кечке кьадар отурдылар. Машинаны кьоймагьа ер олгьан сонъ, Ерназар кьалмагьа разы олды. О ёргьун эди. Кьонакькьа пуф тешекли тахтада ер ачтылар. Чокькьа бармай кьонакь дудакьлары арасындан пуфылдап башлады...

Иште бугунъ Торемурат Ерназарнын кьонагьы. «Дюнъя ойле экен. Инсан-инсангьа керек ола. Онын да менде бир иши олса керек. Дагь-дагьнен дегиль, инсан-инсаннен корюшир, дей тургьанлар». Бойле тюшонджелернен, инсаниетлик дуйгьуларынен Ерназар оны кьонакь этмеге, хатрини тапмагьа тырышты. Аштан сонъ, шофер кетип озюне косьтерильген ерде ятты. Юртта Ерназарнен Торемурат кьалдылар. Бойле онъайтлы вакьытны Торемурат акьшамдан берли беклей эди. О энди ич бир шейден сакьынмай озюнин не макьсаднен кельгенини айтып башлады.

— Ерназар, динъле достум, мен шу ярым бинъ километр ёлны кечип, аселет санъа кельдим. Мен эмним ки, сен мени анъларсынъ ве сёзюмни кери кьайтармазсынъ. Мен санъа пек зарур бир ишнен кельдим. Сен де, мен де инсанмыз. Бала-чагьаларымыз, дост-ешлеримиз бар. Якьында башынъдан той кечирдинъ. Дюнъя кьадар масрафкьа баткьандырсынъ. Шунынъ ичюн сен манъа беш-он кьоюн чарелеп бер. Мен сени алдатмагьа кельмедим. Эписини базар фиятында алырым. Парасы пешин. Мына, сай да ал.

Торемурат кьоюн джебинден бир десте юзерлик чыкьарды, пармакьларыны тюкюрюклеп, бирлей-бирлей сайды ве йигирми данесини Ерназаргьа узатты.

Ерназарнын башындан кьайнагьан сув тёкюльген киби олды. Мусафирге не дейджегини билмейип, бираз шашмалап кьалды. Сонъ башына эсини джыйды. О Торемуратнын кьолуны кери итеп:

— Паранъны кисенъе сал!— деди.— Сен мени помещик беллейсинъми, дост? Сенинъ узаткьан паъ анъа энъ аздан йигирми баш кьоюн керек. Мен оны кьайдан аладжагьым?

— Вай, ва-ай, достум, озюнь кьоюн ичинде яшасанъ, озюнь бу ерининъ шорбаджысы олсанъ, кьоюнны кьайдан аладжагьым демеге утанмайсынъмы?

— Ёкь, ич утанмайым. О меним малым дегиль, халкьнынъ малы, девлетнинъ...

— О якьына мен кьарышмайым. Кимнинъ малы олгьаны меним ишим дегиль. Манъа йигирми баш кьоюн тап, аселет машина алып кельдим, саба эрте ёлгьа чыкьайым.

О кене Ерназарнын джебине пара тыкьыштырмагьа башлады. Ерназар алмады, онынъ кьолуны кери сильтеп аякькьа турды. Юрттан чыкьып кетеджеги кельди, сабыр этти, кьайтып ерине отурды.

— Айды, яхшы. Керекмей сенинъ малынъ. Мен кьоюн тапарым. Парам олсун. Отур, лаф этейик. Ойле кьоркьакь олма. Кьоркьакьнынъ малы борюлерге аш ола тургьан. Мукьайт ол.

— Борюлерге биз алышкьанмыз. Оларнен эсаплашмакь кьолай. Алла эки аякьлы борюге расткетирмесин.

Торемурат козылерини кыйыштырып Ерназарга бакты. Онынъ бу лафыны бегенмеди. Ичинден «бу тек кьорккакъ дегиль, эм серсем экен» деп тюшюнди. Лякин, сесини чыкъярмады. Онъа ёлгъа, чыкъян сонъ, бош къайтмакъ эльвермей. Илле бир чаре тапып, озюнинъ тюшюнип чыкъяргъан къярунтысынынъ ич олмагъанда ярысына малик олмакъ керек. Шунунъ ичюн лафны башкъа тарафтан башлады.

— Ерназар, айса бойле этермиз. Сен манъа озъ кююнларынъдан сат, эр бир кююннынъ ерине мен санъа бир токълу кетиририм. Келиш-тикти?

— Бир шей аныламайым,— деди Ерназар.

— Олян, аныламагъанынъ не я? Сен бу ерде бинъ йыл яшасанъ базаргъа бир кююн чыкъярып оламазсынъ. Мен сенинъ аягъынъа кельдим .Ал, парасыны, бер кююнынъны. Бу да азлыкъ этсе, кююн ерине кююн берем, санъа даа не керек? Достлукъ бу къадар олур.

Ерназар бираз йымшады. «Акыкъатен муштери аягъыма кельген. Оны къайтармагъа не керек. Озъ малым. Кимге истесем онъа сатарым. Токълуларны яхшы бакъсам, бааръде олар да бирер ача баш олур, не шиш янды, не кебаб». Ерназар бу тюшюнджелернен мусафирнинъ тек-лифине разы олды ве меселени сабагъа къадар аль этмек ичюн огълу Оразбайнен корюшип лаф этмекни мунасип таныды.

— Сен бираз таянып раатлан. Мен огълума барып келейим,— де-ди Ерназар ве юрттан чыккып кетти. Оразбай эвде ялынъыз эди. Ша-сенем районгъа экимлер мушавересине кеткен. Ерназар меселени асылындан айтып анылатты ве шимди о муштеринен барып корюшмек кереклигини билъдирди. Меселе шунда ки, Торемураткъа керек олгъаны къадар кююн Ерназарда ёкътыр. Къалгъаныны Оразбайдан алып кюшмакъ мумкюн, я да экиси кюшулып ортакъ мал сатаджакълар. Оразбай эринмеди. Аякъларына эски калошларыны соккып бабасы-нынъ артындан тюшюнип кетти. Юрткъа кирдилер. Торемурат ойле татлы юкълугъа далгъан ки, аягъындан сюйреп кетсенъ дуяджакъы ёкъ.

— Мына бу адам,— деди Ерназар ичери киргенинен.— Мен онынъ эвинде мусафир олгъан эдим. Килимни де ондан алгъан эдим. Апайы, балалары бар. Яшайшыны корьсенъ шашарсынъ. Эви балабан, ичи дюльбер донатылгъан. Мен беллесем ишанылмайджакъ сойларындан дегиль.

— Шеэр халкъы, баба, ким биле... Токълуны къайдан тападжакъ экен?— деди Оразбай бабасына шубели козь этип. Ерназар омузлары-ны кысты. Шу арада Торемуратнынъ буруны устюне эки чибин кюон-ды. О озъ кюлунен озюни уятты.

— А-а, кельдинъизми?— деди о миндер устюнден котерилип. Сонъ-ра Оразбайнен селямлаштылар.

— Огълунъ дызман акъай экен...

— Дызман олмасанъ, мал бригадири оламазсынъ,— деди Оразбай кюпайсырап.— Лафнынъ кыскъасы бойле, Торемурат агъа. Биз, ба-бамнен экимиз, сизге йигирми кююн тапармыз. Тек шартымыз бойле: не вакъыт токълуларны кетирисинъиз, о вакъыт кююнларны алып кетерсинъиз.

Торемурат ортагъа бойле шарт кююладжакъыны беклеп тура эди. Оразбайнынъ сёзлери оны сескендирди, юкълусы къачып кетти.

— Инсан, инсангъа эр вакъыт ишанмакъ керек огълум,— деди о Оразбайгъа баккып. Базарда токълудан юрюш ёкъ. Беш айлыкъ токълу йигирми кумюш. Бильген олсам, машинамны юклер келир эдим. Ама, мен сизни тап о къадар этсирегенинъизни билъмеген эдим. Мен сизден мал сорап кельдим, шимди ойле олып чыкъты ки, сиз менден мал сорайсыз. Догърумы? Мына сизге йигирми кягъыт...

Торемурат юзерликлерни чыкъярып дастархан устюне ташлады.— Истесенъиз йигирми кююн беринъиз. Эр бири юз сомдан. Токълулар-ны кетирген сонъ, манъа йигирми сомдан къайтарырсынъыз. Мен сиз-ге ишанам. Келиштикти?

Бала бабагъа бакты, баба балагъа. Экиси де индемедилер. Торе-

мурат параны дастархандан алып, башта Ерназарнынъ, сонъ Оразбайнынъ къолларыны тутып саллады, саллады ве пиялаларынынъ тюбюнде къалгъан ракъыны токъуштырып юттылар.

Айнынъ парлакъ шавлелери ерни куньдюз киби айдынлатмакъта эди. Хошаргъа барып къоюнларны истегенинъ киби сайлап алмагъа мумкюн. Лякин Торемурат ашыкъмай. О ёлларны яхшы биле. Қъайсы ерден, не вакъыт кечип кетмек кереклигини о эвельден тюшюнип-ташынгъан. Ойле япмаса, шеър базарына баргъандже онъа къач кере къолгъа тюшмек мумкюн. Эй-эй, ким биле, асыл о базаргъа бараджакъмы? Торемурат бойле афы иш япаджакъларгъа бенъземей.

— Бир саат къадар раатланайкъ, шоферни сонъ уятырмыз,— деди Торемурат.

Ерназар къалгъан ишни Оразбайгъа авале этти.— Экимизге анда барып чобан козюне корюнге керекмей. Озюнъ барып, чобаннен берабёр сайлар берирсинъ,— деди о Оразбайгъа. Учю де юртнынъ учъ тарафына созулып яттылар.

Танъ атар маали. Хошарда чым-чырт. Қъоюнлар бир-бирине сыйыккып, окюре, акъсыра юкълайлар. Чобан тургъан. О къуман шеклинде къара алюмин чайнигини къор устюне къойгъан, кенарына бир къач чырпы ташлап тутандыргъан. Танъ алды тынчлыгъыны бозып машина гурюльтиси ишитильди. Оразбай машинаны догъру хошнынъ къапусына янаштырды. Чобан оларгъа тараф адымлады ве Оразбайны корип таныды.

— Йигирмита къоюн аламыз, тутып берчи! — деди Оразбай эмир этиджи сеснен. Чобан индемени. Гъыйчылдатып хошнынъ агъач къапусыны ачты. Машина арт-артына азбаргъа кирди. Торемурат шоферге: башла юклемеге, деген манада ишмар этти. Шофер энъ кенарда тургъан къуйругъы тезекли бир къоюнгъа япышты.— Оны не япаджакъсынъ, ахмакъ?!— деп къычырды Торемурат шоферге. Сонъ чобангъа айланып,— къоюнларны уюр!— деди. Чобан бу адамнынъ къоюн сайламагъа бильгенини анълады ве шубели козьлеринен Оразбайгъа бакъты.

— Зарар ёкъ,— деди Оразбай.— Эртеге йигирмита токълу алып келемен.

Чобан къоюнларны ушкютип турсатты, эписини бир ерге айдаштырып уюрды.

— Анавы, ортада башыны къадап, о якъ, бу якъ къарап тургъан сойларыны тут!— деди Торемурат шоферге. Оразбай, шофер, Торемурат бирлей-бирлей энъ яхшы, такъатлы къоюнлардан йигирми дане тутып машинагъа аттылар. Арадан ярым саат кечер-кечмез машина козьден гъайып олып кетти. Оразбай эвине къайтты. Оны танъ юкъусы басты. Чобан таягъына таянып тюшюнджеге далды.

АЛТЫНДЖЫ БАБ

Бегдляр Надировиç тюневин ёлда пек ёрулса керек, гедже къыбырдамай юкълады. Барханларнынъ артындан уфукъны къызартып догъгъан кунеш сырыкъ юксеклигинде котерильгенинен алтын нурларыны уджсыз-буджакъсыз Қызыл-къум «дерьясынынъ» устюне септи. Гедже салкъынындан ушюген махлюкълар сувукъ къум астындаки юваларындан башларыны котерип кунеш шавлелеринен бетлерини юва, бири-бирининъ аркъасына секиришип ойнашалар. Балабан саксаул тюбюнде юва ясагъан къашкъыр авагъа чыкъкъанынен къулакъларыны тиклеп этрафкъа бакъынды ве озюни бу сынъырсыз чёлыннъ шорбаджысы сайгъан киби, шу саксаулнынъ этрафыны доланды ве кене къуйругъы устюне чонъкъайып узакъларгъа бакъып къалды. Эгер чобаннынъ козю бу диярда сексен километрлик ердеки къоюнны сечсе, къашкъырнынъ козю ким бильсин не ерлерде, нелерни коре. Бу бизге къаранлыкъ. Лякин отарларда юрьген къоюн сюрюсининъ къокъусы

онынъ бурнуны йырта, чанъ сеслери къулакъларыны теше. Къашкъыр саксаулнынъ этрафыны бойле козетювлерден кечирген сонъ, кене эвельки ерине къайтып кельди ве юванынъ ичинден бири-бири артындан беш дане къара козьлю дюльбер къашкъырчыкълар чыкътылар. Булар шу ана къашкъырнынъ балачыкълары эдилер. Бала десенъ, бала. Эписи бир-бирине чапкъылып, аркъаларына секиришип, кичкене панджачыкъларынен башларыны тырнап ойнамагъа башладылар. Ана къашкъыр оларны ташлап, бир муим ишке ашыкъкъан киби артыналдына бакъмадан чѣль бою чапып кетти.

Айгиди сени кунеш. Онынъ мубарек нурлары эр шейни джанландыра, эр шейге аят багъышлай. Атта, бу мейдан бошлукъта омюр къайнай, бутюн джанлы барлыкъ арекетке келе, яшав ичюн куреш башлай.

Пенджере перделери арасындан кечкен кунеш шавлеси Шасенемнинъ бетине урды. Татлы юкъуда олгъан Шасенемнинъ бем-безд бети даа зияде нурланды, козь къапакъларынынъ устю. йылтырады, инджертильген къашлары, нар тюсте дудакълары сескенип къыбырдадылар. О уянды. Одада кимсе ёкъ. Оразбай юртта яткъан эди. «Вай, бабама чай къоймадым, энди туруп кетселер керек» деген фикирнен сыджакъ ёргъаны астында аякъларыны салындырып папучлерини кийди ве бутюн бедени корюлген индже-чильтерли геджелик кольмегинен кузьгюге догърулды. Бети ве омузлары устюнде перишан алда джайрагъан сачларыны тез-тез башы устюне юмарлап топлады ве йнпек халатыны кийип, бабасы яткъан оданынъ къапусыны аралыкъ этип бакъты. Директор юкълай эди. Шасенем тааджи пленди ве къуванды. Тааджи пленди шунунъ ичюн ки, о кендини бильгенинден берли бабасынынъ кунъ догъар маальде юкълагъаныны коръмеген эди. Къуванды — эвине бир кунъге кельген бабасы озъ къызынынъ къолунда чай ичмеден чыкъып кетмегенине. Шасенем элини-бетини ювды, сачларыны тертипке къойды, козь, бетини енгильден низамгъа чекти ве ашханеге кирди.

Бу вакъытта Бегдияр Надырович уянды. О курсю устюне ташлагъан урбаларынынъ астындан къармалап саатыны алды, бакъса докъузны кече. Къулагъына кетирип динъледи, саат чалыша. «Демек, къатты юкълагъан экеним, айгиди сени темиз чѣль авасы, саба ачылгъанындан хаберим олмады» деген фикирлернен кенъ балакълы штанына аякъларыны сокъты ве аваланмагъа чыкъты. Къапу алдында бир аз эгленген сонъ, ичери кирди, элини-бетини ювды. Шасенем саба шериф хайырлап ашханеден чыкъты ве бабасына темиз, тутулмагъан юзбезд узатты.

— Я Оразбай къайда?— деди Надыров къызынынъ сюрме чекильген дюльбер козьлерине бакъып.

— Юринъ, баба, чай ичейик,— деди Шасенем бабасынынъ суалини джевапсыз къалдырып.

— Оразбай кельсин де, берабер...

— О бутюн гедже бир ишлернен огърашып юрьди. Сонъра юртта ятып, саба эрте туруп кеткен.

— Акъылсыз эриф, бойле яш, дюльбер ханымынъ олып, юртта кийизлер устюнде къорланарсынъмы?— деди Надыров къызынынъ козьлерине бакъып.

— Кимге дюльбер, баба, кимге чиркин. Оразбай ойле шейден анъламай. Онынъ бутюн иши малда, аранда, хошарларда. Эвленигимизден бери даа бир кере догърулып бетиме бакъкъаны ёкъ. Биз гъалиба яшап оламайджакъмыз.

— Вазгеч. Бетинъе бакъмаса — бакъмасын, къальби темиз олсун, деди ташлады Надыров.

— Меселе де къальбде даа баба. Къальбинде олмагъан, бетине де бакъалмай экен.

— Ойле тез екюн чекмеге ашыкъма. Инсанлар йигирми йыл яшап бир-бирлерине табиаат уйдуралмайлар, сен исе бир къач ай ичинде...

— Эй, баба, башы уймадымы, сонъу белли...

Шасенем бабасынынъ пияласына бир чайниктен чай, дигер куюш киби йылтырагъан узун сюмекли сурьаледен сют текти.

— Яшайыш эр шейни косътерир кызым. Кимерде аксине де ола. Башы уймай, сонъу уя,— деди Надыров.— Мына, узакъ кетмек керекмей. Мени ве ананъны алайыкъ. Биринджи вакъытларда ананъ да манъа терс бакъа эди. Не япсам, хусур тапып, мени зокъумлай эди. Озю де тыпкъы сенинъ киби кийинмеге, тюзенмеге севе эди. Къайда барсакъ адамларнынъ козю онъа тюшкеннини мен озюм эслей эдим. Лякин мени де озю киби тертипли кийиндирмеге не къадар тырышса да, мен беллесем озъ макъсадына иришалмады, чюнки мен кене шу фасонда, кене шу кыяфетте къалдым. Эр бир къуш озъ ювасында коръгенини кутер экен. Мен юрт баласы эдим, ойле де къалдым.

— Екъ, баба, сиз ойле къалмадынъыз,— деди Шасенем бабасынынъ фикиринен разы олмайып.— Сиз буюк бир девирнинъ медений инкылябыны корип кечирдинъыз. Меселе тек урба киноде дегиль. Мына бу ерде къальб тюзюнлиги келип чыкъа. Сизинъ медениетинъыз ичтен денъишти. Къальбинъыз айдынлашты, козюнъыз ачылды, дюньягъа бакъышынъыз тюрленди. Басыкъ юрт баласындан девлет эрбабы дереджесине котерильдинъыз. Анам да ойле эди. Шунунъ ичюн сизге анам тарафындан косътерильген урьмет, къайгы табиий олып корюнди. Бу къайгыны анам анълы оларакъ озъ устюне алды. Сиз тышкъы кыяфетинъыз денъишип кеткеннини сезмей къалдынъыз. Бойледже, озъ девиринъизинъ медений, анълы кишиси олып яшадынъыз.

— Оразбай да ойле олур, сен чокъ тарсыкъма,— деди баба кызынынъ ынджынып лаф эткеннини ятыштырмакъ истеп.

— Бельки... Шасенем омузларыны кысты.

Къапу алдында Айдос пейда олды. О машинасыны азбарда къалдырып, эки козюни Шасенемнинъ пенджересине тикти, лякин эвге кирмеге джесарети етмеди. Тюневин къумлыкъ ичинде якъаныны акъылына кетирип озъ-озюнден утанды. «Шасенем бунъа насыл бакъа экен, земане яшлар кимерде бойле шейге къуванч алямети деп бакъалар. Шасенем санки опюльмеген кыз. Эри бар, институт битирген. Эх, о не тюшюнсе-тюшюнсин, эр алда мен оны йигитче къучакъладым. Токъта сен, чель къушчыгъы, меним къафесиме бир тюшерсинъ...» Бу фикирлер Айдоскъа юрек берсе керек, о азбар ичинден эвнинъ босагъасына тараф адымлап башлады. Онынъ къаршысына къапуны ачып, узун боюны созып Бегдия Надырович чыкъты.

— Атарны екитнми?— деди о, къапу алдында дирильдеп тургъан машинагъа бакъып. Эвге кирип Шасенемнинъ къолундан бир чай ичмек умюти олгъан Айдоснынъ бу апансыз корюшювден тили тутулды. О сесини чыкъармай Надыровнынъ артындан адымлады. Машина тоз чанъгъытып козьден гъайып олып кетти. Шасенем эв ичин, тешеклерни джыйыштырып къойды ве шифоньер къаршысына кечип, халатыны ташлады, ишке кетмек ичюн баштан-аякъ урбаларыны авуштырды. Арадан ярим саат кечер-кечмез о медпунктнынъ къабулханесинде эди. Экимнинъ кельгенине юректен къувангъан эмшире кыз Арзыгюль долафтан темиз ювулгъан ве утюленген халат чыкъарып Шасенемнинъ янына кельди.

— Халатынъызны киесинъизми, Шасенем апа? — деди о незакетли тильде. Шасенем аркъасыны айланды, эмшире онынъ халатыны омузлары устюнден тартып, тюзетип кийдирмеге ярдым этти.

— Фесимни де алып берчи,— деди Шасенем.

— Мына, Шасенем апа, — деди эмшире кыз ве онынъ къолуна крахмаллангъан юсек къаснакълы эким такънесини узатты. Шасенем ялынъыз эвде дегиль, иште де озюни тертипли тутмагъа, земане леззетинен кийинмеге билъген келинчек эди. Шасенем стол башына кечип, тюневин келип кеткен хасталарнынъ джедвелини тешкермеге башлады. Эмшире кыз эписи акъкында тефсиллятлы малюмат берди. Олар чокъ дегиль эдилер. Эки къадын, эки бала ве бир эркек киши.

— Эр алда эксернет къадынлар, — деди эким кърточкаларны ке-

наргъа сюрип.— Тышта хаста бармы, чагъыр кирсинлер,— деди къапугъа козь ташлап.

— Кимсе ёкъ, Шасенем апа,— деди эмшире отургъан еринден.

— Сонъ, насыл барып кельдинъиз, кимлерни корьдинъиз, Шасенем апа,— деди Арзыгюль озюнниъ баладжа мулайим, гунясыз козьлерини сюзип.

— Ат-чапарда кимни корерсинъ? Эписи шу озюмизиниъ эски танышларымыз. Бир къач яшлар даа кельген экенлер. Амелният кечеджеклер эмш. Мен кимсенен корюшмедим. Бу хаберни де манъа Ай-дос айтты.

Айдос дегенде Арзыгюль сескенди, къыскъа къара кирпичли козь къапакълары бир къач кере ачылып япылдылар.

— Я оны къайда корьдинъиз?— деди Арзыгюль дудакъларыны сувландырып.

— О мында. Бизни алып кельди. Бабамнен хошарларгъа кеттилер.

— Вай, языкълар олсун. Бильген олсам мен де кетер эдим. Хошарларгъа чыкъмагъанымыз учъ кунъ олды,— деди Арзыгюль буюк истекнен.

— Бельки уйлелик къайтырлар. Мен Айдосны санъа ёлларым,— деди Шасенем козь къыясындан Арзыгюльге бакъып.

Арзыгюль башыны ашагъы саркъытты ве сунбий тебессюм иле озюнниъ эеджанланып кеткенини дуйдырмайджакъ олды. Лякин, Шасенем онынъ абдырап айткъан бир къач сачма сёзлеринден чокъ шей анълады. Қызынынъ утангъаныны эсле, онъа башкъа бир сёз даа айтмамагъа тырышты. Қъапуда бир къадын пейда олды.— Киригъиз, киригъиз Сулухан апа,— деди Шасенем оны корьгенинен.

— Вай, вай, балам, зорнен сизге джетип кельдим,— деди о ичери киргенинен.

— Отурынъыз, Сулухан апа,— деп Шасенем онъа стулны корьсетти. Сулухан апа отурды. Башына саргъан шалыны чезди, онынъ тюбюнде бир шал даа бар экен; оны да чезди, онынъ астында эки юнъ явлукъ даа бар экен, оларны Арзыгюль чезип алды.

— Сонъ, неге шикъет этесинъиз, апа?— деди эким хастанынъ козьлерине бакъып.

— Баш агъыра, кокюс агъыра, аякълар, къоллар... бары агъыра. Мынавы къыз келир деп къарасам болмады, озюм кельдим дохтур. Сизинъ ширин сёзюгъизни ишитсем арув болам да кетем, деп кельдим. Мына бары шу, ой-ой-ой...

— Температура бармы?— деди Шасенем термометрни къолуна алып.

— Тюшюнмеймен.

— Сыджагъынъ бармы, дейим?

— Аа, а, боладымы, болмайдымы, бары авура.

Арзыгюль хастанынъ къолуны котерип термометрни къолтугъы астына тыкъты. Шасенем онынъ андан-мындан алып айткъан сачма лафларыны динълеп турды, лякин индемени. Хаста, яшагъан журтунынъ ичи серс олгъаныны, кийизлернинъ, килимлернинъ эскирип къалгъаныны, эрининъ йыл он эки ай отарда ятып тургъаныны, он бир бала тапкъаныны, учевини къара топракъкъа сакълагъаныны ве саире айттып отурды.

Арзыгюль термометрни алып козюне якъын кетирди ве сыджагъы олгъаныны айтып Шасенемге узатты.

— Союнынъыз,— деди Шасенем термометрни стол устюне къойып. Хаста эски къадифе тончугъынынъ чуллангъан ильмеклерини бошатты, Арзыгюль тончыкъны алып кенаргъа ташлады. Хастанынъ устюнде басмадан тикильген дёгмесиз антерининъ якъасы арасындан корюлген тюб қольмегининъ тюсюни танымакъ мумкюн дегиль эди. О безъ сатинден тикильген олса керек ки, устюнден ташламай, нидже вакъыт ювулмай кийилъгенинен озъ тюсюни джойгъан ве кирден сарылтым тюсте мешинленип къаснакъланып къалгъан.

Шасенем онынъ къан басымыны ольчеди, кокусъ къафесини эм алддан, эм аркъадан динъледиди, тилини ве богъазыны бакъты. Сонъра ерине отурып керек иляджларны язмагъа башлады. Хаста урбаларыны кийгенде Шасенем онъа темизлик акъкъында бир къач лаф айтты.— Эр шей адамнынъ озюндендир,— деди о.— Сизинъ эринъиз отарда ята экен, я озюнъиз эвдесиз де. Ич олмагъанда устюнъиздеки урбаны къайнатып ювалмайсызми? Я буюк къызынъыз не япа? О да сизден корьгенини кутъсе керек. Мына бизим адамлар озь омюрлерини бойле къыскъарталар. Темизликнинъ не экенини, онынъ сагълыкъ ичюн не къадар файдасы олгъаныны ич де анълап оламайлар. Джанынъыз агъырмасын Сулхан апа, бизлер яш экимлер несили буны сизлерге анълатмакъ борджлумыз, эм анълатырмыз.

Чокъ заманлар эвельси бутюн дюньягъа намы кеткен бир мешур алим олгъан, онынъ ады Абу Али ибн Сино экен. Темизлик-паклик акъкъында о бойле деген:

Эр кунъ амамгъа кирмекни
Терк этме ич, адет эт.
Тенинъ олур тендюрист,
Юрерсинъ сагъ-селямет.

Юкъудан алдын эльбетте,
Тенинъни ювып пак эт сен,
Бу адетни эр кунъ кут,
Яхшы юкъу истесенъ...

Коресизми не къадар акъыллы насиат. Чюнки, сагълыкънынъ башы — темизлик-пакликтир. Буны акъылынъыздан чыкъарманъыз. Анъладынъызми?

— Анъладым ама...

— Амасы ёкъ онынъ. Шимди исе, догъру эвинъизге къайтып барынъыз. Мынавы иляджлардан кунъде учь кере ичинъиз. Акъшам аякъларынъызны сыджакъ сувгъа къойынъыз. Сонъра чай ичип ёргъан тюбюне кирип ятынъыз. Бир афта къадар бойле япынъыз. Арзыгюль сизни барып корер. Керек олса укол япармыз. Яхшымы?

— Яхшы, дохтур, сав бол къызым,— деп Сулхан апа еринден котерилип яваш-яваш юрип кетти. Арзыгюль оны азбардан чыкъып кеткендже артындан козьэтип турды.

Медпункт алдында башкъа хаста корюнмей эди. Арзыгюльнинъ козьлери эп ёлда. О Айдосны беклей. Бельки къайтып келир де онынъ машинасынен хошарларгъа кетер. Умют дюньясы, Къызынъ гонъюли ойле истей. О Айдосны биринджи кере Ат-Чапарда корьген эди. Бундан эки йыл эвельси медицина эмширелери курсында окъугъанда, совхоз меркезининъ янъы клубы ачылгъан геджеси таныш олгъан эдилер. Арзыгюль озь акърандашлары арасында айрылып тургъан гуль киби бир къыз эди. Айдос умумий оюн авасы чалынгъанда ялынъыз Арзыгюльнинъ янына барып, давет этер эди. Бойледже, бир къач ай кечип кетти, Арзыгюль эмширелер курсыны битирип Къос Бурунгъа къайтып кельди ве ондан сонъ Айдосны бир даа корьмеди. Я корьмек керек эдими? Айдос бу хусуста бир вакъыт тюшюмеди. Арзыгюль исе, кеткете пишкинлешти, чертсенъ тени чатлайджакъ киби бир къыз олды. Къос Бурунда онъа акъран яшлардан кимсе ёкътыр. Ат-Чапаргъа барып-кельмек исе, буюк иш. Оны эр кес япалмай, айда бир кере медпунктнынъ ишинеъ кетип кельсе де, эвельки киби клубкъа бармагъа, яшларнен оюнгъа тюшмеге вакъыт къалмай. Бу къыз тамам эки йыл Айдоснынъ шу вакъытта онъа косътерген сыджакъ муамелесинен рухланып яшады. Къыз бала не къадар сабырлы олса, о къадар яхшыдыр, дейлер ама, шимдики яшлар бойле сабырлы къызларны чокъ сечмейлер. Арзыгюльнинъ фикриндже Айдос оны унутмамакъ борджлу эди ве ич олмагъанда эки йыл ичинде эки кере келип корьмек керек эди. Керек эди, ама, не япаджакъсынъ, зорнен севги олмай экен. Лякин, Арзыгюль, эр алда Айдосны бир кере даа корьмеге тельмире. «Эки йыл

эвельси мен яшча эдим. Шимди баягы тюрлендим. Этим-теним толды, кокюслерим кѡбарды, сачларым белимден ашагы саркѣтылар. О вакѣыт омузларым устюнден келе эдилер. Экимлер киби устюме халат кийип медений иште чалышам. О мени шимди корѣсе фикири денѣ ишип кетер эди, ама...»

Арзыгюль бу фикирлернен узакѣ барханларга тараф козѣ ташлады, лякин ѣлда машина корюнмеди. Умотипи узип ичери, Шасенемнинѣ янына кельди ве индемей оныѣ беяз юзюне, индже кѡашларына, энѣсеси устюнде кѡат-кѡат обаланып турган сачларына бакѣып кѡалды.

— Санѣа не олды шу, Арзыгюль? Не ичюн бойле сюзюлип тура-сынѣ?— деди Шасенем окѣуп турган китабындан козѣлерини алып.

— Бир шей олгѡаны ѣкѣ, Шасенем апа, озюмни бираз алсыз сезем.

— Таян диванга. Эп бир невбетте кимсе ѣкѣ. Бутюн хасталарымыз тюзелип кеткенге бенѣзейлер.

— Невбетте киши ѣкѣ, ама бельки Айдослар айланып келирлер беллейим,— деди Арзыгюль бираз тарсыкѣып.

— Айдоска кѡалса ѣлдан айланып кѡайтыр эди, ама, онынѣ янында Надыров деген акѡай бар,— деди Шасенем бираз мыскѣылнен. Чюнки, о Арзыгюльнинѣ энди Айдоска ургѣуп экенини анѣлады ве кѣзынынѣ бу кунѣге кѡадар онѣа ич бир шей айтмагѡанына бираз ачуланды. Шасенемнинѣ ичинде насылдыр бир учкѣунлар пейда олып башладылар. Шасенемнинѣ Айдоснен ич бир тюрлю алып береджеги олмагѡанына юректен инанган ве бу акѣта акѣылына бир шей кетирмеген темиз кѡальбли Арзыгюль озюнинѣ тарсыкѣувларынынѣ неден ибарет экенини Шасенемге бир тамам икѣе этти. Шасенем онынѣ намуслы севгисине инанды, козѣлери яшланып турган Арзыгюльни адѣыды ве элинден кельгенине коре бу иште онѣа ярдым этеджегине сѣз берди. Арзыгюль еринден турып Шасенемнинѣ бойнуна сарылды.— Омюримнинѣ сонѣуна кѡадар сиэни унутмайджагѣым; Шасенем апачѣгѣым,— деди ве кѣуванчындан бала киби секириклейджеги кельди.

Эки гузель, эки яш юрек. Ангисине инанмакѣ мумкюн. Шубесиз, экисине де инанаджагѣынѣ келе. Чюнки, Шасенем эвли кѡадын. Арзыгюльнен экисининѣ арасында дѣрт йыл фаркѣ бар. Шасенем институт битирди, Арзыгюль исе он йыллыкѣ мектептен сонѣ, эмширелер курсында окѣуды. Экиси де Кѣос Бурунга ѣлланмаѣен кельдилер. Шасенем озѣ айле яшайышынен мемнун олмаса да, эр алда анлеси бар, онынѣле яшай ве омюр кѣуралар. Арзыгюльде исе, кимсе ѣкѣ. Анасы, бабасы бир кунѣде кѡазаланып ольдюлер. Эки кѣдасынен эмджесининѣ кѣолунда кѡалдылар. Шимди олар Ат-Чапарда совхознынѣ берген янѣы эвинде яшайлар. Экиси де огѣлан балалар. Экиси де совхозда чалыша ве гѣнябий окѣуйлар. Арзыгюль бу йыл йигирми яшыны толдурды. Орта бойлу, тос-томалакѣ, фыстыкѣ киби бир кѣыз. Сачлары белинден ашагы тюше, юрьгенде балдырлары титрей. Кѣара иштен кѡачынмай, медениетни, дюнѣяны догѣру анѣлай. Кѣос Бурунга кельген сонѣ, медпункт янындаки кучюк бир одачыкѣта яшай. Кимседе иши ѣкѣ, кимсенен давасы ѣкѣ. Лякин озѣ ишини джан-юректен севе ве эринмей чалыша. Онѣа ялынѣыз омюр аркѣадашы етишмей. Табипий шей. Мына, бойледже Арзыгюль эки йылдан бери озѣ кѣысметини беклеп тура. Лякин, кѣысмет коктен ягѣып кельмей экен. Онынѣ ичюн эль кѣавуштырып отурмайджакѣсынѣ, озѣ кѣысметинѣ, озѣ бахтынѣ ичюн курешеджек экенсинѣ. Мына бу ишетнен озюнинѣ энѣ якѣын досту ве сырдашы Шасенем апасына кѡальбини ачты, Айдосны бегенгенини, онынѣ учѣ айдан сонѣ апаиынен айырылышкѡаныны билѣсе де кене севгенини айтты. Ама Айдос не тюшюне, кимни севе, асыл онынѣ кѡальбинде Арзыгюль ичюн бир дирем севги атеши бармы, ѣкѣмы, буны Арзыгюль эльбетте билѣмей. Бильмесе де умят эте, озюнинѣ алевленип турган кѡальб атешини умятнен сѣндюре. Энди сѣз Айдоста ве Шасенемде. Бу эки кѡальб не тюшюне аджеба? Ай-ай эр кес Арзы-

гюль киби олса, козылерини яшландырып ичиндеки дердини тѣкип кѡйса. Омюр, аят пек муреккеп машина экен. Онѡа анахтар уйдурмакъ ичюн чокъ сувлар кечмек, чокъ корьмек, чокъ бильмек керек экен. Базан янынѡдаки достунѡ кѡлунѡдан омюр анахтарыны кѡакъып ала да, машинасыны озюнинѡ истеген ѳлундан айдай бере экен. Онынѡ не достунда, не сой-акърабасында, не де девлет ишинде алып-береджеги ѳкѡ. Онынѡ бутюн иши озѡ нефисинде. Арам нефис тоймакъ бильмей, кет-кете бетерлеше. Нефис дюменине берильген адам, омюр машинасыны барып ярдан аттырып, лякин этрафындаки инсаний ишлерде алып береджеги олмаз. Онынѡ юреги кет-кете ташкѡа чевириле. Мерамети кѡалмай. Параны десте-десте сайса да, озѡ догъмуш анасына бир кѡопкѡа кѡзылчыкъны он кумюшке сатар. Мына бойлелеринден имдат беклеп, онѡа сырынѡны ачсанѡ, кѡальбинѡде ачылгъан ярагѡа туз сепер. Олар инсаннынѡ козѡ яшына инанмайлар. Сени исе, инандыраджакъ олып, керек олса яландан козѡ яшлары тѣкерлер. Бойле нефискор, видждаисыз адамлар эвель-эзельден бери олып кельгенлер, сийрек де олса, бизим джемиетимизде де расткелелер. Алла бойле достлардан сакъласын.

Арзыгюльнинѡ ичинде туташкѡан арзулар эльбетте, бойле адамлар ичюн дегилѡ. О гунагъыз биз кѡыз. Айдос оны анѡласа, онынѡ севгисине севгинеп джевап берсе, озюни дюнѡяда эр кестен бахтлы саяджакъ. Айдос шимдилик бу фикирлерден узакъта. О Надыровны энѡ узакъ хошаргѡа алып кетмекте. Машинасынынѡ тюневин кѡум чѳлю ортасында токътап кѡалгъаныны ве Шесенемнен бакъа туткѡаныны хатырлай. Надыров исе онынѡ янында отура, нелердир тюшюне, кимерде-бир юкѡусырап машинанынѡ силькинѡтисинден уяна. Онынѡ башында бинѡ-бир тюрлю хаяллар доланмакъта. Озюнинѡ баба-деде диярыны, бу сынѡырсыз бош чѳллерни башкѡа тюрлю корьмек истей. Омюрининѡ ярысындан зиядесини яшаса да, баягъы ишлер япса да, даа чокъ ве янѡы-янѡы ишлер башламакъ истей. «Мен башлайым, келеджек несиль девам эттирѡ» деп тюшюне о.

ЕДИНДЖИ БАБ

Сент-Гѡазы бутюн кунѡ багъчада мусафирлернен юрьди. Дирекция саба оларны институт бинасында кѡабул эткен сонѡ, Сент-Гѡазыны, Назимни чагъырып мусафирлерни багъчагѡа алып бармаларыны ве бутюн джыныс емиш тереклерини, фиданлыкъны* косътерип, суварув усулларыны ве оларны меракѡландыргъан дигер багъчеванджылыкъ ишлеринен таныштырмаларыны риджа этти. Мусафирлер Надыровнынѡ ве Ерпулатовнынѡ шахсий риджасынен бу ерге кельгенлер. Меселе шунда ки, Ат-Чапар топрагында янѡы совхоз кѡурулып башлагъанынен Надыров бу совхознынѡ келеджекте меркезлештириледжек болюклеринден бири — Кѡос Бурунда ич олмагъанда беш-он гектар багъ ве багъча мейдангѡа кетирюв меселесини ортагѡа кѡйды.

— Кѡаракѡалпакъ эт ве сютни севе, мал асрамаса озюни дюнѡяда яшадым, деп саймай. Малы олмагъан кѡаракѡалпакъны ер юзюнде тапмакъ кѡыйын. Лякин, достларым, тек эт ашап яшамакъ, дагъ кийиклерини ант бир хусуснеттир. Инсан озюни дюнѡянынѡ барлыгъындан марум этмей яшамакъ борджлу. Айтынѡыз, бизим балаларымыз емиш севмейлерми, хыяр, помидор, кѡапыста емейлерми? Сизинѡ аранѡызда дюнѡянынѡ чешит кошелеринде булунгъан адамлар бар. Элине силѡа алып бутюн Авропа топрагыны озѡ аягынен юрип чыкъкѡан аскерлер бар. Айтынѡыз, не ичюн о топракѡларда багъ-багъчалар ешерип туралар, не ичюн оларнынѡ балалары емишнинѡ чешит союндан ашап, шырасыны ичип оселер. Ёкъса олар эт емейлерми? Яваш ол! Олар этни де бизден експик емейлер.

— Олмайджакъ шей! — деди залдан бириси.

* Фиданлыкъ — питомник.

— Этнинъ дадыны бизим къадар бильмеселер керек!— кычырды дигери.

— Айды, яхшы, сизиңдже олсун!— деди Надыров сѣзюни девам эттирип.— Эр алда емишнинъ дадыны да билелер, этни де къалдырмайлар, ойлемн? Я бизде не ичюн ойле багъчалар ёкъ?

— Сув, сув ёкъ!!!

— Ама бизде кунеш бар. Оларнынъ кунешинден къат-къат сыджакъ!

— Бизим топракъ терек суймей, мал сую!.. Бойле сеслер янъгы-рагъанда залда кулькю ве шамата пейда олды. Надыров бираз токътады, даа насыл бир себеплер айтыр экенлер, деп динъленди.

— Джемаат, мен сизинъ алдынъызгъа шакъа оюны ойнамагъа кельмедим. Мен истейим ки, бизим балаларымыз эм эт ашасынлар, эм емиш есинлер! Догъру. Бизде сув къыт. Лякин, бильмиш олунъыз, бизим топрагъымызнынъ асты хазине! Анда сув да бар, газ да бар, алтын да. Даа не истесенъиз, эписи бар! Биз алимлеримизнинъ косьтеришинен, земане техникасынынъ кучюнен о зенгинликлерни бир кунъ дюньянынъ устюне чыкъарырмаз! Кунешимиз исе, эп бойле парылдай берсин! Дюнъяда эр шей кунеш нурларынен гъыдалана. Бу бизге табиатнынъ берген бахшышыдыр, биз кунешимиз иле гъурурланмакъ борджлумыз! Топрагъымызгъа кельгенде достум, сен бираз богъазынъны кердинъ ама, бизим топракъ эр шейни севе. Малны да, терекни де! Ама сен эль къавушып отурсанъ, о сенинъ тамагъынъа сют тѣкмез. Топракъны эвеля сен севмелисинъ, о вакъыт топракъ сенден бир шей къызгъанмаз. Топракъкъа бир берсенъ, топракътан бинъ алырсынъ! Топракъ джумерт ве мубаректир! Анълаштыкъмы, джемаат! Демек биз совхозымызда багъ ве багъча асрайджакъмыз, разысымыз?..

Надыровнынъ бу сѣзлери аля даа къулакъларында чынълап тургъан адамлар бар. Не къадар тырышылса да, не къадар эмек къоюлса да, бу кунъге къадар багъча мейдангъа кетирилъмедим. Ашламалар отуртылгъан соңъ, вакъытында бакъылмаса, бир афта ичинде къуруй кете. О тыпкъы тютюн, я да помидор фидеси киби, ондаи дикъкъатынъны айырдынъмы, ашлама тутмай, о къорайгъа чевириле. Лякин, бу дикъкъат неден ибарет? Буны теджрибелери багъчеванлар биле, буны гедже-кунъдюз озъ эвляды янындан кетмеген аналар киби ашламанынъ да янындан кетмеген эмекчи койлюлер биле. Бунъа ялынъыз истек азлыкъ эте. Бу зенаатны юректен севмек керек, онъа балалыкътан алышмакъ керек. Бабанъ, деденъ бутюн омюри элинде макъасы, белинде пычкъысынен юрген олса, оны балалыгъында коръген бала ич бир вакъыт унутмаз. Чюнки онынъ къанына шу аджайип емишлернинъ шырасы синъип къалгъан.

Мына шу мусафирлерни узакъ Кызыл-Къум диярындан Зарафшан вадисине насыл ниет ве макъсад алып кельди. Олар билелер ки, институт фиданлыгъында чешит сой ашламалар бар. Надыровнынъ риджасы боюнджа институт оларгъа акъикъатен Кызыл-Къум диярында тутаджакъ джыныслардан береджек олды. Лякин бу ашламаларны алып кетип къорай обасына ташлайджакъ олсанъ, бу институт ичюн, оны козь бебегни киби асрап етиштирген хадимлер ва ишчилер ичюн, буюк яныкъ ве эзнет. Шунынъ ичюн бутюн хадимлер, айны заманда Сеит-Гъазы, огълу Назим мусафирлерни яхшы къаршылап алмагъа, багъчеванлыкънынъ эсас инджеликлеринен, озъ теджрибелеринен таныштырмагъа тырышалар. Мына бу ниетнен. бугунъ олар бутюн кунъ багъча ичинде доланып юрьдилер.

Сеит-Гъазы он беш йылдан бери бу багъчада чалыша. Мында оськен эр бир терек онъа таныш. Нидже кере бу чешит сой емиш тереклери онынъ къолундан кечтилер. Эр бир терекнинъ тюбю къазылгъанда, пыталгъанда, суварылгъанда, иляджлангъанда ве пиает емиши джыйылгъанда Сеит-Гъазынынъ иштираги ола. О баарьде чичеклер ачылгъанда анги теректен не къадар берекет алынаджагъыны козь къарарынен айтып къоя. Терек хасталанса шу анъ онынъ себебини араш-

тыра ве чар-чабик керек чарелерни коре. Къыскъасы, багъчадаки тереклер онынъ эвлядлары киби бакъыла, эр бир хасталыкъ ве табият хышымларындан козь бебеги киби къорчаланалар. Шунынъ ичюн Сент-Гъазынынъ бош вакъыты олмай. Багъчада чалыша ве багъча ичиндеки эвинде яшай. Йыл он эки ай оны багъчада тапмакъ мумкюн.

Сент-Гъазы далларына чатад къоюлгъан розмарин тереклери сырасынынъ башында токъталып, бу алманынъ дамы, чыдамлыгъы, къокъусы ве берекети акъкъында икяе этти. Андан къандиль сынаплар сырасына, сонъра симиренко ве бера армуты сыралары арасында юрип эр бир емиш акъкъында тефсилатлы малюматлар берди. Багъчанынъ четлеринде индже пытакъларында мешребе киби сап-сары айвалар илинип тургъан тереклер янына кельгенде мусафирлер токътады ве олар омюринде бойле при ве къокъулы айва корьмегенлерини айтып, бу айва тереклерининъ джынысы ве яратылыш тарихынен меракъландылар. Сент-Гъазы оларгъа чокъ йыллардан бери чалышып кельген ильмий хадимлернинъ агъзындан ишиткенлерини икяе этти: «Инкылябтан эвель бу диярда Бахри деген бир къарт яшагъан,— деди о мусафирлернен ян-янаша арыкъ кенарына отурып.— Бу къарт ашындан-сувындан къытып, чокъ йыллар девамында пара топлагъан. Ниает, джыйгъан парасы онъа егерлик олып корюнсе керек ки, куньлернинъ биринде анлеси ве къышлакъ джемаатынен сагълыкълашып, ёл къапуда багълы тургъан эшегининъ янына барып, онынъ башыны къыбла бетке чевире де:— Я алла!— деп мине ве узакъ ёлгъа чыкъа. Эр кеске сымарыш бермеге алышкъан кой молласы, бу сефер де адетинден вазгечмей:— Сен узакъ диярларгъа — Меккеге кетесинъ, Бахри. Бутюн гуняхларындан арынаджаксынъ, ешилъ сарыкъ сарып келеджексинъ. Унутма, шу пейгъамбер аякъ баскъан мукъаддес ерден манъа бир авуч топракъ кетир, — дей. Шу куньден сонъ айлар кече, йыл кече, Бахриден хабер-тебер. кельмей. Онынъ талийи къышлакъ джемаатыны раатсызландыра. Молла чешит хурафатлы сёзлеринен оларны тынчландырмагъа тырыша.— Яманлыкъ ёрап, гуняхкяр олманъыз, сагъ-селяметтир. Аджылыккъа кеткен ольмез... Ольсе де, шенит кетер...

Эльбетте, Бахри къарт ольмеген. О анлеси ве джемаатнынъ умюти узюле башлагъан бир куньде, апансыздан къышлакъкъа келип чыкъа. Лякин шусы чокъ тааджипли экен ки, башында дегилъ ешилъ сарыкъ, атыта эвинден багълап чыкъкъан чалмасы да ёкъ экен.

Халкънен бирге Бахрини къаршыламагъа чыкъкъан молла:

— Къана, къардашым, ешилъ сарыгъынъны багъла да бизни Мекке хаберинен къуwandыр деген.

Бахри кулюмсиреп-кулюмсиреп эйбесининъ агъызыны ача, сылакъ чулгъа оравлы бир къач чубукъ чыкъара ве оларны эви алдындаки хавузнынъ кенарларына саплап къоя. Сонъра, джемааткъа чевирилип:

— Бу чубукъларны та Арабистандан кетирдим, — дей. — Айвадыр бу, айва! Аджайип айва! Барсын бу айвалар бизим юртумызда да чичек ачсынлар. Молла ачувындан ерге тюкюрип, сомурданып, чыккып кете.

Сент-Гъазы буюк джошкъунлыкънен мусафирлерге бу икяени айтып тургъанда арыкънынъ о бир четинде Назим пейда олды. О бир къач адым кери чекилип, вызлы чапаракъ, сув толу арыкътан секирип, мусафирлернинъ янына топраккыны титретип келип къонды. Сонъра отургъанларгъа чевирилип:

— Бабамнынъ «Айва» икяесини динълейсизми?— деп озю де къаршыда сарарып тургъан айваларгъа козь ташлады.

— Бу ерге келип де, бу айваларнен меракъланмайып кеткен адамгъа биз расткельмедик,— деди Назим бабасынынъ макътавыны девам эттирип. Акъкъатен яхшы джыныс. Эм сизинъ сыджакъ, къумлу диярынъызда бу айва, мен беллесем, яшар ве берекет берир. Чюнки, мында табият умумийлиги, аванынъ келишклиги бар. Бу емиш сыджакътан, ельден, къоркъмай, сувуккъа ве сувсызлыккъа да белли

бир дереджеде чыдай. Багъышланъыз, баба, келип, лафынъызгъа ара-лаштым. Девам этинъыз, мен де динълейим.

— Бу вакъна акъикъатен олып кечкенми, ёкъмы, меселе онда дегиль. Бельки оны шимди ич кимсе хатырламаз да эди,— лякин «ель эсмегендже, япракъ тепренмез» дегенлери киби, эр алда бугунь эфсанеге айлангъан бу вакъианынъ асылы олса керек. Чюнки, академик Шредер адындаки Озъбекстан багъ-багъчаджылыкъ ильмий-тешкерюв институтынынъ хадими А. К. Павлов, озюнинъ меслекдешлеринен Зарафшан вадисини бойлап корьгенде, Ленин адындаки колхозгъа келип чыкъа. Онынъ эр шейни корюджи козьлерине, топракъ-диварнынъ артындан юкъары созулып котерильген айва тереклерининъ даллары илише. Эслеп бакъса, олар бу орталыкътаки тереклерге бенъземейлер. О, аман, азбаргъа кире, козьлерини хавуз кенарындаки тереклерге тике. Озь-озюнен лакъырды этер киби, тыныкъ бир давушнен: чокъ аджайип тереклер!— деп ташлай.

— Шорбаджы эведеми?— дей о янындаки адамларгъа. Бираздан къапуда, сачы-сакъалы ап-акъ агъаргъан орта бойлу бир къарт пейда ола.

— Мен ильмий хадимим,— дей онъа бакъып Павлов.— Омюримде отузгъа якъын айва джынысларына расткельсем де, бу куньгедже бойле союны корьмеген эдим. Ёкъса, бу ерде, топрагъынъызда бир икмет бармы?

— Ёкъ, огълум,— дей къарт сакъалыны кыбырдатып.— Меселе топракъта дегиль, келинъиз, отурынъыз сизге бу тереклерининъ тарихыны айтып берейим. Адамлар хавуз башындаки тапчап устюнде тешельген миндерлерге ясланып, чай ичип, къартнынъ икяесини динълейлер.

— Меккеде олгъанда бир кунь базаргъа чыкътым,— дей къарт.— Бакъсам, сувгъа пиширильген ве пычакънен экиге болюнген насылдыр бир мейва саткъанларыны корьдим. Айвагъа бенъзей, лякин пек ири. Къарт бу ерде эки юмругъыны бир ерге къошып косьтере.— Ашап бакътым, пек лезетли. Шу куню акъшам устю махсус бир феллахнынъ азбар багъчасына кирдим, андаки гуръ даллы айва тереклерини сейир эттим. «Мемлекетиме молла ичюн топракъ алып баргъандже, бир къач фидан алып кетейим», деп тюшюндим. Ойле де яптым. Оларны топракъкъа ве сылакъ чулгъа сарып, ёлгъа чыкътым. Бутюн ёл бою къайгъым тек олар эди: къурумаса экенлер! Шукюрлер олсун, ёлда чокъ чекишсем де, къайда сув тапсам сылатып, сарып кельсем де, заметим зая кетмеди, тек бир данеси сагълам къалды. Аналыкъ фидан иште бу теректир,— деп къарт пармагъынен хавуз башындаки юксек даллы айваны косьтерди...

— Бу корюшюв ве лакъырды,— деди Сент-Гъазы,— Улу Ватан дженки арфесинде олып кече. Чокъкъа бармадан Павлов да дженкке кете. Лякин къартнынъ айва тереклери онынъ акъылындан чыкъмайлар. Дженк биткен сонъ, эски танышы Бахри къартнынъ эвине ашыкып келе. Гульгюли чечекке бурюнген бу терек мис къокъуларыны этрафкъа джайратып, къадалып турса да, кевдеси къабукълашып къалгъан, пыталмагъан далларындан къуру чубукълар саркъып туралар. Демек, къарт, дюньясынен савлукълашкъан...

— Бакъ сен,— деди мусафирлерден энди озюни Къос Бурунда оладжакъ багъчанынъ шорбаджысы сайгъан Турсунбек.— Бир терек ичюн не къадар иш алынып барылгъан. Бу ишлернен алып береджеги олмагъан адамгъа бу шей кенардан бакъкъанда бир ша дегиль. «Джемис — джемис. Весселям. Пул берип аласынъ, еп коресинъ, ширин болса жакъсы дейсинъ, аджджы болса жаман дейсинъ». Ама онынъ тарихы олгъаныны, адамларнынъ шу емиш ичюн бутюн омюрлерини къойып ишлегенлерини бильмейсинъ.

— Бильсенъ де эмиет бермейсинъ, — деди дигер мусафир. — Биз де эт беремиз, сют беремиз, тери беремиз. Къана сорап корьчи малынынъ насыл къыйынлыкъларнен асралгъаныны бу «жемисчилер» билемиз экен.

— Эбет, эбет, эр кес озь зенаатынынъ устасы,— деди Назим лафкъа киришип.— Лякин бир зенаатны кутесинъми, оны юректен севмелисинъ. Бакъ сен, Павлов деген адам дженктен сонъ, шу къартнынъ тереклерини келип корьмеге ашыкъкъан. Оны мында озь ишине олгъан авеслиги, мерагъы алып кельген. Сиз де шу мерамнен кельсенъиз керек, ойле олса, иншалла сиз де озь макъсадынъызгъа приширсинъиз. Ниетинъиз пек меракълы. Қызыл-къум чёлю ортасында багъча!.. Аджайип шей. Менимдже бу да бир тарихий вакъиадыр.

Назим лафкъа пек уста ве акъылы зийрек бир йигиттир. Кой хожалыгъы институтыны аля ишаретинен битирип, бу багъчада агроном олып чалышса да, о дайма тарсыкъа, озюни даа зияде пытракълы, зор ишлерде косътермек истей. Шунунъ ичюн къаракъалпакъ мусafirлерни янындан айырыладжагъы кельмей, оларнен якъындан таныш олмакъ, мерамларыны темелинден бильмек истей. О кене бабасындан афу сорап, айва акъкъында лафыны девам эттирмесине риджада булунды. Сент-Гъазы узун мыйыкъларынынъ уджларыны сыйпап банаки икяесини девам этти.

— Бахри къартнынъ алидженап асабалыгъы,— деди о айваларгъа козь ташлап,— ильмий-тешкерюв институты Самаркъанд филиалынынъ незаретине алынды. Карл Маркс адына колхозда сачылгъан бойле джыныс айваларнынъ мешребе шекилли мейвалары учъ юзден беш юз граммгъадже чеке. Ачыкъ лимон ренкинде бу аджайип къокъулы айвалар экишили-татлылы олып, пек лезетлилер. Олар, ерли айвалардан бираз кеч чичек ачалар ве кузь айларынынъ сонъуна къадар озь далларында сарарып туралар. Бойле олгъаны бизим ичюн даа яхшы. Чюнки эрте баарьде ачылгъан чечеклер сувукътан урулып гъайып ола билелер. Бу тереклер исе, бойле вакъытсыз сувукълардан озьлерини сыкъмайлар. Сиз бу айвалардан къайнатылгъан татлынынъ лезетини ,мис киби къокъусыны айтмайсызми? Э, афу этинъиз, сиз оны къайдан кореджексиз, къана бугунъ манъа буюрынъыз, Селиме тотанъыз сизни бир сыйласын. Дейджегим, бу айванынъ ады ойле де къалгъан. Алимлер онъа «Бахри айвасы» адыны бергенлер.

Бу тефсилятлы субеттен сонъ, олар ерлеринден турды ве айваларнынъ янына келип къолларынен тутып бакътылар.

— Акъикъатен къокъуй экен,— деди Турсунбек бурунына тийдирип.

— Сиз япракъларыны да къокълап бакъынъыз,— деди Назим бир авуч сары япракъ узип.— Бабам айтмагъа унутты гъалиба, биз бу япракъларны къурутып чай ерине ичемиз. Қокъусы бурунынъны ярып кетеджек.

— Эбет, эбет, аферин Назим, унуткъаным айтмагъа, чай ерине ичмек мумкюн. Язда араретинъни къалдыра, маaddenъни ача, шекер хасталыгъына да илядж ола.

Мусafirлер де Сент-Гъазынынъ, де Назимнинъ буюк эшкъ ве гъурурнен лаф эткенлерини динълей-динълей розмарин алмалары сырасы башына келип чыкътылар. Тереклер ойле онъ олгъан ки, пытакълары чаталлар арасындан ашагъы саркъкъанлар, ерге тиейим-тиейим деп туралар.

— Бу мубарек алма пек берекетли ола,— деди Сент-Гъазы саркъкъан пытакъны явашчыкътан котерип. Бунъа бираз дикъкъат айырсаъ, эр йыл берекет алмагъа мумкюн. Эй-эй, розмарин акъкъында чокъ шей айтмакъ мумкюн. Мен беллесем, сиз бу алманы яхшы биледирсинъиз, онынъ ичюн къыскадан анълатмакъ истейим. Бу алманынъ догъма ери Италиядыр. Бизим багъчаларымызда розмарин кечкен асырынъ сонъларында корюлип башлай. Башта Қырымда пейда ола, сонъра дигер дженубий районларгъа даркъала. Бу алма озюне айрыджа итибар талап эте, вакътында сувармасанъ ве табият хышымларындан къорчаламасанъ, алмалары уфакълаша, берекети аз ола. Онынъ ичюн мемлекетимизини дигер районларына розмарин пек яваш даркъала. Озю къыш сувукъларына даяна, сиджакъны да пек

севе. Тамыры терен кете ве дымлыкъта озюни яхшы сесе. Тамыры къургъакълыкъ сездими, емиши ве япракълары пек тез тюрлене, атыта алманынъ лезети денъише. Розмарин тереги он-он эки йыл устюнде толусынен берекет кетире. Базы ерлерде исе, едиджи йылы емиш бере. Эгер шараит онынъ истегени киби олса, экинджи йылы мейва берип башлай. Шимди розмарин мемлекетимизнинъ бир чокъ кошелеринде сачыла ве берекет кетире. Шу джумледен, мына корьгеннинъиз киби бизде де ярамай олмай. Кеч кузьде джыйыла ве баарьге къадар сакъланыла.

Сент-Гъазы бу ерден мусафирлерни къандиль синаплар янына алып кельди. Энди бир тарафлары къызарып башлагъан стакан шекилли алмалар юксек даллар устюнде акъшам кунешининъ зайыфлап башлагъан зиялары алтында тавланмакъталар. Сент-Гъазы бу ерде токътап, башындан кепкасыны чыкъарды да, маъналайы ве энъсесининъ терини силип кене ёрулмадан анълатып башлады.

— Мен къандиль синап акъкъында не айта билирим, бу алмаларнынъ — алмасыдыр. Эр терек яхшы бакъылгъаныны истей. Эринмей бакъсанъ, бу алма хазиненъни байытыр. Эдебиятта язылгъанына коре 1883 сенеси Кърымда бир койлю бир теректен бинъ дёрт юз йишirmi алты кило алма джыйгъан.

Мусафирлер тааджипленип башларыны саллады ве бир-бирине бакъыштылар. — Бир теректен аман-аман бир бучукъ тонна емиш! — деп текрарлады Турсунбек. — Аджайип шей.

— Терекни билип бакъсанъ, о да сени бакъар, — деди Сент-Гъазы лафыны девам эттирип. — Меним бабам эвмизининъ алдындаки азбары ичинден гедже-кунъдюз чыкъмаз эди. Бир де бир терекнинъ тёне пытагъында бир сараргъан япрачыкъ корьсе, мердивен къураштырып о япракны чыкъып алмагъандже раат яталмаз эди. Онынъ терек пытагъаныны, тюблерини къазып чанакълар ясап суваргъаныны, акъ балчыкнен сылагъаныны, озю иляджлар ясап ашератлардан къорчалагъаныны корьген олсанъыз сукъланыр эдинъиз. Бабам ичюн о тереклер эм кечиниш, эм де медений омюр, сагълыкъ-селяметлик багъышлагъан бир менба эдилер.

— Сизде багъчагъа севдалыкъ о кунълерден башласа керек, — деди мусафир, Сент-Гъазынынъ чырайы денъишкенини эслеп.

— Эльбетте. Балалыкъ чагъындан берли багъчагъа севдам. Ма-нъа эвде де бу ишни чокъ юзлейлер. «Шу багъча ичинде олип къалыр-сынъ» дейлер. Мен де оларгъа: ольсем, шу багъчанынъ бир кошечигине комерсинъиз, деп къуртулам. Мына ишлер бойле достларым. Безген олсанъыз эвге къайтып бир чай ичемиз, безмеген олсанъыз, даа юрей-ик, кирезлерни, вишнелерни, эриклерни корейик...

Бу ерде Назим сёзге киришип:

— Багъ-багъчаларны кенишлетюв боюнджа укюметимизнинъ чыкъаргъан къарары институтымызынъ Самаркъанд филиалында иш-леген бутюн ишчи ве ильмий хадимлеримизнинъ гъайретине-гъайрет къошты. Шимди филиалнынъ отуз гектарлыкъ ашламалыгъында юз-лердже джыныс фиданлар етиштирилъмекте. Багъчеванларымыз бу фиданларнынъ эр бирини, сабий бала киби, яз-къыш къайгъырып, да-не-дане бакъып осьтюрелер. Олар Вильямс, Симиренко, розмарин, къандиль синап киби къыйметли мейва джынысларынен бирге, Бахри Хамаровнынъ буюк эзнетлернен кетирген ве озюнден тюрс оларакъ халкъына асабалыкъ къалдыргъан айвасыны да осьтюре ве колхоз-ларгъа джайраталар.

— Коресизми, къардашлар, Назим не демек истей? — деди Сент-Гъазы огълунынъ сёзюни болип. — Сиз де бойле бир тарихий вакъя-нынъ башындасынъыз. Асырларнен бош яткъан къум чёллеринде би-зим багъчамызынъ ашламаларындан багъча асыл этеджексинъиз ве бу ишни ильк башлагъанлардан олып озь адынъызы халкъынъыз-нынъ тарихында къалдыраджакъсынъыз. Сизге джан-гонъюльден къу-

ванчлы нетиджелер истейим. Туткъан ниетинъиз пек яхшы, ишинъиз къолай олсун!

Мусафирлер Сеит-Гъазынынъ ачыкъ софасына кирдилер. Аякъап-ларыны чыкъарды, урбаларыны дивардаки агъач аскъычкъа ильдилер. Софада адам давушлары ишитип, Селиме апте чыкъты. Толу черели, тегерек без бетли бу къадын мусафирлерни кулер юзнен, сыджакъ къаршылады ве ичери давет этти.— Юрюнъиз, киринъиз,— деп Сеит-Гъазы оларны темиз-пак джыйыштырылгъан, диварнынъ бир кошесинден дигер кошесинедже миндер ве ястыкълар тешельген, ири пенджерели, ярыкъ одагъа алып кирди. Оданынъ ортасында буюк стол, онынъ дёрт якъында скамейкалар, о бир тарафында диван ве эки кресло. Диван ве креслолар устуне къызыл къадифеден тикильген ортьюлер япылгъан. Сеит-Гъазы мусафирлерни дивангъа отурмаларыны буюрды. Олар яры тартылып, яры сыкъылып:— Ёкъ, биз бу якъта отурайыкъ,— деп миндерге ерлештилер.

— Селиме ястыкъ бер!— деп къычырды Сеит-Гъазы. Селиме апте шу анъ уч пуй ястыкъ кетирип мусафирлерге узатты. Олар озь аралары бир шейлер айтып ястыкъларгъа таянып янбашладылар.— Мына бу тыпкъы къаракъалпакъча олды,— деди Турсунбек ве эписи хошнукълыкънен кулюштилер.

Селиме апте мусафирлерни уйлеге беклеп азырлангъан эди. Олар кельмедилер. Багъчада чокъ эглендилер. Шунунъ ичюн азыр тургъан къыймасы ве де джайымларны тез-тез ясап чиберек чырылдатмагъа башлады. Назим индемей анасынынъ янында долана, онынъ вакътыны алмамакъ ичюн чайник ве пиялаларны мусафирлернинъ огюне алып кетип къойды. Сеит-Гъазы чай сюзмекте эди, Назим туршу чыкъармакъ ичюн софанынъ ортасындаки полнынъ ич акъылынъа кельмейджек еринде тургъан къапакъны котерип дёрт-беш аякълы мердивенчиктен магъазгъа тюшти. Назим анда ерлештирилъген туршу чапчакъларынынъ устюни ачса керек, экишил-татлылы, сарымсакълы-биберли таракъот къокъусы бутюн эвге джайрады. Бу аджайип къокъуны мусафирлер абайладымы, абайламадымы, не олса да Сеит-Гъазынынъ бурунуна урулгъанынен дудакълары сүвланып башлады. Арадан он-он беш дакъыкъа кечер-кечмез Селиме апте бир табакъ къокъулы чиберек кетирип:— Тюбюнден ашанъыз, буюрынъыз,— деп чибереклерни мусафирлернинъ алдына айландырып къойды. Сеит-Гъазы мусафирлернинъ алдындаки тепсилерге озь къолунен бирер чиберек чыкъарып къойды да, айланып Назимге козь ташлады. Назим меселени анълады ве шу анъ софрагъа бир графин гульгюли тюсте шарап кетирип къойды. Сеит-Гъазы эр кеснинъ алдында тургъан булжор фиби къаделерни толдурды.

— Қбана, алынъыз, хош сефагъа кельдинъиз, ишинъиз онъуна юрьсин, — деп башта озю котерип ичти. — Алынъыз, алынъыз. Озь къолумызнен ясалгъан элял шейдир.

Мусафирлер бирер къаде котердилер. Акъыкъатен шарап макъта-ладжакъ киби олса керек ки, экинджи, учюнджи къаделерден де ред этмедилер. Аш ашалып, софра джыйылгъан сонъ, кене миндерге ясланып чай сюзмеге башладылар. Мусафирлерден бири саатына бакъты.

— Энди ич бир якъкъа кетмейсиз,— деди Сеит-Гъазы.— Сааткъа бакъа берменъиз, мусафир олурсынъыз.

— Чокъ сав бол,— деди Турсунбек.— Биз Булунгъур юзюмджиленернен де корюшмек керекмиз. Бугуни о ерге барып етсек, ярынки кушюмиз анда кечер эди...

— Бугуни кеч олды. Анда барып етмек къолай. Мен алып кетерим деди Назим азбарда къапусы бекитилип къоюлгъан гаражгъа тараф башыны бурып.

— Ёкъ, сизинъ сайгъы ве урьметинъизден гъает мемнюнмиз. Қоп сав болунъдар! Биз сизни озюмизге — бизим чель диярымызгъа давет этемиз. Келинъиз, бир-биримизни унутмайыкъ, агъа-къардаш киби олып къалайыкъ. Корьгенинъиз киби, бизде планлар чокъ. Чельде,

къумлукъта багъча яратмакъ истеймиз. Ама сизинъ киби багъчеванлар, бизде ёкъ. Совхозымыз янъы тешкиль этильди. Ишчи къуветине, муте-хассысларгъа икътияджымыз гъает буюк. Келинъиз, къонагъымыз олурсыз. Бегенсенъиз бизде къалырсыз. Шу темели къоюладжакъ янъы багъчанынъ ишлерине бизге ярдым этерсинъиз. Сизинъ эмегинъиз зая кетмез. Биз эйилик бильген халкъмыз.

Турсунбек бу сёзлерни айткъанда Назим бир къач кере бабасына бакъып алды. Онынъ юрегинде акъикъатен шу диярны барып коръмек ислери уянды.

Бу арада къапудан узун бойлу, арыкъ черелн, сачы-сакъалы, мый-ыкълары бем-безъ бир адам келип кирди. О селямлашкъанда эр кес еринден туруп къартнынъ элини алды. Къарт хошнут олып, бош диваннынъ ортасына ерлешип отурды. Бу адам Мемедемин агъа эди.

СЕКИЗИНДЖИ БАБ

Мусафирлер, эр алда, озъ дегенлери киби яптылар. Назим бабасы янында оларнен кереги киби лаф этип оламады. Шимди Булунгъур меселеси чыкъып къалгъанынен Назим гараждан машинасыны авесликнен чыкъарды ве мусафирлерни отуртып алып кетти. Бу фурсаттан айдаланып Назим къаракъалпакъ мусафирлеринен якъындан таныш олып, лаф этмек истеди. Чюнки, о озюнинъ яш кучюни узакъларда, къыйын шараитлы ерлерде совет генчлигине хас олгъан рух ве гонъюльнен сынамакъ арзусында янып-куе эди. «Бу багъчада бабам чалыша берсин, меним мында не ишим бар? Бабам эсли-башлы адам, теджрибеси чокъ, манъа онынъ йзлерини таптап юрьмеге не аджет бар?» деген фикирлер чокътан берли онынъ мийини ёра эдилер. Шимди къаракъалпакъ достларыны озъ машинасынен алып кетеркен, кене о фикирлер башында долана: «мен шу къумлукъ диярда бир аджайип багъча мейдангъа кетирир эдим...»

Акъшам къаранлыгъы ерге чёккенде олар Булунгъур район мусафирханесининъ огюне келип токътадылар. Назим мусафирлерни озъ таныш-билишлерине алып бармакъ истеди, лякин олар разы олмадылар. — Бу ерде раатланырмыз, саба совхоз идаресине барып озъ макъсадымызны беян этермиз, — дедилер.

Назим оларны ерли-ерине ерлештирмеге ярдым этти ве саба саат докъузларда этип келеджегини айтып, сагълыкълашып Самаркъандкъа — эвине къайтып кетти.

Сеит-Гъазы миндер устуне созулгъан, раатланмакъта эди. Мемедемин агъа бир къач кунъ озюни кейфсиз дуйгъан сонъ, яхшы олды ве ара-сыра азбаргъа чыкъып, оны-буну къармалап-къарыштырып башлады. Къарткъа эндиден сонъ не керек? Еринде раат отурса оладжакъ ама, я бутюн омюри-кунюни ишнен кечирген адам тегин отуруп олурмы? О токътамай мырылдап юре. «О шейни еринден алгъансыз, ерине къоймагъансыз. Бу шейнинъ ери мында дегиль эди, эй, сизден олгъан адам, якъан ишлерини копекке берсенъ емейджек, гаражнынъ къапусы да аралыкъ къалгъан, чешменинъ суву да бекитильмеген, озъ башына сувны акъытып зиян этмек олурмы? Булар не вакъыт инсан оладжакълар...» ве даа бильмем нелер айтып сомурданып юре. Лякин, онынъ лафларына кимсенинъ джаны тарсыкъмай. Эр кес алышып къалса керек «яхшы баба» деп джеваплана ве озъ ишлерини япа берелер.

Назим машинасыны гаражгъа ерлештириркен азбар къапуда Ниметулланен Къуртнезир корюндилер. Къартнынъ хатирини сорамагъа эки кунде бир кирип чыкъкан огъуллаары бугунъ онынъ азбар ичинде айланып юргенини корип севиндилер. Къарт оларны коръгенинен чешмеде къолларыны ювып башлады ве эписи ичери кирип, Сеит-Гъазынынъ янъычыкъ уйыктып башлагъан кейфини боздулар.

— Къана, тур еринъден, къаракъалпакъларны сыйлагъан чибегинъден бизге де къалдымы? — деп шакъанен Ниметулла.

— Къалмагъан олса, пиширмиз, Селиме!— деп кычырды Сент-Гъазы.

— Яваш ол олян, мен санъа шакъа эттим.

— Шакъасы не оладжакъ онынъ, къримлы эвинде эр вакъыт чиберек ве къаве къокъусы дуюлып тура, манъа сизинъ гунянъыз керекмей.

Селиме акъайынынъ сесини ишиткеннен, онынъ не демек истегенини анълап, ич бир шей сорап отурмадан ашханеде окълавыны такъырдатып башлады. Беш-он дакъкъа кечер-кечмез чиберек чырылдысы ишитилди.

— Сиз, баба, еринъизге барып таянмайсызмы? — деди онъа Ниметулла.

— Зарар ёкъ, бугунъ сизнен бирге отурмакъ истейим.

— Айса ястыкъ берейик, дивангъа таянып, ерлешип отурынъыз,— деди Назим ве эки ястыкъ кетирип къартбабасыны онъайтлы ясландырды.

— Сагъ ол, огълум. Айды, ал дефтеринъни, о куню узюлип кеткен икяемизни девам этейик. Сизлер яшсыз, баба-деделеринъизни бильмек борджлусыз.

Мемедемин агъа озъ икяесинден озю мемнюн олса керек ки, бугунъ кейфи яхшы олгъанынен озю сёйленип башлады. Онынъ айткъанларыны учъ огълу къулакъ салып динълеселер де, къарткъа торуны Назимнинъ иштирак этмеси мытлакъ шарт эди. Чюнки бу земане яшы, элинде къалемни олгъан ачыкъ козь бир йигит, къартбабасынынъ дегенлерини бирлей-бирлей дефтерге язгъанына къарт джан-гонъюльден къувана эди. Онынъ бугунъки икяеси Назимнинъ дефтеринде, бойле акс эттирилген.

Учюнджи дефтер: «Вели Одаман ве Марианна Озу ялысында сабагъадже бир-бирине сыгъынып отурдылар. Олар денъиз ичинден яваштан которилген сини киби кунешни эшкъ иле сейир эттилер. Бу гедже Марнаннынъ Вели Одамангъа беслеген севгиси даа зияде артты, асретлик дуйгъулары бутюн эти-тенини чимирдетти, юрегининъ энъ терен кошесине ерлешип къалдылар. Марианна ёргъун козьлеринен азгъаңа кулюмсиреп Велининъ бетине бакъты да, саба кунешининъ алтын нурлары астында джилъвеленмекте олгъан денъиз сувундап эгиллип беяз авучларыны толдура-толдура онынъ ёргъун бетини ювды, манълайы устюне саркъкъан сачларыны назик пармакларынен арткъа сыйпап ташлады. Сонъра этеклерининъ уджуны белине кыстырып кене ялыгъа эгилди ве озюнинъ бетине бир авуч салкъын сув алып септи. Бу анъ омузлары устюнден ашагъы саркъкъан сачларынынъ уджлары денъиз сувуна тийип азачыкъ джибиндилер. О сачларыны кери ташлап, шенъ кулькюнен аркъасына айлангъанда, къара мыйыкъларыны тюзетерек онынъ беяз, толу балдырларына бакъып тургъан Велини коръди ве оны эриштирип киби этегининъ уджуны йиберди. Вели первасызлыкъ иле келип, онынъ узюлейим деп тургъан индже белинден къуветли къолларынен тутып юкъары котерди де, толкъунларгъа ташлайджакъ киби бир къач кере авада саллады. Марианна буюк зевкъ ве эшкъ иле башыны онынъ кокрегине таяды. Копюкли толкъунлар келип аякъларына тийгенинен Вели тайды ве экиси де сары къум устюне йыкъылдылар.

Кулькю ве шенъ-шераметликке хошаргъа къайтаткъанда къаршыдан бир атлы корюнди. Бираздан онынъ артындан зий-чув къопарып дигер атлылар чыкътылар. Эписи тоз чанъгытып Велинен Марианнанынъ алдына чыкътылар. Қылыч, къама ве дигер силаяр такъынгъан, къара курткалы ве къалпакълы бу атлылар кызы ве йигитни сарып ортагъа алдылар.

— Сизлер кимсинъиз!?— деди кескин ве дешетли бакъышнен атынъ югенини зорнен тартып токътаткъанлардан бириси.

Яшлар индемедилер. О къамчысыны авада шыртылдатып бираз даа якъын кельди ве:

— Сизлер кимсинъиз!— деп кычырды текрар.

Къыз онынъ дешетли сесинден абдырап Велиге таба сыйыкты ве башыны-козьлерини сакълар киби ерге бакъып турды.

— Мен ыргъатым!— деди Вели украиндже.

— Кимнинъ?

— Пан Прокопчукнынъ.

— Эй, не шашып къалдынъыз? Бу басурманны таныгъан бармы?— деди о атлыларгъа айланып.

Атлылар эписи Велини бир даа козьден кечирип чыктылар ве индемедилер.

— Къана, ыргъат олсанъ, бир ат тапып мин де артымыздан ет!— деп эписи тоз бораны чыкъарып козьден гъайып олып кеттилер.

Марianne лек къоркты. Онынъ Велиден айырыладжагъы кельмеди. Лякин, не Marianne, не де Вели бу тынч ве кунешли саба оларны хайырсызлыкъ къаршылап аладжагъыны акъылларына биле кетирмедилер. Бир-бирининъ къолундан тутып, тез адымларнен хошаргъа таба ёнедилер.

Орталыкъ чым-чырт. Велининъ копеги къан ичинде ынъранып ята. бюнде, оджакънынъ куллери этрафкъа савурылгъан, къоюн терилери, тёпе ята. Кичкене пенджеречикнинъ джамлары чиль-парча, аякъ тю-Хошарнынъ ичи акътар-тентер этильген. Эр бир шей къарышкъан, обайипке асувлы тургъан этлер, ярым чувал къадар къакъач ве дигер савут-сабалар корюнмей.

— Бу баскъындылыкъкъа ошай,— деди Вели алчакъ къапудан башыны эгилтип чыкъаракъ. Marianne индемеди. Онынъ юрегини къоркъу сарды.

— Сенинъ хошарынъа бойле уджюм этильген сонъ, бизим именнеге сокъулсалар не олмакъ мумкюн? Кимлер экен булар,— деди кыз тюшюнджели тарзда.

— Кимлер экенини коръдик иште. Казаклар баш къалдырсалар керек. Айды юрь бир чаре тапып сени тез-тез эвинъизге алып кетейим... забетта ханымгъа ве Захаргъа айткъан эди. Онынъ ичюн Marianne озюни сербест тута ве тезден Захар фэтонны айдап келеджегини бек-

Marianne эвден чыккъанда Велининъ хошарына кеткенини ве бельки иш себебинден анда къалмакъ итималы олгъаныны анасы Элиат олгъайды,— деди Вели ве якъынджа отаргъа таба чапып кетти. лулар. Анда, оларнынъ янында атлар оладжакъ.— Ич олмагъанда бир лар бир-биринден учъ-беш верст авлакъ отлакъларда олмакъ бордж-леп тура эди. Кунеш баягъы котерильди. Ич кимсе корюльмей. Елда исе бойле алгъа расткельген сонъ, Марианнынъ юреги гъает раат-де таш таяндырып къомшу хошарлардаки чобанларгъа чапты. Чобансызланып башлады ве насылдыр бир чаре тапып, тез-тез именинге къайтмагъа ашыкты.

Вели харабе алгъа кельген хошарнынъ ичине Марианны сакълап, парлангъан къапусыны тикледиле ве тыштан бир агъач тиреп, бир Яры ёлгъа кельгенде, узакътан козюне бир къаралты корюльди.— Кене бир къарсанбагъа расткельдим, гъалиба,— деп адымларыны бир аз явашлатты. Бакъса, Захар ат копюртип бедерка айдап кельмекте. Топракъ ёлнынъ ортасында дирек киби къадалып тургъан Велини коръгенинен Захар тельбевлерини тартты ве бедеркадан тюшмейип:— Мин, ахмакъ!— деп кычырды Велиге.

Вели секирип минди ве Захарнынъ агъаргъан чырайындан абдырап:— Токъта, къайда кетесинъ!— деп тельбевге япышты.

— Қайда кеткенимни сорама, къачмакъ керек, тез-тез козьден гъайып олмакъ керек!— деди Захар шашкъындыжасына кычырып.

— Мен бир якъкъа кетмем! Мен чобаным, ыргъатым!— деди Вели тельбевни къолуна алып.

— Сенинъ бир шейден хаберинъ ёкъ, ахмакъ, казаклар баш къалдырдылар. Зенгилерни ольдюрив, малларыны тутып ала ве именилерини якъалар! Эджелинъ етими ёкъса, бер тельбевни бу якъкъа!

— Чокъ шашмалама кяхъя! Сенинъ чонтукъ сакъалынъ, меним узун мыйыгъым оларгъа керекмей. Хошарда сабадан бери сени Марианна беклей, юрь, къызны эвине алып кетип ташлайкъ.

— Этме, эйлеме, Вели. Озюньни де, къызны да бир далгъа асарлар! Ёкъ, ёкъ, мен оларнынъ козюне корюнмем!

— Корюнмесенъ, тюш ерге!

Захар индемени. Велининъ джесюрлиги онъа да бираз юрек берди.

— Тюш!— дейим санъа.

Захар кене тюшмеди. Вели бедерканы вызнен хошарнынъ алдына айдап кельди. Къапу тиремесини омузынен итеп йыкъты, ташларны тепип юварлатты ве ичери кирип, чул-чубур ичинде чырайы ап-акъ кесилип яткъан Марианнаны къучагъына алып, бедеркагъа отуртты.

— Сагъ ол, Захар. Келип еттинъми?— деди онъа Марианна бираз ичине джаны кельген сонъ.

Захарнынъ санки тили тутулгъан, индемени. Вели де онынъ ер ярылса, ерге кирип кетеджек киби къоркъудан къамбырайып отургъаныны корип, бир шей демеди. Захар баягъы омюр корьген адам. Бугунъ саба именининъ этрафында олгъан гъаля-гъулядан абдырап турды ве арандан озюнинъ эр вакъыт екип юрьген атыны чыкъарып, козю корьген тарафкъа сыптырылды. Ёлда атлылар сюрюсини корип, башкъа тарафкъа бурды. Онынъ акъылында келип Марианнаны къуртармакъ деген шей ёкъ эди. Яхшы ки, Велиге расткельди. Ким бильсин къайда барып токътар эди. Чюнки о бойле къарсанбаларны бир къач кере корип кечирген. «Казаклар баш къалдырдымы, алла сакъласын, ялынъыз къачып къуртуладжакъсынъ». Бойле фикир онынъ ичинде омюр билля синъип къалгъан. Озю бутюн омюри бейлер къапусында тиз чёкип кечинсе де, не ичюндир, бойле къалабалыкъ чыкъкъанда эр кестен зияде о башыны тыкъмагъа тешик къыдыра. Мына шимди де Велининъ артына сакъланып отура ама, ара тапса зуваджакъ киби, четке-чевреге бакъып кете. Захарнынъ иши бойле.

Я Вели кимге ве неге ишанып кете? Буңа ич акъыл етмей. Казакларнынъ зенгинлерге къаршы баш къалдыргъанлары белли. Озюнинъ чобан ювасыны биле дарма-дагъын эттилер. Янындаки гузельнинъ такъдирин не оладжакъ? Марианна яш. Бир шейден хаберин ёкъ. О бойле къарсанбаларны корьмеген. Вели кете, о да кете. Бельки Вели оны атешлер ичине ташлайджакъ. Марианна гунасыз, дюльбер козлерини эп огге тикип, озь апасы-бабасы алдында озюни къабаатлы таныгъан киби, индемей кете ве пек ашыкъа. «Казаклар бир даа алдымызгъа чыкъмаса экенлер, тезден барып анамдан бугунъки этмишим ичюн афу сорасам, бир даа бойле япмаз эдим, ама...» Бу тюшондже-лернен Марианна именилерине якъынлашып къалды. Огге, узакъта кок юзюнде къара булут киби котерилген тютюн корюлип башлады. Кеткен сайын тютюн къоюлаша ве уюрилип-уюрилип авада дагъылып кете. Вели тельбевини къолуна алып аякъ устюне турды. Бутюн ёл бою токътатамай чапып кеткен атнынъ аркъасындан, къайышлары арасындан безз копюклер чыкъып башлады. Аتكъа языкъ, ама, тез, гъает тез, барып етишмек керек. Именеге якъынлашкъанда Вели тельбевлерни бошап бедеркагъа чёктю.

— Битти, етиштиралмадыкъ, именне яна,— деп Марианнагъа бакъты: Захар сычрап тюшти ве яваш-яваш кете башлагъан атнынъ алдына чыкъып токътатаджакъ олды.

— Чекиль огюмден!— деди Вели ачувланып.

— Вели, къардашым, ялварам санъа, кетме! Сен оларны бильмейсинъ, эм озюньни, эм Марианнаны къурбан этеджексинъ!

Вели аркъасына айланып, энди бир тамам шашкъан Марианнагъа козъ ташлады. Экинси де индемедилер. Захар келип Марианнагъа япышты, оны зорнен бедеркадан тартып тюшюреджек олды. Марианна еринден къыбырдамады.

— Вели къайда, мен де анда кетем!— деди о.

Бу сѣзлерден сонъ Вели тельбевни къакъып, аткъа бир. къамчи тильтеди. Ат бираз енгиллешкен бедерканы вызнен алып кочъти, Захар ёл кенарында вайвалап къалды.

Бедерка имениенинъ янына келип янашыр-янашмаз орталыкъта зий-чув къопарып, агълашып юрьген къадынлар, балалар ве къартлар Велини ве Марианнаны сарып алдылар. Азбар къапудан ичери кирселер, не корьсинлер, имениенинъ тек диварлары сиярып къалгъан.

— Анам, аначыгъым, бабам!— деп Марианна тютеп тургъан бина-нынъ мермер басамакъларындан джувуруп ичери киреджек олды. Бу арада эвнинъ ичерсинден адамлар эки яныкъ джесет алып чыкътылар. Оларнынъ ким экенини танымакъ мумкюн дегиль эди. Джеседлерни мермер басамакълардан тюшюрип ян-янаша узатып къойдылар, устьлерини орътюлер. Марианна оларнынъ устюне озюни ташлап, сачларыны юлккъып къычырыкълап, такъмакъламагъа башлады. Онынъ сесини ишиткен джер-джемаат чыдаялмай козьашларыны сюртип агълаштылар. Вели келип Марианнаны котерди, лякни аякълары устюнде туралмагъан къыз озюни анда-мында ташлап, багъырыкълады, сеси седа кетти...

Бу вакъианы сейир этип тургъан джемаатны ярдырып, къамчисини о якъ, бу якъ шыпылдатып, саба денъизден къайткъанда расткельген казакларнынъ атаманы етишип кельди. Джемаатны исе аркъадаки атлылар къувалап четке айдадылар. Ортада, джеседлернинъ яшында тек Велинен Марианна къалды.

Атаман оларнынъ янына келип, къан баскъан козьлеринен Велини эслеп бакъты да:

— Сен, копек огълу, копек, саба озюнъни ыргъат косьтерип, шимди помещик джеседи башында агълайсынъмы?!— деп къамчисини тѣпеге котерди. Марианна, аман, Велининъ алдына чыкъып:

— Онынъ къабааты ёкъ! Мени ур!.. Мени де атешке якъ!.. Мен анам, бабам киби янып ольмек истейим!.. деп озюни кене джеседлернинъ устюне ташлады.

— Багъланъыз бу копеклерни!— деп къычырды атаман. Берильген эр насыл эмирни ерине кетирмеге азыр тургъан атлылар Велининъ ве Марианнанынъ къолларыны аркъасына къайырып багъладылар ве джемаатнынъ козю алдында итеклеп, азбарнынъ дивар бетинде далларыны кок юзюне джайгъан къалын эмен тереги тюбюне кетирдилер. Экисини де бир къач кере сарып терекке багъладылар. Атлылардан он-он беш адам эллерине сачма толу патрон тюфеклерини алдылар. Эписи атаманнынъ эмирини беклеп тургъанда азбарнынъ о тарафындан:— Екъ, ёкъ, токътанъыз!— деген сес ишитильди. Ортагъа талагъы къатып, джувуруп Захар келип чыкъты. О догъру нишангъа алынайткъан Вели ве Марианнанынъ алдына чыкъып:

— Сизлер не япасыз, джеллятлар!— деп украиндже куфюр-куфюр сѣгюнди.— Сиз кимге къаршы чыкъкъанынъызны ве кимни къорчалагъанынъызны озюнъиз билесизми? Бу имениенинъ санби, мен эдим, мени атынъыз!

Къарт эки къолуны тѣпеге котерип, бар сесинен къычырып агъызына не кельсе айтып башлады:— Мен бу именнеде бутюн омюримни кечирдим. Паннынъ энъ севген къулу мен эдим. Бу йигит он беш йыл онынъ ыргъаты олып чалышты. Ялынаякъ кельди, ялынаякъ да къалды. Бутюн къазанчы ярым чувал къакъач эди, оны да бугунъ талап кеттинъиз. Баскъынджылыкъ этмеге утанмайсызмы?

— Сесинъни кес!— деди атаман онъа къылычыны саллап.— Мыцавыны коресинъими, башынъны «шыкъ» этер де къолунъа туттырымы!

— Ашыкъма, етиштиприсинъ. Башынъа эсинъни топла. Сен бир топ атлынен дюньяны запт эталмазсынъ. Ама акълы, акъсызны айыр-санъ, бизлер эпимиз сенинъ артынъдан кетермиз. Бу къыз да, йигит де, бу джемаат да, мен де, эпимиз сенинъ аскеринъ олурмыз!

— Догъру айта къарт,— деди атаманнынъ къулагъына эгилли

бириси. Атлылар тюфеклерини омузларына кечирдилер. Бу арада къарт даа зняде юрекленди ве:

— Панинынъ именнесини якътынъыз, озълерини ольдюрдинъыз, я онынъ топракълары, бинълернен малы бар, олар не оладжакъ?

Атаман атлыларнынъ ортасына кирип, бир шейлер айтыштылар. Сонъра эписи четке чекилип, атамангъа сёз бердилер:

— Сенинъ адынъ Захар, ойлеми?— деди о сесини йымшатып.— Мына бу имениеде не къалгъан олса, санъа эманет къалдырам. Сени мында шорбаджы тайин этем. Лякин, бакъ,— деди о юмругъыны косъ-терип,— бизге не керек олса, сенден келип алырмыз. Къююнлар кене озъ чобанларында отлай берсинлер.

— Ойле олса,— деди къарт, бу яшларнынъ къолларыны чезинъыз ве азат этинъыз. Олар озъ къысметлерини озълери кетип тап-сынлар.

— Чезинъыз оларны!— деди атаман янындаки къылый козь ка-закъа бакъып. Сонъра оларнынъ алдына келип:— Бу топракътан деф олуп кетинъыз. Бир даа козюме илишсенъыз, мына бунынънен башынъызны «шык» этип ташларым,— деди де къылычыны Велининъ ве Марианнанынъ богъазлары тюбюнден кечирип, якъылдатып алды.

Велининъ ве Марианнанынъ къоллары чезилъгеннен атлылар зий-чув къопарып козьден гъайып олып кеттилер. Захар шыншыхлап тур-гъан джемааткъа айланып:

— Къана, даа не сейир этип турасынъыз? — деди де адамларнынъ ичинден учъ-беш къартны янына чагъырды ве азбар ичинде хор бир алда яткъан джеседлерни алель-аджеле дефи этмек кереклигини бу-юрды.

Джемаат бу мерасимни Захарнынъ талабы боюнджа, бутюн адет-лерге риает этерек кечирди. Захар — бу йигирми йыллыкъ имениенинъ кяхъасы энди «шорбаджы» олды. Лякин о акъылсыз адам дегиль эди. Бойле къолайлыкънен топракъ ве мал-мульк санби олмакъ мумкюн олмагъаныны яхшы анылай эди. Харабе алгъа чевирильген имениени ташлап кетмектен башкъа чаре кълмады. «Я къююнлар? Оларнынъ шорбаджысы Вели Одаман. Бутюн бу мал-мульк къанун боюнджа Марианнанынъ олмакъ керек. Мен оларны апансыз олюм панджасын-дан къурттарып алдым, ама, бир кунъ олар келип меним богъазыма япышырлар. Ташлап кетсем казаклар мени тутып парчаларлар. Не япмалы да, бу зенгинлик, шорбаджылыкъ белясындан къуртулмалы?» Захар бойле тюшюнджелернен бир-къач кунъ башыны ёруп юрьди ве ннает Марианнаны янына чагъырып озъ дертини тёлти;

— Маринка, къызым, сен меним козюм алдында осьтюнъ. Мен се-нинъ бабанъ еринде бир адамым. Мына, дюнья бойле денъшип тура экен,— деп сёз башлады. Онынъ янында бутюн яныгъыны ичине ютып отургъан Марианна башындаки къара явлугъыны тюзетип, омузлары устюндеки къара шербенгисининъ уджларынен козьлерини сюртип къартнынъ сёзлерини дикъкъатнен динълемекте эди. О тасиль корьген, меденнетли, тербиели земане къызы эди. Шунынъ ичюн Захар эр бир сёзюни тюшюнип айта, озъ тюшюнджелерини ачыкъ-айдын беян этме-ге тырыша. Сонъки сёз къызда олгъаныны, онынъ тюшюнджелери ве истеклери ерине кельмеси шарт олгъаныны билерек сёллене.

— Бабанънынъ имениеси янгъанынен дюнья биткени ёкъ,— деди Захар онынъ тегерек, сёнюк козьлерине бакъып. Вели пек дызман, пек кемалатлы бир йигит. Онынъле анылашынъыз ве бу имениени кълйта баштан тикленъыз. Бойледже сен кене именне саиби, мен исе кяхъа олып къларым.

— Я Вели?— деди къыз онынъ сёзюни болюп.

— Вели озъ такъдирини озю чезсин... Онъа мында яшав ёкъ. Ата-ман бош-богъазлыкъ севмей. Дегенини япар. Кълайдан кельген олса, анда кетсин...

— Ойле олгъанда манъа да мында яшав ёкъ!— деди Марианна джиддийлешип.

— Бу сенинъ топрагынъ, бабанъ онъа миллионлар сепкен, сени мындан къувмагъа кимсенинъ акъкъы ёкъ.

— Бу топракъта атаманлар ат ойнатып юрелер. Оларнынъ къолундан анам-бабам киби атешке куяп ольмеге истемейим. Деф олсун онынъ миллионы! Манъа Велининъ джарты чарыгъы ве бир бакъышы юз миллион. Мен онынъ артындан къалмам. Бу топракъ сенинъ олсун, бу къоюнлар да санъа къалсын, мен ярын весикъаларгъа имза чекип сенинъ къолунъа туттурым!

Марianne башкъа бир лаф айтмайып, азбардан чыкъып кетти. О узакъларгъа бакъып Велини беклеп турды. Захар сыкъынты ичинде къалды. О не ишлейджегини ве не дейджегини бильмеді. «Истер-истемез мени помещик япаджакълар, коресинъми бу дюньянынъ марифетини. Лякин онынъ «помещиклиги» бир-къач геджеде тар-мар этиледжегини о яхшы биле эди. Бильсе де, чаре ёкъ. Атаманнынъ сонъки сёзю онынъ къулагъында чынълай. Онъа коре фаркъы ёкъ. Шорбаджысы олмагъан малны ким алса, алсын. «Ёкъ, деди о озь-озюне. Атаман отарларда къач баш мал юргеннини яхшы биле. Олар именнеге атеш бермезден эвель отарларда олып, чобанларнен корюшип, анълашкъанлар. Демек, къабакъ манъа патлайджакъ. Малларнынъ сайысына да мен джевапкъарым. Вай-вай, не белялы башым бар экен, эй яраббим, сен ярдым эт! Меним ишме акъ ярдымджы олур. Падишам бастырып кельсе де, атаман къайтып кельсе де манъа токъунмазлар. Мен эки укюмдарнынъ да садыкъ хызметкъарым».

Захар азбар ичинде къолларыны артына къойып, озюнинъ севген гуллерининъ къокъусыны дегиль де, (оларны энди тапсанъ ал) яныкъ-куякъ сасувы къокълап юре. Азбардан чыкъып кетмеге де къоркъа. Онынъ артындан санки шу кийик козьлю атаман излеп юре...

Кунеш сонъки нурларыны Озу чёллерининъ устюне сепип, кокни къызартып, сакин чайкъалып тургъан денъиз ичине чомулып кетмекте. Вели хошарнынъ этрафыны бир даа доланды, ичери кирди, оджакъ башында тентерилип яткъан къазан аякъны, чёюнни, сют шапыргъан агъач чёмючини, язма япып ичкен бардагъыны, бакъыр къалайыны, агъач къашыкъларыны, пенджеречик янында чокъ йыллар липильдеп янгъан лампасыны ве базы бир чул-чубурларыны джыйыштырып, кене шу бедеркагъа юкледи. Онынъ бойле бир салыкъ алда кочип кететкъаныны ишиткен чобанлар отарлардан етишип кельдилер.

— Вели, биз сени бойле чырлакъ-чыплакъ чыкъып кеткеннинъизге разы дегильмиз,— деди олар таякъларыны ерге тиреп.— Бу акъсызлыкъ адалетсизлик, демектир: Бу маллар паннынъ къуветинен дегиль де, сизинъ эмегинъиз саесинде чокълашты, сиз къоюнларнынъ эм чобаны, эм экими эдинъиз. Сиз чешит отлардан иляджлар ясап, оларны чешит маразлыкълардан сакъладынынъиз, пан буларны бильмей эди. Бу маллар сизинъки, оларны ташлап кетменъиз!

— Ёкъ, достларым, бу маллар эпимизнинъки. Сизлер де геджекунъдюз оларнынъ янындан айырылмайып эмек къойдынъыз. Лякин, дюнья ойле экен. Шорбаджы ким олса, мал да онынъ экен. Мен бу дияргъа Элизабетта ханымнынъ эйилигинен кельдим ве он беш йыл ыргъатлыкъ эттим. Пан манъа бир йыллыкъ эял хызметим ичюн бир къозулу къоюн ишандыргъан эди. Шимди озю ёкъ. Меним шу он беш йыллыкъ замет акъкъым да сизлерге эял олсун! Сиз меним Украиналы достларымсыз, бир-биримизни унутмасакъ олгъан. Байлар келелер, байлар кетелер... ама биз фукъаре чобанлар бар эдик, эм бар олып къалырмаз. Сагъ олунъыз, азиз достларым! Эльвида! Бельки бир даа корюшалмамыз!— деп Вели чобан достларыны бирер-бирер къучакълап опыти де, бедеркагъа минип, яваштан кочип кетти.

Бедерка имениенинъ къапусы алдына келип янашкъанда Марианна аля даа тышта ёл бакъып тура эди. Марианна ичюн энди дюнья ярыгъы ялынъыз Вели Одаман олып къалгъан эди. Эгер Вели де оны быракъып кетсе, демек дюнья ярыгъы темиз сёнеджек. Онынъ акъылындан бир дакъикъа бу тюшюнджелер чыкъмай. Озюни олюмге азыр

туткъан киби яшай ве бир шейге эмиет бермей, ялынъыз Велини тюшюнип юре.

— Кельдинъизми?— деди о Велининъ бедеркадан тюшеяткъанына къуванып.

— Кельдим. Сенинъле савлукълашамагъа кельдим.

Марианна онынъ юксек бойнуна асылып, башыны кокрегине къойды.

— Вели, мени быракъып кетме. Еди яшымдан бери сени билем, еди яшымдан бери сени севем. Бутюн аятым, намусым, виджданым санъа бахшым олсун! Эмир къулынъ олып яшайым, Вели, тек сенден айырылмайым...

Марианнанынъ акъбардакъ киби темиз янакълары устюнден инджи данелерини анъдыргъан козъяшлар тыгъырып тюштилер. Бу эки дживаннынъ ичери кирмеден, саатларнен бедерка янында отургъанларыны корьген Захар даянамады, келип атнынъ башындан тутты да, бедерканы азбаргъа кирсетип атны туварды.

Вели ве Марианна Захарнынъ оджагъы башына келип отурдылар. Олар сабагъадже юкъламай лаф этип, давалашып чыктылар. Дава умумен Велининъ бир шей алмай чыкып кетюви устюнде эди. Марианна Велининъ артындан къалмайджагъыны къатнен бильдирди. Вели индемени. Онынъ индемегени Марианнаны ташлап кетмеге къыймагъаныны анълата эди.

— Ойле олгъанда,— деди Захар, сиз баба мулъкюнден озъ пайынъызны алып кетмек керексинъиз.

— Сиз, Захар шорбаджы,— деди Вели мыскъылнен, — меним пан къолундаки хызметим неге тургъаныны билесизми?

— Билем.

— Насыл билесиз?

— Янъылмасам... Токъта, шимди кягъытларны акътарайым, анда эписи язылы олмакъ керек,— деп миндер астындан сарарып-чулланып къалгъан бир дефтер тартып чыкъарды.

— О-а, сен дефтерни сакълап етиштирген экенсинъ, керекмей, къой астынъда турсын!— деди Вели сертейип.

— Дефтер эр вакъыт меним къойнумда тура. Қъачсам да, олъсем де янымда. Бу дефтер олмаса, адамлар бир-бирлеринен талашырлар. Дефтер эр кеснинъ эсабыны-къасабыны кесер, давасыны чезер. Мына сенинъ акъкъынъда не язылгъан: «Фукъаре татар баласы. Бабасы ёкъ, анасы ёкъ. Элизабетта ханымнынъ алидженаплыгъынен Дженишке орталыгъындаки Пан Прокопчук имениесине ыргъатлыкъкъа кельди. Он бир яшында, арыкъ черели, узунджа бойлу. Бир йыллыкъ хызметине бир къоюн берильсин.»

— Мына, корьдинъми? Бизде бир шей гъайып олмай. Демек, он беш йыл... Бу — он беш къоюн, ойлеми?

— Ойле дегиль. Акъкъымны емек истейсинъ, Захар! Пан манъа:— йылда бир къозулы къоюн алырсынъ,— деген эди.

— Деген эди, ама, къана озю ёкъ. Оны ким тасдыкълар?

— Уздюр башымдан, Захар! Мен сенден мал сорайыммы, ёкъса?! Марианна, юрь, мин бедеркагъа!

Қъызышма олян! Мен сеннен лаф этем.

— Захар, чокъ шашмалама! Ярым кунълик омюринъ къалса, бир кунълик малынъ олсун, деген чобап сёзюни билесинъми? Даа бир къач саат эвельси, бу малларнынъ шорбаджысы мен олгъанымны озюнъ айткъан единъ. Динъле мени,— ве яз: «Вели Одамангъа он беш йыллыкъ хызмети ичюн он беш къозулы къоюн ерине — отуз анабаш къоюн берильсин. Паннынъ къызы Марианна ханымгъа элли ана баш къоюн берильсин, эписи сексен къоюн!..»

(Девамы бар).

ГЕНЕРАЛ БУЛАТОВ

Повесть

Генерал Исмаиль Булатов энди аятта ёкъ. О, дёрт йыл эвельси Одессада вефат этти. Биз корюшкен вакъытымызда онда алсызлыкъ сезмеген эдим... аксине, гъает тендюрист ве чевик эди. Манъа озъ аяты акъкъында сёйлеген икяесини сонъындан тертипке чектим, шимди, «Йылдыз» идаресининъ риджасына бинаэн, кыйметли окъуйджыларымызнынъ дикъкъатына теклиф этем.

* * *

Яш, дюльбер къадын яры къаранлыкъ эв ичинде, ипрангъан, чуллангъан терилер устюнде ята ве агъыр-агъыр ынърана. Анасынынъ бойле азаплангъаныны коръген къызчыкъ онъа таба ынтыла, лякин къартанасы оны йнбермей.

— Алла санъа къардаш береджек, Хатидже,— дей о къызчыкъкъа эсрарлы давушнен,— аллагъа ялвар,— озю авучларыны ачып, нелердир пысырдап, дува окъуй. Қъоркъудан не ишлейджегини бильмеген къызчыкъ да къартийге къошула.

Бирден ода ичинде агълавгъа бенъзеген индже сес ишитилди.

Хатидже атылып турып, анасынынъ янына келе ве демки сесни ачыкъ-айдын иште. Анасынынъ зияде алсызлангъаныны ве сусып къалгъаныны коръген сонъ, яйгъара къопарып агълай. Бойледже, къызчыкъ озъ кадысыны агълап къаршылады, индже ве кескин сесли кадысы да ильки кере агълавнен сесленди.

Бу вакъытта къоранта буюги Булат акъай Кефе скелесинде, Тюркиеден кельген гемнининъ юкюни, озю киби аммаларнен берабер бошатмакъта эди.

Скеле гедже-кунъдюз чалыша. Гемилерининъ бири кетип, дигери келе. О вакъытта юк тюшюрмек ичюн бир тюрлю васыта олмагъанындан себеп, бутюн ишлер къолнен япыла. Бунунъ ичюн аммал олып чалышкъан адам гъает сагълам ве кучлю олмакъ керек. Мында эр шейни къувет чезе. Чар ордусынынъ сабыкъ атлы аскери Булат акъай да сагълыгъына шикъятленгенлерден дегиль. Бир озю эки-учь адамнынъ ишини япа. Лякин бугунъ онынъ хаялы перишан. О эвде къалгъан къарысы акъкъында тюшюне. Тюшюнде юрегинде эм къоркъу, эм къуванч дуйгъулары бир кереден асыл ола.

1902 сенеси февраль 15-те Кезлев шеэринде скеле юкчиси Булат акъайнынъ ве Назире аптенинъ къорантасында огълан бала догъды. Адыны Исмаиль къойдылар. Арадан йыллар кечеджек, дюнья эп дёнеджек, бу огъланчыкъ татар халкъынынъ биринджи генералы, памлы сераскери оларакъ таныладжакъ.

Бала сагълам олып осьти. Ана-баба онъа бакъып тоймадылар. Севимли аптеси де, битасы да онынъ тербиесинден четте къалмадылар. Яш Исмаильнинъ догъувынен бу къорантада шенълик, ярыкълыкъ арткъан киби олды.

Булат акъайнынъ къорантасы пек агъыр кечине эди. Кунъде аша-

ладжакъ отъмекни кунъде къазанмакъ керек. Эгер къоранта буюги бир кунъ ишке чыкъып оламаса, къоранта ач къала биле. Булат акъай гедже-кунъдюз чалыша, эр тюрлю къыйынлыкъларгъа къатлана, тек эвде аш олса, балалар ачлыкътан хасталанмасалар, олды. Тойгъандже отъмек ашамакъ — олар ичюн бир байрам.

Булат акъай эксери алларда гедже чалыша. Бойле геджелерде къарысы да юкълап оламай. Сувукъ ве дым денъиз авасы басыкъ эвчикини эр ерини сылата. Назире апте анасынынъ эски шалына япынып, оджакъ башында отура. Азбарда ель увулдай, къапыгъа-пенджерере шиддетнен уруна, ичери сокъулмакъ истей, чаре тапып оламагъан сонъ, чагъаракътан саркъып тюше, оджакъта зорнен янып тургъан атешни липилъдете, сувукъ улькюнликке далгъын ялынъыз къадынны сескендире. Назире апте мийинде уймелешкен титис фикирлерден арынмакъ истер киби башыны къакъыта, къапы янына барып динълене, тышта аякъ сеслери ишткен киби ола, эеджаннен къапыны ача, лякин ичери тек сувукъ ель сокъула. О къапыны ортып, кене ерине, оджакъ башына келип отура. Демки титис ве къоркъунчлы фикирлер оны кене сарып алалар. Энди хоразлар чагъырып башлайлар, акъайындан исе бир тюрлю хабер ёкъ... Бойле геджелернинъ, бойле беклевлернинъ ады-эсабы ёкъ.

Исманль озъ анасыны пек севе. Узун къыш акъшамлары о балаларына чешит масаллар айта, Исманль исе оны гедже-кунъдюз динълемеге азыр.

— Язынынъ ничюн къыштан къыскъа экенини билесинъизми? — деп сорады о бир кере. — Бильмейсинъизми? Мына шимди мен сизге анълатайым. Пек къадим заманларда, айвавлар айры, адамлар да айры яшай экенлер. Бир кере чельде бугъанен ат давалашкъанлар. Бугъа: «Язда меним бурунум акъа, эм бурун деликлерим къашыналар, яз къыскъа олсун», деген. Ат исе: «Къышта меним аякъларым агъыра, ушуйлер. Ёкъ, къыш къыскъа олсун», деген. Давалашкъан ве къавгъалашкъанлар. Бугъа озюнинъ сюрю бойнузларынен атнынъ отини тешкен. Ат пек ачувлангъан ве туягъынен бугъанынъ агъызына ойле тепкен ки, агъызындаки алты дане ог тиши тюшкен. Бу вакънадан сонъ бутюн айванлар топлашып, бугъанен атны макеме эткенлер. Макеме эте-эте, атны къабаатлы таныгъанлар, чюнки о бугъанынъ агъызындаки ог тишлерини урып сындыргъан. Агъызында тишинъ олмагъан сонъ, эбет, ишинъ масал! Бунинъ ичюн бугъанынъ истегини ерине кетирюв акъкында къарар чыкъаргъанлар. Шай этип, о вакъытлардан бери, атларнынъ отьлери олмай экен, чюнки бугъа оны тешкен, о вакъытлардан бери туварларнынъ огдеки усть тишлери де олмай экен, чюнки биринджи бугъанынъ тишлерини ат тепип сындыргъан.

Балалар зый-чув олып бугъаны сёгип башладылар. Мына къыш кимнинъ себебинден пек узун ола экен. Эй, ахмакъ айван, язда бурунынъ къашынса, талдада, салкъында ятарсынъ даа! — деп ачувланды Исманль.

Исманль докъуз яшында экенде оларнынъ эвлерине чал сакъаллы бир адам кельди.

— Окъумакъ истейсинъми? — деп сорады о Исманльден.

— Бай балалары окъуйлар, — деди Исманль. — Бизлерге исе, чалышмакъ, къазанмакъ, ана-бабамызгъа ярдым этмек керек.

— Сен чешит меракълы китаплар окъумакъ, муним шейлер бильмек истейсинъми? — деп суалини текрарлады чал сакъаллы адам.

— Э, сиз о дюльбер ресимли китапларны айтасынъызми?

— Эбет... сен о китаплардан насыл этип яшамакъ, ана-бабанны ве олар киби фукъарелерни насыл этип къорчаламакъ кереклигини анъларсынъ.

— Ойле исе, истейим.

— Меселе онынъ истегенинде дегиль, — деп лаф къошты бу вакъыткъадже индемей отургъан Булат акъай. — Бизим истегимизге чокъ шей багълы дегиль. Истемек ичюн башта паралы олмакъ керек.

Исмаильге чокъ окъумакъ сырасы кельмеди. Иптидай диний мектепте риазнят ве къуран окъумакъ ичюн айда бир кумюш бермек керек. Къыркъ бала дым ерде тизилишип отура ве башлары уджундаки узун таякъкъа къоркъуней бакъалар. Балаларнынъ эксериси хаста, ач ве яры чыплакъ. Оларнынъ ич бири окъув акъкъында тюшюнип оламай. Эр баланынъ башында яшайыш, кечинюв къасвети бар.

Чар Руснесининъ дживар улькелеринде, хусусан Таврида губерниясында эалининъ яшайышы гъает агъыр эди. Тиббият ярдымы ёкъ. Даниий юкъунчлы хасталыкълардан адамлар ве хусусан балалар пек чокъ олелер. Ялынъыз Булат акъайнынъ къорантасында ачлыкътан ве хасталыкътан докъуз бала ольди.

Эалини сувнен теминлев меселеси де пек агъыр вазнетте. Ичмек ичюн аутлардан кетирильген сув даима пусюр ве быланчыкъ ола. Аутлар — башлыджа алчакъ ерлерде топланып къалгъан — къакъ сувлар.

Буржуа-демократик зиялыларынынъ илери векиллер — Таврида земствосы экимлери Брюховский, Чепурин, Коравицкий, Розанов ве дигерлер санитария тешкиляты мейдангъа кетирмек ичюн курешке башладылар. Земство экимлери докъузынджи съездининъ тевснесине бакъмадан, 1892 сенеси Таврида губерниясында санитария хызметини тешкиль этюв огърундаки бутюн тырышувлардан бир тюрю нетидже чыкъмады. «Эали арасында, хусусан, балалар арасында хасталыкънынъ ве олюмининъ чокълугъы, юкъунчлы хасталыкъларнынъ зияде даркъалувы, ана ве баланы къорчалав тедбирлерининъ ёкълугъы, санайы оджакъларындаки иш шараитынынъ агъырлыгъы шунъа алып кельди ки, революциядан эвельки Симферопольде инсан омюрининъ орта муддети йигирми еди йылны кечмей эди».¹

Губерниянынъ хастаханелеринде ерлер етишмей. Айры экимлерининъ, хастаханелерде ерлернинъ мыкъдарыны арттырув огърундаки арекетлери нетиджесиз олып чыкъа. 1907 сенеси Таврида губерниясы хастаханелеринде 1934 кровать бар эди.

Юкъунчлы хасталыкълар даркъагъан вакъытларда экимлер етишмей ве хасталыкълар бинълернен адамларны аяттан алып кетелер. Кърымнынъ дженюп ялысында экимлери Джемиет хайрие эсабына ишке давет этюв адети бар эди. Граф Панин Къуреиз хастаханесине экинджи эким алынмасы ичюн йылда бинъ кумюш хайыр берди. Бу ерге кельген экинджи эким мытлакъа къадын киши олмакъ керек эди.

Медицина хызметининъ кой ерлериндеки вазнети даа да аджыныкълы алда эди. 1900 сенеси А. П. Чёхов Ялтадан Суворинге ёллагъан мектубинде шойле язды: «Мында индже-мараздан хасталар пек чокъ. Орталыкъта фукъарелик ве раатсызлыкъ уком-сюрмекте! Мында агъыр хасталарны не хастаханелерге, не де эвлерге алмайлар. Бу алда дешетли вакъияларнынъ шааты олмагъа сыра келе! Адамлар там алсызлыкъ, фена шараит, бакъымсызлыкъ нетиджесинде олелер ве буларнынъ эписи аджаип Тавридада олып кече. Бу алда кунешке, день-изге истегинъ де олмай.»²

Октябрь революциясы арфесинде Кърым земствосында сагълыкъны сакълав вазнети бойле эди.

Шу себептен Булатовнынъ он учъ агъа-къардашынынъ ялынъыз дёрди сагъ къалды. Башкъалары кичкене экенде олип кеттилер. Чокъ вакъытлар кечкен сонъ бабасы Исмаильни земство мектебинне берди. Исмаиль Булатовнынъ буюк аят ёлу бу мектептен башлады деп эсап этмек мумкюн.

Земство мектебининъ илери оджалары балаларгъа омюрдеки мусаватсызлыкънынъ — биревлернинъ зенгин, биревлернинъ исе фукъаре олып яшавларынынъ себеплерини анълатмагъа тырыштылар. Ер

¹ Ляшков Ф. Эрнеклер гимназиясына учюнджи окъув экспедициясы. Симферополь. 1980, с. 28—34.

² Чехов А. П. Эсерлерининъ толу джыйынтыгъы., т. 18, с. 350.

юзюнде адамлар ичюн энъ кыйметли шей барышыктыр, деп анълаттылар оджалар. Энъ фена шей исе ачыкозликтир. Ачылык ачыкозликни догъура: Ачыктын чокърагъы исе байлыктыр. Онынъ ичюн адамлар озъ аралары дегиль, байларгъа къаршы курешмек кереклер.

Земство мектеплеринде байларнынъ балалары да окъуй эдилер. Оларнынъ бири, Исмаильнынъ сыныф аркъадашы Шеврен, даима яхшы кийине, фукъаре балаларыны бийсинмей, оларны ерли-ерсиз акъаретлей эди. Онынъ кок козьлери балаларгъа нефретнен, джиренчен бакъа эдилер. Бу бакъышны, бойле мунасебетни о ана-бабасындан огренген. О софадан кечкенде балалар чекилип, ёл берелер. О исе истеген баланы уйтеп йыкъа, тепе, башындан къалпагъыны алып ата я да аягъынен тепе. Балалар, о кыйлынып тойгъандже индемей туралар. Чюнки бай баласы. Онынъ чантасында даима отъмек, я да къалакъай парчасы ола. Шеврен бир кере Исмаильге илишти, лякин пайыны алды. Эгер балалар оларны айырмагъан, буюклер келип етишмеген олсалар, Исмаиль оны текмиль сакъатлайджакъ эди. Бундан сонъ Шеврен Исмаильге илишмедди. Башкъаларгъа илишкени такъдирде быле, Исмаильни коръсе, деръал къача эди.

1914 сенеси биринджи джан муаребеси башлады. Кезлев скелеси къапатылды, Булатовлар къорантасы иш кыйдырып кой-койден юрьди.

Чар мемурилер, руханийлер халкъка дженкнинъ себебинн бойле анълаттылар: немселер кокте алланы, ерде акъикъатны унуткъанлар, онынъ ичюн рус падишасы, алланынъ эмирине бинаэн дженк башлагъан. Чаршыларда, диварларда чешит ресимлер пейда олды. Душман аскерлери къоркъакълыкънен къачалар, дюльбер атларгъа минген чар аскерлери оларны къувалап, артларына ете, оларны кеселер. Бир ресимде даа душман аскерлерининъ джесетлери обаланып яткъан майдан бою падиша аскерлери сыранен кечелер. Кене бир ресимде даа кокте алла корюмекте, о сары-кырмазы зиялар арасындан падиша аскерине бакъа, оларгъа акъ ёл истей. Базар кунълери кильселерде чар ордусынынъ джебэлерде иришкен буюк гъалебелери акъкында лакъырды ола. Папаз немселерни лянетлей, оларнынъ еныльмелери ичюн дува эте. О, адамларны байларгъа ве фукъарелерге айырмай, эр кесни бирликте «иман, падиша ве ватан» ичюн курешке давет эте.

Халкъ арасында: «Бу дженк ерде тек бир адам къалгъандже девам этеджек экен. О бир адам да ялынъызлыкътан чекишеджек, азап-ланаджакъ ве олюлерге сукъланаджакъ экен» деген лафлар юре эди.

Булатовлар къорантасы Кезлевден Байкогенли коюне авушты. Бабасы Исмаильни байгъа алып кельди. Байларгъа уджуз ишчи къувети керек. Баарьде яйлялардаки къоюн сюрюлеринде чокътан-чокъ къозулар догъаджакъ. Бу вакъытта оларны бакъмакъ кыйын оладжакъ. Қоюнлар-къозулар чешит якъларгъа даркъап кетелер, сюрюден айырылгъанларгъа исе деръал къарталлар япышалар. Бу иште он эки яшындаки бала пек эльвершлн: онынъ козьлери яхшы коре, аякълары тез ишлей, ашны аз ашай, иш акъкыны да аз бермек мумкюн.

Қъач йыллар кечкен сонъ Исмаиль Булатович озюнинъ чобанлыкъ девирини хатырлап, шу сатырларны язаджакъ:

— Озь байыма джан-юректен хызмет эте эдим. Пек ёрула, даима ач юре, юкзугъа ич тоймай эдим. Балаларнен ойнамакъ, кезмек, буюклерден чешит масаллар, риваетлер ишитмек истейим. Лякин манъа масал айткъан адам ёкъ. Ойле олгъан сонъ, мен озъ-озюме масал айтам. Дешетли, къоркъунчлы масаллар уйдурьп айтам, озюм де динълейим. Менни масалларымда серт ве шефкъатсыз байлар фукъаре, юваш ыргъатларны знетлейлер. Инает, фукъарелерининъ арасындан бир къараман йигит чыкъа, кыйлычыны элине ала, дульдуйине минип, бутюн фукъарелерни топлап, байларгъа къаршы дженкке кете. Қъанлы чарпышмалар ола. Лякин батыр йигит озъ достларынен берабер ёрулмай-талмай байлар иле уруша, ахыр-сонъу оларны енъе. Қъал-

гъан байлар батыр огюнде тиз чёкип, афу истеп, ялваралар. Эбетте, тиз чёкип ялваргъанларнынъ энъ огюнде меним озъ байым ола. Батыр йигит исе меним озюм. Мен байны пек къатты тенбилейим ве бир даа биревлерни, хусусан балаларны, чалыштырмайджагына сёз берген сонъ, оны афу этем.

Лякин, асылында, бай байлыгынен къалды. О кимерде яйлягъа озъ адамларынен берабер келе, бир де-бир къоюннынъ ольгенини, я да къазалангъаныны анъласа, чобанларны аджымай, котеклете ве къоюннынъ акъкъыны чобаннынъ иш акъкъындан тутып къалдыра эди. Чобанлар байдан пек къоркъа эдилер.

Бизлер байнынъ берген ашындан яры къурсакъ биле олмай эдик. Мен окъумагъа-язмагъа билъгеним ичюн адамлар манъа, дженкке кеткен сойларына-сопларына мектюп яздыра эдилер. Мен акъшамлары, эв-эвден юрип, мектюп яза, яхут кельген мектюплерни окъуп ишитирем. Бунынъ ичюн адамлар меним къурсагъымны тойдыралар.

Бир кере чёльде, аз къалды, къарталлар мени парчалайяздылар. Бир къач чёль къарталы бирлешип, бир къоюнгъа япыштылар, кескин панджаларынен ве чокъучларынен къоюнны тарткъычлап башладылар. Қъоюн пек аджыныкълы сеснен багъырды, олардан къачып къуртулмакъ истеди. Мен бар кучюмнен багъырып, оларнынъ янына чапып бардым... таягъымны саллайым, эп багъырам, лякин къарталлар менден къоркъмайлар. Бу вакъытта къарталларнынъ бириси буюк чокъучынен башыма ойле кучюлю урды ки, юварланып кеттим. Бу вакъытта дигер къарталлар да манъа япыштылар. Бир саниде вуджудыма онлап чокъуч энди. Йыртыджы къушлар устюмдеки чонтыкъ тонны парча-кесек эттилер. Бу арада узакътан ат аягъы давушлары ишитилъди. Қъарталларнынъ бу ерде уймелешкенлерини коръген чобанлар атларына минип, манъа ярдымгъа ашыкътылар. Оларнынъ бири тюфек атты. Қъарталлар къуршун сесинден урькип, авагъа котерильдилер.

— Қъолай къуртулдынъ, бала,— дедилер мени сарып алгъан чобанлар.— Башынъ тешилген, тенинъ де ал-реван... Лякин сагъ къалгъанынъа шукюр эт. Бизлер етишмеген олсакъ, сени котерип алып да кете биле эдилер.

Бутюн мучелерим сызласалар да, эр алда, сагъ къалгъаныма керчектен де къуwandым. Эбет, къарталлар мени алып кеткен олсалар, анам бабам ким биле, насыл яныкълар эдилер.

— Къана, улема Исмаиль, сёйле,— дей онъа бир кере бай.

— Не сёйлейим, бай агъа?— дей Исмаиль.

— Сен, улема олсанъ да, суальге суальнен джевап бересинъ. Бу яхшы адамларнынъ адети дегилъ. Бу окъумушлыгынынъ санъа файда кетиреми, ёкъмы? Айт манъа!

— Кимерде китап окъуйым. •

— О китапларында нелер языла? Олар адамгъа алыш-вериш япмакъны огретелерми?

— Ёкъ.

— Карта оюнында насыл этип ютмакъ мумкюнлигини анълаталармы?

— Ёкъ.

— Хырсызлыкъ этмеге?

— Ё-окъ.

— Я не огретелер? Не берелер санъа?

Исмаиль окъугъан китапларыны ашыкъчанлыкънен хатырлай, олар не огреткенлерини тюшюне. Шорбаджы беклей. Бала буюк адамчы беклеткенинден къолайсызлана, даа пек шашмалай.

— Китаплар мераметли олмакъны огретелер,— дей.

— Мераметли? Кимлерге нисбетен мераметли олмакъ керек?

— Фукъарелерге нисбетен,— дей Исмаиль.

— Дюнъя толу фукъаре,— дей бай, озю кулип башлай. Хахылдап, бакъырыкълап эппи куле.— Дюнъяда бу къадар чокъ фукъаре олгъан

сонъ, оларнынъ несини аджыйджакъсынъ? Оларны аджысанъ, башынъа минерлер ве анавы санъа уджюм эткен къарталлар киби парча-кесек этерлер. Эбет, фукъареге юз берсенъ, сонъында пешман этерсинъ.

Исмаиль адамларнынъ эв-эвден юрьгенлерини, бири-бирине дертлерини, яныкъларыны айтып, агълагъанларыны коре. Озь-озюни ольдюрюв, къачып къуртулув акъкъында эмиш-демишлер ишите. Фукъарелер дженкке кетип, падиша ичюн ольмек истемейлер. Байларнынъ балалары исе аскерлик борджындан азат этилелер.

Исмаиль чобанлыкъ япкъан Байкогенли коюнде биринджи большевиклер пейда олды. Исмаиль оларнынъ сёзлерини динъледи, оларнен таныш олды. Чюнки бу адамлар фукъарелерининъ къайдыны чекелер, дженкке кетмек кереклигини айталар.

Оларнынъ айткъанларына коре, падиша аскерлери дженкте магълюбиетке огърайлар. Миллионларнен ач ве силясыз чар аскерлери ольмектелер. Бу дженкнинъ тек байларгъа файдасы бар. Фукъарелер кене фукъаре олып къаладжакъ. Байлар исе даа да зенгилешеджеклер. Буны ичюн фукъарелер байларгъа къаршы, дженк башлагъан падишагъа къаршы курешмек кереклер. Русиянинъ меркез уездлериндеки ишчилер ве койлюлер меселени анъладылар ве заводларны-фабрикаларны, топракъларны озь эллерине ала, байларны исе къувалар.

Меним масалым керчеклешмектеми, не... аджеба?—деп тюшюнди Исмаиль. О бойле хаберлерни меракънен динълей ве джан-юректен къувана.

Джебэде дженклешейткъан аскерлер бири-бирлеринен къардаш-лаша: «Бизлер фукъарелермиз, барсын, байлар дженк этсинлер»,—деп силяларыны ташлай экенлер. Бойле япкъан адамларгъа большевиклер дей экенлер ве падиша олардан пек къоркъа, оларны туттырып, Сибирьге ёллай, къуршунгъа туттыра экен.

Тезсуратларнынъ чокълугъындан яш Исмаильнинъ башы айлана. О ялынъыз бир шей биле: онынъ масалы керчеклешмекте. Батыр йигитлер байларгъа къаршы куреш башлагъанлар. Эх, Исмаиль тездже оссе де, оларгъа барып къошулса...

Кърым джебэси ёкъ этильди. Къызыл Орду шималь беттен суръатле кельсе де, Врангель аскерлери гемилерге минип къачып етиштирдилер. Олар силяларыны, топларыны, атларыны-арабаларыны ташлап, артларына бакъмай къачтылар. Тыш мемлекетлерининъ чешит миссиялары, хусусан Америка Къызыл Хач джеминети, оларгъа ярдым эттилер. «Америка Къызыл Хач джеминети Кърымдаки безз гвардия аскерлерини къуртарувда пек гъайрет этти. Оларнынъ гемилери Севастополь иле Стамбул арасында токътамай къатнашып, бинълернен адамларны къаршы ялыгъа алып чыкътылар. Проти адасында 200 ерлик америка госпитали ве 800 ерлик ятакъханеси тешкиль этильди»³ Безз гвардиялылар сонъундан озьлери ойле яздылар.

Врангель сонъундан озь мемуарларында язгъанына коре, Кърымдан 126 гемиде 145 бинъден зияде адам алып чыкъкъан. Бу эсапкъа геми командалары кирмей. Бутюн гемилер Стамбулгъа мувафакъиетли барып чыкъкъанлар. Ёлда тек «Живой» миненосы эляк олгъан.

Врангель, эльбетте, ялан яза. Эвеля, о гемилердеки адамларнынъ эксериси, аскерлер дегиль, Къызыл Ордудан къачмагъа меджбур олгъан зенгинлерден ибарет эди. Ондан да гъайры, къаршы ялыгъа чыкъкъан адамларнынъ сайысы эки кере арттырылып косьтериле... Врангель, Совет командалыгъынынъ ультиматумыны ред эткен сонъ, пек чокъ аскерий къысымлары эсирликке тюше башлады. Тек бир Кезлев орталыгъында Врангель ордусынынъ отуздан зияде аскерий къысымлары командирлеринен бирликте эсир алынган эди.

³ Кърымнынъ сонъки кунълери. Джыйынтыкъ. Константинополь, 1920, с. 25.

1920 сенеси ноябрь 15-те Къызыл Орду Севастопольни, Ялтаны, ве Феодосияны ишгъаль этти. Экинджи куню М. В. Фрунзенинъ поезды Мелитополь шеэринден Джанкойге кельди. Эр ерде байрам тантанасы олды. Бу — дженкнинъ битюви ве барышыкъ, яратыджылыкъ аятынынъ башланувы куню эди. Азат эмек. Энди адамлар башкъалар ичюн дегиль, озьлери ичюн чалышаджакълар.

Севастополь азат этильген куню Фрунзе В. И. Ленинге шойле телеграмма ёллады: «Бугунъ бизим къысымларымыз Севастопольге кирдилер. Дженубий рус контрреволюциясы, Къызыл полкларнынъ къудретли дарбелери алтында бир тамам ёкъ этильди. Буюк азап чеккен мемлекетке империалистик ве ватандашлыкъ дженкинде алгъан яраларыны тедавийлемеге вакъыт кельди. Къызыл Орду аскерлерининъ урушларда къазангъан аджайп гъалебелери эмекдар Русенинъ барышыкъ эмекте даа аджайп гъалебелер эльде этеджегинден делеялет эди. Дженубий джебэ къызыл аскерлери Русие ве бутюн дюнья эмекдарларыны ве халкъара революцион эмекдарларыны бу гъалебе мунасебетни иле тебриклеилер»⁴.

Исмаиль Булатович икяе эте.

— Декабрь куньлерининъ биринде мектепте кой эалисининъ топлашувы олды. Топлашувгъа эркеклер, къадынлар-къызлар, атыта балалар кельдилер.

Топлашувны Евпаториядан кельген векиль чагъыргъан. Тюз эндамлы, арыкъча кельген яш йигит, бу койнинъ халкъыны эвельден бильген киби, топлашув иштиракчилерининъ эр биринен селямлаша, сонъра стол янына келип, джебинден дёрт буклю кягъыт чыкъарып, тез-тез окъуй, къою къара сачларыны бир сыйпап ала, топлашувгъа кельгенлерге козь ташлай. Адамларнынъ бири ерде отура, дигери аякъ устюнде тура, бириси пенджере ичинде ерлешкен, бири даа къапы чаткъысына таянып къалгъан.

Бекленильген адамларнынъ эписи кельди: фукъарелер, ыргъатлар, чобанлар. Бекленильмеген адамлар да кельдилер: топракъ саиплери, буюк-буюк айван сюрюлерининъ шорбаджылары. Олар бу топлашувда озьлерини юксекче тутмагъа тырышалар.

— Аркъадашлар! — деп мураджаат этти векиль.

Сес-солукъ тынды.

Векиль джебинден чыкъаргъан кягъытына бакъты, сонъра сёзюни девам этти.

— Ишчилер ве фукъаре койлюлер акимieti къурулды. Совет акимieti!

Совет акимieti — халкъ акимieti. Оны халкъ озю къорчалар. Биз чокъмыз. Мына биз не къадармыз. — О элини котерип залдаки адамларны косътерди. — Биз къуветлимиз, бизни кимсе енъип оламаз.

Байлар къара ишлеринен, къанлы эзнетлеринен озь зенгипликлерини топладылар. Лякин биз, озь эмегимизнен къазанылгъаң шейлернинъ эписини олардан чекип алырмыз. Энъ яхшы яйлялар ве топракълар фукъаре койлюлерге берилир. Эр кес озь еринде чалышыр ве озь берекетини топлар. Совет акимieti бизим эпимиз саадетли яшагъаиымызны, окъумыш олгъанымызны истей.

Векиль чокъ яхшы лафлар айтты. Парлакъ уютлерге толып-ташкъан фукъарелер оны севинчли сукюнет ичинде динъледилер. Байлар исе ачувланды, нефретнен сомурдадылар.

Векиль сёзюни битирген сонъ залда шамата къопты. Эр кес сёйлене, эр кес бу янъы адамдан нелердир сорап-бильмек истей.

— Топракъ ичюн не къадар пара бермек керек?

— Топракъ балалар ве къадынлар ичюн де бериледжекми?

— Эски борджларнынъ процентлерини де къайтармакъ керекми?...

⁴ М. В. Фрунзе. Сайлама эсерлерн, т. 1, с. 245.

— Аркъадашлар, яваш олунъыз!— деди векиль гурь давушнен.— Бирер-бирер лаф этинъыз. Акс алда, мен бир шей анълап оламам.

Биринджи Осман агъа деген адам сѣз алды. О сакин ве эр кеске иштилир давушнен лаф этип башлады.

— Рус падишасы бизим халкъымызнынъ къаныны чокъ ичти. Онъа лянетлер олсун! Бир даа къайтып кельмесин!

— Падиша энди ёкъ. Онынъ акъкъында лаф этип отурмакъ да керекмей!— деп Осман агъанынъ сѣзюни больди бириси.— «Рус падишасы, рус падишасы!» дей бересинъ! Шу рус падишасы акимietiни рус халкъы девирди. Энди о ёкъ! Биз большевиклер партиясы ве онынъ даийси Ленинни селямлаймыз! Большевиклер партиясы ве Ленин бизлерни байларнынъ истисмарындан, зулумындан къуртардылар.

— Демек, падишанынъ къабаатыны багъышлайджакъ ве унута-джакъмыз. Ойлеми? Худжур ал. Асылында, шимди манъа сѣз берильдими, ёкъса берильмедими?..

— Битир, Осман агъа,— деп оны токътаттылар.— Сен бизге янъы бир шей айтып оламазсынъ. Эр вакъыт янъы акимет кельгенде, оны селямлап, вааз окъудынъ. Лякин бу сефергиси юрегинъе ятармы экен?

— Догъру! Догъру!— деп багъырдылар залдан.— Осман агъа бу сефер индемей отурсын.

— Мен даима акъикъатны... керекли лафларны айтам,— деп къызышты Осман агъа.

Лякин кой джемааты Осман агъаны динълемек истемеди.

— Къана, даа ким айтмакъ истей?— деп сорады векиль.

— Мустафа айтсын, Мустафа!— деген сеслер иштильди.— О энъ фукъаре ве энъ намуслы адам. О айтсын.

— Айт, Мустафа!

Шакъий ве лаф севген, даима озъара лаф этип алышкъан Мустафа къолайсызланды, къызарды.

— Топракъны кимсе яратмады...— деп сѣз башлады о ннает.— Инсан анасындан чыплакъ догъа. Омюри бою топракъта чалышкъан адамлар даима эски, ипраныкъ урба кие, бир тюрлю ишнен мешгъуль олмагъан адамлар исе мухтешем сарайларда яшай ве къайметли урбалар кнелер. Ничюн бойле?

— Сен биревлернинъ штанларына, быджакъларына, токъунма, озюньни бакъ!— деп багъырды байларнынъ къуйругъы Къуртибрам.

— Мен джаилим,— деди Мустафа,— бельки, пек келишкли этип айтмайдырым. Лякин анълагъанымны айтам. Дейджегим, байлар фукъарелер эсабына зенгинлешелер. Омюри бою бир культе от ормагъанлар энъ яхшы пичен мейданларына саиплер, омюри бою бир адым топракъ сюрмегенлер энъ берекетли топракъларнынъ саиплерни. Биз олар ичюн эм пичен чала, эм топракъ сюремиз, оларнынъ айванларыны да, озълерини де беслеймиз.— Мустафа Къуртибрам тарафкъа ачувлы назар ташлагъан сонъ сѣзюни девам этти.— Олар тюкянлар ачалар, бизим эмегимизнен етиштирилъген малларны озюмизге беш къат паалыгъа саталар. Оларнынъ топракъларыны, тюкянларыны, айванларыны тутып алмакъ ве озълерини бу юрттан къувмакъ керек!

Топлашув иштиракчилери даа чокъ лаф этилер. Натыклар лаф эткен вакъытта биревлернен давагъа тутуна, юмрукъларыны саллап, багъырып башлайлар. Умумий шамата ичинде «Топракъ!... Халкъ!.. Ленин!..» деген сѣзлер ишитиле.

Вакъыт кеч олгъанда топлашув топракъ ишлери боюнджа комиссия сайлады, онынъ азалары эр кеснинъ ерини ольчейджек ве зенгинлернинъ топракъларыны топракъсызларгъа ве аз топракълыларгъа такъсим этеджеклер.

1921-нджи ачлыкъ йылынынъ къышы раатсызлыкъ ве къоркъу алып кельди. Отьмек ёкъ, аршын мал ёкъ. Эр шей къыт. Адамлар эски перделерден ве одеяллардан урба тикип кнелер. Койлерде Советлер

тешкиль этильди. Лякин адамларнынъ яшайышында тамыр денънш-мелер даа олмады. Кулаklar эн ат ойнатмакъталар, кене фукъарелер байлардан ярдым истемеге меджбурлер.

Исмаиль Булатович хатырлай:

— Аятны акъылым кесе башлагъанындан берн байлардан нефрет-ленем. Оларнынъ софрасындан къалгъан ашны ашамакъ, оларнынъ устьлеринден чыкъарылгъан эски ве йыртыкъ урбаларны киймек ичюн сабадан акъшамгъадже чалыша эдим. Кезлевге кочип кельген сонъ да шу вазнет: зенгинлер ресторанларда кейф чаталар, базиргянлар озъ тюкянларында мал саталар.

Сокъакъларда чапкъынлар, хырсызлар, саргъушлар... Шеэрде сув теминаты гъает фена. Денъиз севнесинден алчакъта булунгъан маал-лелерде трубалардан сув келе, бутюн шеэр эалиси бойле ерлерде топ-лана. Адамлар сув ичюн небетте тургъанда бири-бирлеринен таныш олалар, бири-бирлерине хабер айтышалар. Янашада денъиз чайкъал-ып тургъан бир вакъытта, ешилликлер ичине бурюнген, парлакъ кунеш нурларына чомгъан, ачлыкъкъа бакъмадан шенъ-шерамет яшагъан бир шеэрде сув къытлыгъы чекмек худжур келе.

Мен саатларнен ялы боюнда юрип, октемли денъизни сейир эте эдим. Денъизнинъ шиддетли ели озюнен берабер тузлу къокъу ве туз-лу сув тамчылары алып келе. Денъизнинъ текрарланмаз къокъусы бар. Гудюрдили-къасыргъалы ягъмурлардан сонъ денъизде ойле хош тазелик сезиле ки, адамнынъ юреги эеджанлана, башы айлана. Денъиз даима яш, даима тазе, даима дост. О меним фикиримни анълай, даима менимнен къаилъ ола. Денъиз боюнда адам къаарини-къасеветини уну-та. Бойле ерде бахтсыз олмакъ мумкюн дегиль.

— Дженк мемлекетимизининъ кой ходжалыгъына буюк зарар ке-тирди,— дей Исмаиль Булатович.— Эджебний мемлекет интервенциясына ве ички аксинкыляпкъа къаршы алынып барылгъан агъыр уруш-лардан сонъ Совет Руснесининъ икътисадий вазнети гъает агъырлаш-ты. Бир чокъ заводлар ве фабрикалар токътап къалдылар, санайы махсулаты истисалы мунм дереджеде эксильди. 1920 сенеси захире, дженктен эвельки девирге нисбетен эки кере аз етиштирилди.

Дженктен барышыкъ аяткъа кечюв девиринде мемлекетте сиясий вазнет кергинлешти. Койлюлер эрзакъ разверткасындан разы дегил-лер. Революциягъа акс элементлер бу алдан файдаланмакъ истеп бай къалдыралар. Бир чокъ ерлерде кулаklar нсян котердилер, зыпкъын-лыкъ кенишледди. Душман ишчилер иле койлюлер бирлигини бозмакъ истей. Кергин халкъара вазнети арбий азырлыкънынъ да кенишле-тильмесини талап эте.

Партия давети муджиби, эр бир комсомол азасы революция аске-ри олмакъ керек. Эм джебэде, эм барышыкъ эмекте. Комсомол ячей-каларынынъ азалары, айдутларгъа къаршы курешерек, даима небет-чилик япа, эксери алларда, иш еринде геджелейлер. Комсомол ячей-калары мааллерде яшлар ичюн арбий-спорт талими тешкиль эттилер.

1921 сенесининъ къышында захире ихтияты битти, язда исе мем-лекетнинъ бир чокъ районларында къургъакълыкъ олды. Отуздан зня-де губернияда ачлыкъ башлады.

Партия Меркезий Комитети ве Совет укюмети ачлыкъкъа къаршы умумхалкъ курешин тешкиль эттилер. Комсомол Меркезий Комитети берекетли районлардаки комсомол ячейкаларыны, берекетсиз районлар узерине шефликке давет этти. Комсомоллар эллеринде олгъан алтын ве кумюш шейлерни, озъ къазанчларынынъ бир къысымыны ачларгъа бердилер. Кърым комсомоллары бу умумий иште фааль иштирак эттилер.

Янъы икътисадий сиясетке кечюв девиринде уфакъ буржуазия джанланды. Эснафчылыкъта эски иш усуллары гъайрыдан пейда ола башлады. Эскиликнинъ тамырларыны бир кереден кесип ташламакъ мумкюн дегиль эди. Бойле шарантте коммунистлернинъ ве комсомол-

ларнынъ гъевий-назарий севнесини юксельтюв пек муим иш эди. Комсомол тешиклятлары яшлар арасында сиясий джанлликни битириув ишини джанландырды. Сиясий маариф болуклерни тешкиль этильди. Комсомол ячейкалары ачлар файдасына концертлер тешкиль этилер. Биз де совет-партия мектебининъ залында бойле концерт кечирдик.

Сананынъ пердеси устюне «Аврора» крейсерининъ ресимини чыздыкъ. Крейсернинъ артында кызыл аскерлер тизилип туралар.

Залда адам рыкъма-рыкъ. Перде чекиле ве санада безъ кольмекли яш пейда ола. «Дикъкъат! Концертимизни башлаймыз. Тынчланынъ ыз!»—деп кычыра о. Баян чалынып башлана. Санада бир къач яш ве кыыз пейда ола ве «Джесаретле илери адымлайыкъ, аркъадашлар!» деген тюркю йырланыла. Баян чалыджы йигит иичюндир, дикъкъатымны джелъп эте. Онынъ индже, узун, безъ пармакълары баяннынъ тюймелери устюнде чапкъалайлар. Ниает, пармакълар озъ суръатларыны эксилте ве яваш-яваш токътайлар. Музыка тыла ве залда гурьдели алгъышлар янъгъырай. Хор бир къач йыр даа йырлай. Сонъра безъ кольмекли йигит гитара чала. Баянджы бираз индемей отура, сонъра бирден баянны созып йибере, безъ пармакълар кене тюймелер узеринде ашагъы-юкъары чапкъалайлар. Гитаранынъ ве баяннынъ сеслери бир ерге къошулып, аджаип музыка янъгъырай, мен, эеджанлангъаңымдан, нефес алмагъа къоркъып отурам. Вуджудымда ойле бир хошнутлыкъ дуям ки, эр шей хафиф думан иле орьтюли киби келе. Бу думан пердеси ичинде манъа пек яхшы эди.

Сонъра эски рус романсы чалынды. Яш кызычыкъ шенъ йыр йырлады. Кене баянджы йигит пейда олды. Онынъ пармакълары арасындан чыкъкъан кедерли аэнклер адамлар устюнде ялдай, диварларгъа уруна. Музыка бирден тынды, гуя онынъ устюне кимдир агъыр чызмаларынен басты. Сананынъ пердеси къапатылды. Концерт битти.

Мен сана артына кечип, бойле аджаип музыка чалгъан баянджы йигитке тешеккур айтмакъ истедим. Анда адамлар эеджанлы алда о якъкъа-бу якъкъа чапыша эдилер. Кимдир «Сув кетирипгъыз!» деп кычырды. Деми шенъ тюркю йырагъан кыыз элинде стаканы чапып кечти. Мен де онынъ артында кеттим. Сана артындаки узун кечитте баянджы йигит ята эди. Юзю бем-безъ, козьлери къапалы. О сув ичкен сонъ козьлерини ачты, этрафындаки адамларгъа шашкъынлыкънен бакъты, къансыз дудакълары яйылдылар, йылмаймакъ истеди, лякин юзюнде аджыныкълы ифаде асыл олды. «Бу ачлыкънынъ акъибети,—деди безъ сачлы адам,—бираздан кечип кетер».

Улу Октябрь социалист революциясынынъ гъалевесинден сонъ, халкъ медениетининъ ве бильгисининъ алчакъ севнеси сиясет ве ходжалыкъ аятында совет къурумынынъ устюнликлеринден кереги киби файдаланмагъа мани олгъаны анълашылды. Медений керилик эр иште аякъ чалмакъта эди.

Бизим социалистик демократиямыз — дюньяджа тарихий эмнетке малик олгъан къазанчларнынъ бири. Бу демократиянынъ керчектен де омюрге кечирильмеси ичюн бутюн эмекдарлар девлетни идаре этюв ишлеринде даимий суретте иштирак этмек кереклер. Медений керилик джанлилик адамларнынъ сиясий фаалиетине кедер эте. Онынъ ичюн Ленин халкъ маарифини ёлуна къоюв, медениетни, эмекдарларнынъ умумий бильги севилерини юксельтюв меселелерини Совет акиметининъ биринджи дереджели вазифелери оларакъ илан этти. Джанлиликни битириув огърунда куреш олдыкъча кенишледи. Лякин бу вазифенинъ эдасына бир такъым, кыйынлыкълар мани олды. Мемлекетте элифбе, кягъыт, къалем, мереккеп етишмей. Талебелер языны агъач комюри парчаларынен, графит таячыкъларнен фанер тахтачыкълар, тенеке парчалары устюне яза эдилер. Буюк халкъ, бу кыйынлыкъларгъа бакъмадан, илим эшкъына курешке котерильди. 1920—1924 сенелерде мемлекетимизде 60 миллион адам окъур-язар олды.

Мемлекетте партия окъув юртлары ачылды. 1922 сенеси Исманль

Булатов совет-партия мектебине кирди, анда комсомолгъа къабул этильди.

Бу девирде арбий къысымларда сиясий хадимлер етишмей эди. Бунунъ ичюн партия, кутълевий суретте сиясий ве медений-ярыкъландырув хадимлери азырлав ишине киришти. Кадрларнынъ буюк къысымы арбий хызметке ёлланыла эди. 1924 сенесининъ март айында совет-партия мектебининъ битирген Исмаиль Булатов Симферополь комсомол комитетининъ тевснесине бинаэн Къазан шеэриндеки арбий-сиясий мектепке окъумагъа кетти ве озюнинъ бутюн омюрини Ватанны мудафаа ишлерине багъышламагъа къарар берди.

Янъы арбий урба кийген йнгитлер, арбий мектепнинъ курсантлары олып, сафкъа тизилип туралар. Команда берильди. Байракъдар ве онынъ эки ярдымджысы саф огюнден тантаналы суретте кечти ве сафнынъ огюне барып турдылар. Оркестр марш чалды. Музыка садалары токътагъанынен командирининъ сеси ишитильди.

— Иште, сизлер арбий-сиясий мектепнинъ курсантлары олдынъ-

**ИСМАИЛЬ БУЛАТОВ. КЪАЗАН ШЕЭРИНДЕКИ
АРБИЙ-СИЯСИЙ МЕКТЕПНИНЪ КУРСАНТЫ.
1925 СЕНЕСИ.**

нен бир сырада ватандаш муарсебесининъ джебелеринде пишкнилешкен командирлер, комиссарлар да хызмет эте эдилер.

Биринджи вакъытларда агъыр олса да, Булатов кет-кете алышты, огренди. Кунъ сабадан акъшамгъадже хусусий джедвель эсасында кече.

Арбий емин къабул этюв куню келип етти. Курсантлар ротасы сафкъа тизильди. Бу мунасебетке багъышлангъан тантана башлады.

Невбет Булатовгъа кельди, о тантаналы емин сёзлерини буюк эеджаннен айтты. Бундан солъ, о озюнинъ омюр ёлуны ачыкъ-айдын

ыз! Илериде окъув, талим ве Къызыл Ордуда командирлик вазифелерининъиз тура. Бу гъает месулиетли ве шерёфли вазифе. Арбий-сиясий хадим уиваныны даима юксек тутунъыз!

— Бу тантаналы дакъикъалар омюр бою акъылымда къалды,— дей Исмаиль Булатов.

Окъув кунълери башлады. Биз сыныф одаларында, полигонларда, гедже ве кунъдюз, сыджакъта ве сувукъта токътамай окъудыкъ, огрендик. Мектепте умумтасиль фенлеринен бир сырада тактика, топография, артиллерия азырлыгъы, итималлыкъ пазарисси, баллистика киби бутюнлей янъы фенлерин огренмек, чешит янъы силаларны менимсемек керек олды.

Исмаиль гедже-кунъдюз окъуды, огренди. Тез вакъытта мектепнинъ арбий ве сиясий азырлыкъ аляджылары сырасына кечти. Талелелер арасында яш коммунистлернен, комсомоллар-

корьди. Энди о, омюрининъ сонъунадже арбий адам олып къаладжакъ. О себептен окъувгъа зияде берилъди.

Кунълерининъ биринде арбий мектепнинъ казармаларыны козьден кечирип юрген комиссар невбетчининъ рапортыны динълеп, онынъ фамилиясыны текрар сорай. «Булатов!» деп текрарлай курсант.

— Совет акиметининъ келеджеги сенинъ киби йигитлердир, — дей комиссар. — Яхшы окъумакъ, фенлерининъ эписиңи яхшы менимсемек керексинъ. Окъувда агъыр олса, сонъундан енгиль олур. Къыйынлыкълардан къоркъма.

Булатов арбий мектепнинъ биринджи курсыны аля ишаретлернен битирди. Курсантлар татилге, догъуп-осъкен ерлерине кеттилер.

Поезд Исмаильни Кезлев станциясына алып кельди. Догъмуш шеэри оны парлакъ кунешнен къаршылап алды. Вокзалда анасы ве къардашы Зекерья оны беклемекте эдилер. Ана-огъул къучакълаштылар.

Эртеси куню Исмаиль тувгъанларынен, койдешлеринен, достларынен корюшти. Акъранларына курсантлыкъ омюри акъкъында икье этти.

1924 сенесининъ январь кунълери яш Исмаильнинъ хатиринде эбеднен къалдылар. Къазандаки арбий-сиясий мектепке улу даий Владимир Ильичнинъ вефаты акъкъында хабер кельди.

Мектепнинъ курсантлары январь 25-те отъкерильген ишчилер, койлюлер ве къызыл аскер депутатларынынъ умумшеэр матем меджлисинде иштирак эттилер. Улу даийге итирам бильдирмек ичюн кельген адамлар театр бинасына сыгъмадылар.

Ильич дефн этильген куню, январь 27-де Исмаиль курсантлар сафында адымламакъта эди. Сकेле янындаки Ильич мейданында фахрий къаравул турмакъта. Иджра комитетининъ бинасындаки саат дёртти косьтергенде саф токътады. Оркестр матем маршы чалып башлады. Топлардан салют берилъди. Бутюн мемлекетте олгъаны киби, Къазанда да, бутюн ишханелер беш дакъикъагъа токътадылар. Фабрика, завод оджакъларынынъ ве паровозларнынъ дюдюклери матем бильдирип давуш бердилер. Халкъ озюнинъ севимли даийси иле терен яныкънен ведалашмакъта эди.

Радиода Интернационал янъгъырады. Матем митингининъ иштиракчилери чокъ вакъыткъадже дагъылмадылар. Эр кесининъ хатиринде бир фикир: «партиямыз, мемлекетимиз бойле терен яныкъ ичинде къалгъан бир вакъытта бизлер Ильичнинъ васиетлерини айрыджа исрарлыкънен эда этмек керекмиз».

Исмаиль Булатов улу даийнинъ олюми кунюнде, онынъ гъаелерини бир тамам эда этмек ичюн емин этти ве бу еминине омюрининъ сонъунадже садыкъ къалды.

1925 сенесининъ декабрь айында Булатов партия азалыгъына къабул этильди, 1926 сенесининъ август айында исе мектепни биринджи дереджеде битирди ве хызмет ерини озю сайлап алмакъ укъукъыны къазанды.

Комиссар Самохин яш сиясий хадим Булатовгъа биринджи олакъ характеристика берди: «Умумий ве сиясий бильгиси яхшы. Эмексевер ве намуслы. Низамлы, джемаат ишлеринде фааль иштирак эте. Адамларнен анылашмагъа, ишни анылатмагъа биле. Аркъадашларынынъ урьметине малик. Тербие иши ичюн азырлыкълы. Келеджеги парлакъ коммунист». Къарт коммунист, теджрибели комиссар, озюнинъ сабыкъ талекесине бойле хызмет бельгиси бермекле, янъылмады.

Шай этип, окъув йыллары артта къалды, мектепдеш достларгъа дагъылмакъ вакъыты кельди. Олар, дженкявер ёлларда даа чокъ керелер расткелишеджеклерини бильмей эдилер.

Булатов аит весикъаларны элине алгъан сонъ, август акъшамларынынъ биринде Къазан шеэрини терк этти.

Эки куньден сонъ о энди Киеве, Украинна арбий округы командалыгъынынъ узурында эди.

Булатовны кадрлар болюгининъ хадими къабул этти.

— Шимдилик весикъаларынъызны теслим этинъиз,— деди о.— Округ мусафирханесинде ерлешинъиз. Бурскюн саба саат онда келиринъиз.

Булатов мусафирханеде ерлешкен сонъ, шеэрни доланды. О Киеве биринджи кере булунмакъта эди. Дюльбер ве къадымий шеэр. Ешилъ сокъакълар, кениш ве сакин Днепр бу акъшам гъает дюльбер эдилер. Чокъ асырлыкъ мимарджылыкъ санъатынынъ яхшы нумюнелерини темсиль этиджи Киев сюфте кельген адамны озюнинъ бутюнлигинен тааджиплendirе. Чал тарих бугуныкы кунъ иле бирлешип кете. Чешит архитектура усулларынынъ бирлешювине бакъмадан, шеэр озюнинъ миллий корюнишини сакълап къалгъан. Онынъ сокъакълары бою кеткенде, этрафтаки ташлар бирден джанланып, юрекни охшайдыкы джошкъун украинна тюркюси янъгъырайджакъ киби келе.

Булатов айтылгъан вакъытта кадрлар болюгине кельди. Оны учюнджи пияде аскерлер дивизиясынынъ докъузынджы полкына рота сиясий ёлбашчысы оларакъ таин эттилер.

О деръал ишке киришти.

— Бизим дивизиямызнынъ къысымларында эр окъув сенеси арбий талимлернен екюнлене эди,— Исмаиль Булатов.—1927 сенеси отъкерильген талим меним акъылымда эбедий къалды. Талим Проскуров, Старый Константинов районларында кечирильди. Сентябрь айы эди. Ягъмур ягъа, эр якъ балчыкъ. «Шаркый» ве «Гъарбий» тарафлар арасындаки шартлы сынъыр Случь озени бою кече.

Докъузынджы пияде аскерлер полкы «гъарбий» тарафта арекет эте. Полк о къадар буюк дегиль ве кереги киби текмилленмеген эди.

«Шаркый» тарафта исе текмилленген къуветли полк иш корьмекте.

Докъузынджы полкнынъ вазнети агъыр. Разведка осал чалышувы нетиджесинде полк, озю тургъан койнинъ янашасындаки дерее «душман»нынъ эсас къуветлери топлангъаныны бильмей. «Душман» командалыгъы исе оларны корюп тура. Докъузынджы полк аскерлерининъ биринджи ярысы койден чыкъаяткъан арада къаршыдан «душман»нынъ пияде аскерлери уджум этти.

Бизим полкымызнынъ командири аскер болюклерини дженкявер сафкъа тизеджек олып тырышты, лякин кечикти. «Чатышма» пек къыска олды. Дженкявер арекетни козетип тургъан командирлер докъузынджы полкнынъ енъильгеннини къайд эттилер.

Командирлер, сиясий хадимлер бу магълюбиетнинъ себеplerини сонъындан терен ве тафсиялятлы музакере этти, керек нетиджени яптылар. Эр бир арбий хызметчиден юксек дереджеде арбий азырлыкъ талап этиле. Бу макъсаднен кечирильген бир сыра талимлерге сынъыр отрядлары да къошула. Душманнынъ апансыз уджуми козь огюне алынып, бутюн арекетлер ишленип чыкъыла. Командирлер сынъыр районларыны о къадар яхшы огрендилер ки, гедже къаранлыгъында биле озь болюклерини бир янълышсыз истенильген районгъа алып чыкъа биле эдилер.

1929 сенеси декабрьде Исмаиль Булатов 23-нджи дивизиянынъ 68-нджи полкы клубындаки йылбаш акъшамында Мария Васильевна иле таныш олды. Шенъ ве бахтлы адамлар гедже шеэрде кезиндилер. Багъчаларда, мейданларда чешит renkли ярыкъларнен яраштырылгъан арчалар парылдамакъта. Эр якътан шенъ кулькю, йыр сеслерни ишитиле.

Исмаиль къызы эвине озгъарып къайткъан сонъ, чокъ вакъыт юкълап оламады, Марияны тюшюнип ятты.

Бу акъшамдан сонъ олар сыкъ-сыкъ корюшти, акъибетте эвлени ве бирликте къыркъ беш йыл яшадылар.

Исмаиль Булатовнынъ, бир арбий хызметчи оларакъ, табияты ве

ирадеси эп шекилленимекте девам этти. О, озюне авале этильген ишке месулиетнен, гъайретнен кирише; башкъалардан да буны талап эте эди. Булатов, 23-нджи дивизиянынъ 68-нджи полкында сиясий ребер вазифесинде хызмет эткенде, партия тешкилятынынъ секретары олды. Бу девирде онда арбий командирлерге хас чизгилер даа да кескин суретте шекиллениди. Полк партия тешкилятынынъ исарлы хызмети нетиджесинде аскер такъымларынынъ дженкявер ве сиясий азырлыгъы муим дереджеде юксельди.

Исмаиль Булатов озъ билъгисининъ ве теджрибесининъ артувы узеринде чокъ чалышты. Бир дефа язлыкъ лагерде шахсий слядан атув боюнджа тешкерювлер отъкерильген вакъытта о биринджилер сырасындан ер алды. Беш патроннен кыркъ докъуз очко къазанды. Булатовнынъ бу нетиджеси бутюн дивизия аскерлери ичюн нумюне оларакъ косътерильди.

Исмаиль Булатов хызмет эткен артиллерия кысымы тактика мешгъулиетлеринден аля ишаретлер къазанды. Булатовнынъ командасы алтында атылгъан беш снаряднынъ беши де нишангъа барып тийди. Дивизия командири эмиринде Исмаиль Булатовнынъ ишлери айрыджа къайд этильди.

Партия бюросы секретарынынъ иши гъает чокъ. Атыта арбий кысым янында ярдымджи ходжалыкъ тешкили меселеси биле онынъ дикъкъатындан четте къалмады. Партия тешкиляты бюросынынъ секретары тек аскерлернинъ арбий ве сиясий азырлыкъларынен дегиль, оларнынъ не ашагъанларынен, не кийгенлеринен, бош вакъытларыны насыл кечиргенлеринен де меракъланмагъа борджлы. Эвден ким мектюп алды, аскернинъ анасы-бабасы, къорантасы, койдешлери насыл яшайлар? Сиясий ребер бунынънен де меракълана. Эгер аскернинъ къорантасына бир де бир ярдым керек олса, Булатов деръал тешеббюс косътере. Меселени огрене, мааллий тешкилятларгъа, арбий комиссарлыкъларгъа мектюплер яза. Партия тешкиляты секретарынынъ эр ишнен алякъадар адам экенини анылагъан аскерлер онъа сыкъ-сыкъ мураджаат этелер. Бойледже, буюк, дженкявер арбий кысымларнынъ ишлеринен йыллар кечти.

Исмаиль Булатов озъ фаалиетинде аскерлерни ахлякъча кучлю тербиелев меселесине де буюк дикъкъат косътерди. О топлашувларда ве аскерлернен кечирген субетлеринде совет арбий хызметчисининъ ахлякъий чизгилери, шахсий хусусиетлери, дуйгъулары ве аякъба бакъышлары акъкъында чокъ отъкюр сёзлер сёйледди, командирлер аскерлерге самимий мунасебет косътермелерини талап этти ве озю бу джеэттен даима орынек олды. «Арбий хызметте эр шей бирдемлик, достлыкъ эсасында япыла,— дей эди о.— Бунынъ ичюн достлыкънынъ пекинмесине хызмет этиджи эр бир ишке къолтутмакъ керек. Арбий кысым — бизим къорантамыздыр, арбий командир — бабамыз, адий аскер исе къардашымыз, я да тувгъанымыз».

Исмаиль Булатов тез вакъытта аркъадашларынынъ ве командирлернинъ урьметини къазанды.

1933 сенесининъ апрель айында Къызыл Орду Сиясий идареси арбий кысымларынынъ китапханелери акъкъында эмир чыкъарды, арбий китапханелернинъ ишлери тамырындан яхшылаштырылмасыны талап этти. Эр бир командир ве кызыл аскер фааль окъуйды олсун, китапларны кутлеви суретте пропаганда этсин, китапны джанда энъ илери, энъ инсанпервер ве энъ медениетли ордугъа дегерли дереджеде котерсин, дениле эди эмирде.

Бу эмир полкта китап пропагандасынынъ вазиятини юксельтти. Булатов арбий санъатнен бир сырада бедий, тарихий эсерлерни де меракънен окъуп башлады. О, арбий кысымнынъ китапханелерини бир чокъ янъы китапларнен текмилледди.

— Китапхане китапны догърудан-догъру аскерлернинъ озьлерине еткизмек, оларгъа данмий суретте окъув авеслиги ашламакъ, коммунистлерге, комсомолларгъа ве кызыл аскерлерге арбий санъатны ве

марксизм-ленинизм назариесини менимсевде ярдым этмек керек.

Полкнынъ окъув залында. Ленин кошелеринде чешит муим меселелер боюнджа окъулмасы керек китапларнынъ джедвеллери асыла, кызыл аскерлер ве командирлер бойле джедвеллернен таныш олгъан сонъ, сиясий ве бедий эсерлерге кыймет кесмеге огренелер.

Марксизм-ленинизм талиматы аятнынъ бутюн адиселерине ве вахналарына толу джевап бере. Революцион пролетариатнынъ ильмий усулларыны иджадий суретте менимсев, арбий хызметчининъ характерини шекиллendirди, пишкинлештирди. Марксизм-ленинизм онынъ ичюн даимий арекет программасы олды. Булатов арбий санъатнынъ бутюн кысымларыны огренди. Ветандашлар дженкиннинъ мешур сардарлары Фрунзе, Ворошилов, Будённый, Чапаев, Щорс, Котовский акъкъындаки китапларны, Хасан голю янында ве Халхин Гол озени боюнда отъкерильген дженкявер арекетлерге аит китапларны меракънен окъуды.

Вакъыт кечтикче, Булатов эп ишке берильди. Иш кунълерини сатларнен дегиль, дакъикъаларнен такъсимлемек керек ола. Акс алда, япылмасы керек ишлерни япып етиштирмек мумкюн дегиль. О, бунъа бакъмадан, арбий академиягъа азырданмакъ ичюн вакъыт тапты.

— Меним шахсий архивимде бир альбом бар,— дей Булатов.— Вакъыт энди онынъ саифелерини сарартты, ичиндеки ресимлерини renkлерини де денъиштирди, лякин меним кыйметли аркъадашларымнынъ сималары эвельки киби къалгъайлар. Украина арбий округынынъ команданы Ион Эммануилович Якир иле олгъан корюшюв омюр бою акъылымда къалды. О, Ленин адына арбий академиягъа киреджеклерни озъ узурьна чагъырды. Якир отуз еди яшында, тюзюн мучели, къувурчыкъ сачлы, юксек, эсмери киши. Қъаве renkли козьлери адамгъа муляимликнен, меракънен бакъалар. Командан бизлерни, аятымьздаки бойле муим вакъна иле тебриклеген сонъ, шойле деди:

— Бизим ордумьз тек яшы джиэтинден дегиль, дженкявер рухынен де яш. О эски назариелерни, ябаний усулларны котерип атувы иле де къуветлидир. Земане дженкинде, душман ичюн чокътан белли эски усулларнен гъалебе къазанмакъ мумкюн дегиль. Академияда сизлерге совет арбий илиминдеки янъылыкъларны огретирлер. Окъув вакъытында ве окъувны битирген сонъ озюнъизини Советлер мемлекети эмекар халкъынынъ эвлятлары экенинъизни акъылдан чыкъарманъыз. Намуслы ве виджданлы командирлер олунъыз, Ватанны джанюректен севинъиз ве аскерлеринъизге де буны ашланъыз.

Биз онъа ифтихар иле бакъамьз. Бу сёзлерни бизге ветандашлар дженкиннинъ эфсаневий къараманы, адий, муляим инсан, мешур сардар айтты. Мен Якирге бакъам ве тюшюнем. Бу адам йигирми учъ яшында экенде дивизия командири олгъан. Ойле вазифеде булунмакъ ичюн насыл истидат саиб олмакъ керек? Ойле шахс олмакъ керексинъ ки, акъ гвардиялылар ве интервентлер, онынъ адыны ишиткенде, шашмаласынлар. Якир, мемлекетимизде экинджи олып, Кызыл Байракъ орденинен мукафатлангъан.

Корюшювимизнинъ сонъуда Якир шойле деди:

— Вакъытынъызны бошкъа гъайып этменъиз. Исрарлыкънен окъунъыз, огренинъиз. Академияны битирген соңъ кене бизим округкъа къайтып келинъиз!

Онынъ сёзлери бизим ичюн аяткъа ёлланма олып янъгъырады.

1933 сенесининъ майыс айында Исмаиль Булатов Ленинградкъа кельди ве кириш имтианларынынъ эписинден мувафакъиятли кечкен сонъ, академиянынъ биринджи курсына къабул олунды. Август айында мешгулиетлер башлады.

О вакъытларда академиянынъ башлыгъы 1914 сенесинден партия азасы, ветандашлар дженкиннинъ фааль иштиракчиси, корюмли арбий-сиясий ребер, экинджи ранглы орду комиссары Борис Моисеевич Иппо

эди Академияда В. С. Мицкевич, Л. М. Гатовский, Н. Т. Гусаковский, К. К. Величко, В. А. Сулов, Л. Ф. Петров киби корюмли арбий мутехассылар дерс бере эдилер.

Академияда окъув-тербие процессининъ шекилленювинде 1919 сенинден партия азасы Леонид Иванович Парамоновнынъ тесирни гъает буюк олды. Л. И. Парамонов академияда лектор, оджа ве ичтимай-педагожий факультетининъ ребери, окъув ишлери болюги мудирни оларакъ, динълейиджилерини окъутув ве тербиелев ишлерининъ семерели олмасы ичюн гъает буюк гъайрет косьтерди. 1926 сенеси академияда профессор А. Е. Снесарев чалышып башлады. Озь девиринде арбий джогърафиянынъ юксек билъгилни мутехассысы эсап этильген бу аджани оджа академияда окъув ишлерининъ джанланувына муим ярдым косьтерди. Снесаревке, СССР Сиялы Къуветлерини пекитюв саасындаки чокъ йыллыкъ семерели эмеги ичюн 1928 сенеси Социалистик Эмек Къараманы ушваны берильди.

СССР Илимлер академиясыннынъ президенти А. П. Карпинский, М. Н. Покровский, Е. В. Тарле, Е. С. Варга, В. П. Осипов, А. М. Пан-

**ИСМАИЛЬ БУЛАТОВ. В. И. ЛЕНИН АДЫНА
АРБИЙ-СИЯСИЙ АКАДЕМИЯ ДИНЪЛЕЙИДЖИСИ.
1933 СЕНЕСИ.**

кратов, В. А. Комаров киби профессорлар академияда лекция окъув ишлерине джелъи этильген эдилер.

Академиянынъ динълейиджилери ве оджалары огюнде арбий округнынъ командалары, Къызыл Орду Сиясий болюгининъ ребери хадимлери, корюмли сердарлар сыкъ-сыкъ чыкышта булуналар.

Исмаиль Булатов, академияда окъугъан йылларыны хатырлаяракъ шойле деген эди:

— Бугунъки кунининъ нокътаи назарынен бакъкъанда, бизим о вакъыттаки окъувымыз бираз саде олып корюне биле. Эбет, бизге шимдики мектеплилер билъген шейлерининъ базыларыны академияда огренмек керек олды. Лякин шимди эр кеске белли акыкъатлар о вакъытта янъылыкъ эди. Академия манъа пек чокъ шей берди. Биз академияда мустакъиль чалышмагъа, мустакъиль къарар къабул этмеге, эр шейге девлетче бакъмагъа огрендик.

Лекцияларнен бир сырада материалларны мустакъиль суретте огренювге де баягъы вакъыт бериле, сонъра семинарлар, конференциялар откерилие эди.

Беден тербиесине, кутълевий спорт ишлерине де муим дикъкъат айырыла, динълейиджилер афтада бир кере манежде ат устюнде юрювнен, афтада эки кере гимнастиканен менгъуль ола эдилер. Академияда окъугъанларнынъ бир чокълары разрядлы спортчылар олдылар.

Академиянынъ динълейиджилери буюк партия мектебини кечтилер. Эр бир курснынъ озъ партия тешкиляты бар ве бир сыра окъув ишлери меселелернини шу тешкилятлар чезелер. Оларгъа, адетиндже энъ яхшы окъугъан динълейиджилер реберлик этелер. Бутюн академиягъа ант меселелер исе академия партия тешкилятынынъ топлащувларында чезиле. Бойле топлащувларда академиянынъ меркезий партия бюросы сайланыла.

Троцкистлерге ве зиновьевджилерге къаршы амансыз курешлерде пишкинлешкен академиянынъ партия тешкиляты озюниъ дженкяверлигинен айырылып чыкъа эди. Партия тешкиляты академиянынъ бутюн ишлеринен огъраша. Кимерде айры кафедраларнынъ ишлерини бакъмакъ керек ола. Бу девирде бир сыра фенлер боюнджа дерсликлер ве дигер алет-адават ёкълугъы себебинден базы оджалар муим меселелерни ишлеп чыкъкъанда фикирлерини кереги киби ве айдын бильдирмей эдилер.

— Мен 1934 сенеси башлангъан окъув йылымызны унутып оламам,— деп хатырлай эди Исмаиль Булатов.— О, йыл академиянынъ тарихында буюк ве къуванчлы вакъынанен башлады. 1934 сенеси октябрь 31-де СССР Меркезий Иджра Комитети арбий-сиясий академияны Ленин орденинен мукафатлав акъкъында ферман къабул этти. Академиянынъ 15 йыллыгъы ве онынъ Ленин орденинен мукафатланувы мунасебетинен академия динълейиджилерининиъ, Ленинград ишчилерининиъ ве арбий гарнизонынъ векиллеринен бирликте тантаналы митинги олды. Митингде партия ве девлетимизинъ корюмли эрбаплары С. М. Киров, М. Н. Тухачевский, Я. Б. Гамарник иштирак эттилер. СССР Халкъ Комиссарлары Советининиъ, Комсомол Меркезий Комитетининиъ, Ленинград область ве шеэр партия комитетлерининиъ, арбий округ ве гарнизон реберлерининиъ тебриклерини буюк рухий котерингинен ве къуванчнен динъледик.

Арбий-сиясий академия кет-кете нумюневий арбий мектеп олды, ве Қызыл Орду ичюн сиясий-партия хадимлери етиштирювниниъ акъкъий оджагъына чевирильди, деп къайд этильди СССР Мудафаа халкъ комиссарынынъ эмиринде. «Арбий-сиясий академия орду ичюн эки бинъден зияде сиясий хадим азырлады. Олар шимди ордумыздаки аскерлерни партиягъа ве улу социалистик Ватанымызгъа сынъырсыз садыкълыкъ рухунда тербиелемектелер. Академия дженкявер командирлерниъ буюк къысымыны марксизм-ленинизм талиматынен сийландырды. Арбий-сиясий академия Қызыл Ордунынъ севгисини ве сайгъысыны къазанды. Академиянынъ байрамы бутюн ишчи-койлю Қызыл Орду байрамыдыр».

Мудафаа халкъ комиссарлыгъы, сиясий-партия хадимлери азырлав саасындаки чокъ йыллыкъ семерели фаалнети, ичтиманий-сиясий фикирни макъсадкъа уйгъун тарзда илкишаф эттирювде айрыджа хызметлери ичюн академиянынъ алтмыш беш хадимине тешеккур илян этти.

Академиянынъ Ватанымызнынъ энъ юксек мукафатынен такъдирленюви онынъ коллективинде Коммунист партиясына ве Совет укуметине терен миннетдарлыкъ дуйгъусы, буюк рухий котеринги, гъайрет ве тешеббюс догъурды. 1935 сенеси имтиханларда тек он учъ динълейиджи аля ишаретлер алгъан олса, бир йылдап сонъ аляджыларнынъ сайысы аман-аман къыркъ процентни тешкиль этти.

— 1937 сенесининиъ майыс кунюнде биз М. Фрунзе адына академияны битириджилернен бирликте Кремль сарайында топландыкъ,— дей Исмаиль Булатов.— Партия Меркезий Комитети Сиясий бюросы ве укумет азаларынен аныаневий корюшюв олып кечти. Михаил Иванович Калинин бизлерни академияны битирювимиз мунасебети иле хайырлады. О Қызыл Ордунынъ халкънен багъы акъкъында муим фикирлер сёйледди, бизим мукъаддес борджымыз сайылгъан — эльде сила иле Ватанны къорчалавгъа даима азыр турмамыз кереклигини хатырлатты.

Корюшювининъ ресмий къысымында сонъ зияфет олды. Сонъра эпимиз буюк Георгий залында топландыкъ, бирликте озюмиз севген дженкявер тюркиюлерни йырладыкъ, ойнадыкъ, шенълендик.

Бир къач кунъден сонъ, бизлер — энди алий сиясий бильгиге саип командирлер бутюн мемлекет бою дагъылып кеттик. Эр кес янъы вазифелер, янъы ишлер беклемекте ве эр кес бар къуветини ве икътидарыны къойып чалышмакъ истей.

Окъувны мувафакъиетли битирген Булатов курс башлыгъы оларакъ В. И. Ленин адына арбий-сиясий академиянынъ озюнде къалдырылды.

1938 сенесининъ башында академиянынъ аятында бир муим вакъиа даа олып кечти. Партия Меркезий Комитетининъ ве Совет укюметининъ къарары муджиби академия Ленинграддан Москвагъа авуштырылды, мында Большая Садовая сокъагъындаки 14 номерли эвде ерлештирильди.

Бу академияны битирген арбий-сиясий командирлер Улу Ватан дженкининъ бутюн джебелеринде душман иле дженкештилер.

Джебэ ве орду арбий Советлерининъ азалары арасында В. И. Ленин адына арбий-сиясий академияны битиргенлер муим процентни тешкиль эттилер. Оларнынъ арасында Ф. Е. Боков, К. А. Гуров, П. Е. Ефимов, К. В. Крайнюков, И. Б. Булатов, Н. К. Попель, И. В. Васильев ве дигерлер бар эдилер.

Академиянынъ сабыкъ динълейнджилери эксери алларда арбий комиссарлар, полк, дивизия, бригада, гени, батальон, дивизион, командирлерининъ сиясий ишлер боюнджа муавинлери олып хызмет эттилер. Олар — партия ве халкъ ишининъ догъру экенине къавий инамлы, партия ве халкъкъа сынъырсыз садыкъ, джесур, юксек ирадели дженкчилер эдилер.

Исмаиль Булатов озюнинъ арбий аятыны чокъ хатырлай.

— Москвада булунсам, эвеля Большая Садовая сокъагъына барам. Дёрт къатлы кок бинагъа бакъып турам. Бу бинанынъ ог диварында учь орден тасвир этильген. Баш къапы янашасында исе мермер тахта къоюлгъан. Устюнде: «Ленин ве Октябрь революциясы орденли, Қызыл байракълы В. И. Ленин адына академия» сёзлери оюлгъан. Мында, Ватанымыз пайтахтынынъ меркезинде, шанлы академия булунмакъта. Бу, мемлекетимизнинъ энъ къарт алий арбий-окъув муэссисеси, орду ве флот арбий-сиясий кадрлары оджагъы, Совет Силялы Қъуветлерининъ буюк ильмий-назарий ве педагогик меркези оларакъ белли. Мен бу академиянынъ сабыкъ окъуйджыларындан бири олудымнен гъурурланам.

Исмаиль Булатов академияны битирген сонъ арбий хызметни Узакъ Шаркъта, 39-нджы окъчылар дивизиясынынъ арбий комиссары оларакъ девам этти.

1940 сенесининъ июль айында 120-нджи окъчылар дивизиясыны тешкиль этюв меселеси чыкъты. Дивизиясынынъ командири генерал-майор К. И. Петров, комиссары И. Б. Булатов тайин этильди.

Петров ве Булатов деръал ишке кириштилер. Командирлерининъ ве сиясий хадимлерининъ, партия ве комсомол тешкилятларынынъ биринджи дереджели вазифелери — юксек дереджеде тешкиятлылыкъ, къавий арбий низам ве тертип ичюн куреш эди.

Булатов ишкир ве гъайретли адам. Халкъара вазиятнинъ муреккеп ве телюкели экенини дуйгъан сонъ, даа да джиддий чалышып башлады. Янъы тешкиль этильген къысыларда ве болюклерде сыкъ-сыкъ, булуна, командирлернен, аскерлернен, арбий мутехассысларнен шахсен таныш ола, шараитни огрене. О вакъытларда арбийлер арасында: «Баротынъ даима къуру олсун» деген ибаре пейда олды. Эбет, гъарптан джылышып келеяткъан телюкени корьген ве анълагъан арбий кишилер ашыкъалар, башкъаларны да ашыкътыралар. Вазият, эр шейге азыр турмакъны талап эте.

— Бизлер арбий телюкени пек яхшы дуя, орду ве флот огюне къойылгъан вазифелерни эда этмек ичюн, янъы техниканы ве сияларны кереги киби менимсемек, къысым ве болюклернинъ дженкявер азырлыгъыны арттырмакъ ичюн юксек дереджеде низамлы, беджерикли олмакъ кереклигини анълай эдик,— дей Исмаиль Булатов.

Бу вазифенинъ эдасында В. И. Ленининъ Советлер Ватаны сиялы мудафааджыларына васиетини, Къызыл Орду сафларындаки хызметининъ эмиетини, совет арбий низамынынъ манетини анълатувнынъ ролю буюк олды. 1939 сенеси январь 3-те СССР Юкъары Совети Президнумы тарафындан арбий еминининъ янъы тексти ве оны къабулнынъ янъы тертибни тасдыкъланылгъан сонъ, бу иш даа да джиддийлешти. Аскерлер арбий еминини эвельдекиси киби коллектив суретте дегиль, айры-айры къабул эттилер. Бу эр бир арбий хызметчининъ Ватан мудафаасы огърундаки месулиетини даа зияде арттырды.

Арбий еминининъ янъы тексти илан этилюви мунасебетинен командирлер, сиясий хадимлер, партия ве комсомол тешкиятлары буюк изаат ишлерни алып бардылар. Аскерлернен ве командирлернен СССР Конституциясынынъ Сиялы Къуветлер огюне къойылгъан вазифелерине, арбий еминининъ мундериджесине ве оны къабул тертибине багъышлангъан сиясий мешгъулиетлер кечирильди.

— О вакъытларда дивизия сиясий болюги тарафындан япылгъан ишлерни шимди сайып кечмек биле кучъ,— дей Исмаиль Булатов.— Юкъары тешкиятлар тарафындан къабул этилген весикъаларда «Къызыл Ордунынъ дженкявер азырлыгъыны ве къабилиетини арттырув огърунда курушмек керек» деп язылгъан сёзлернинъ манасы бинълернен буюк ве кучюк ишлернинъ, конкрет, муим, аджеле ишлернинъ япылмасыны козьде туту. Бу ишлернинъ эписи дивизия командирлерининъ, штабынынъ, сиясий болюгининъ иш тертибинде ифаде олуна.

Дивизиянынъ реберлери роталарда, батальонларда, къысымларда сыкъ-сыкъ булуналар. Командирлер мешгъулиетлер отъкерильген ерлерге кельгенде эллерине сия алып, насыл атмакъ кереклигини озълерни косьтерелер, сонъ аскерлерден де буны талап этелер.

Бу девирде эр кес Гъарбий Украинаны ве Гъарбий Белорусиени совет республикаларынен янъыдан бирлештирув макъсадынен Къызыл Ордунынъ азатлыкъ сеферини тесири алтында булуна эди. Бизим аскерлеримиз докъуз кунъден Батыгъа догъру 250-300 километр джылышты ве 12 миллион эалиси олгъан 190 бинъ квадрат километр мейданлыккъа саип Гъарбий Украинаны ве Гъарбий Белорусиени азат эттилер.⁵

Къызыл Ордунынъ бу алидженап ишининъ тарихий манетини анълатмакъ, совет аскерининъ юксек ахлякий кыяфетини косьтермек сиясий хадимлернинъ, партия ве комсомол тешкиятларынынъ, командирлерининъ биринджи дереджели вазифеси олды. Бу сеферде иштирак эткен дженкчилер ве командирлер капитализм дюньясынен, сынфий ве миллий эзнетнен биринджи кере козь-козьге расткелиштилер.

— Биз санитар машинасынен Коломыягъа кете эдик,— деп башлай икяесини санинструктор Иванченко.— Хаста аскерни алып кетемиз. Йыкылгъан, аягъы пертильген. Апансыздан, ёл четиндеки чалылар арасындан поляк аскерлерни чыкъа, сачлары-сакъаллары оськен, кир-кифослар, устьлерни-башлары урьян-пурьян. «Къызыл Ордугъа эспиртюшмек истеймиз,— дейлер олар.— Лякин бойле бир ишнен кимге мураджаат этмек керек олгъаныны бильмеймиз. Сизинъ машинагъызда къырмызы хач бар». Бирер сигар якътыкъ, лаф этип башладыкъ. «Та Варшава янларындан келемиз,— дей эсли поляк.— Зувамыз десенъ де оладжакъ. Энди бизим ватанымиз ёкъ, Польша чурюп битти». «Биз сизлерден де сакъынамыз,— дей дигер аскер.— Сизлер яхшы, самимий адамларгъа бенъзейсиниз. Лякин коммунистлер кельсе, не

⁵ 1939—1945 сенелери экинджи джан дженкининъ тарихы. 3-инчи том, 356—357. нджи санфелер.

олур?» «Сизлерге не олды аркъадашлар? Афу этинъиз, панлар?— дедим мен. — Асылында, мен де коммунистим. Мен, шай деген сонъ, гимнастёркамнынъ къоюн джебинден партия билетини чыкъардым ве омюримде биринджи кере оны эджнебий адамларгъа косътердим. Поляк аскерлер бираз шенъленген киби олдылар ве дос-догъру бизим къысымымыз тургъан. ерге кеттилер.

— Лякин башкъа тюрлю къысымлар да бар эди,— деп лафкъа къошулды дигер аскер,— олар сияларыны ташламадылар, эсир тюшмек де истемедилер. Олар, эсасен, офицерлик мектеплерининъ курсантлары, я да жандармерия болюклерининъ адамы. эдилер... Олар, эбет те, Қызыл Орду къысымларынен юз-юзге келип дженкешмеге козь батырып оламадылар. Ама айры аскерлерни, сакълы турып къуршунгъа туттылар.

— Айдулар... украинна койлюлерини бир тамам тонагъанлар,— дей дигери,— Подгайцы коюнде эки жандарм бир койлю къадыннынъ азбарына кире, насылдыр муджизенен лусып къалгъан тавукъны корип, эв сабинден оны къавурып бермесини талап этелер. Тавукъ къавурылгъан сонъ онынъ бир аягъы ёкъ экени анълашыла. Жандармлар: «бизим ичюн пишкен ашны ичюн ашадынъ?» деп къадынны котеклеп башлайлар. Тамам шу вакъытта биз азбаргъа кирдик. Бир озюмиз дегиль, шу къадыннынъ огълунен берабер кирдик.

— Сонъ? Сонъ? Не олды?— деп сорадылар динълейиджилер.

— Сонъу не олур эди, огъул анасны къорчалады. Яхшы йигит экен. Анасны къорчаламагъа бильген йигитлерининъ эписи яхшы ола. Сонъ, дейджегим, биз тавукъ эти ашайджакъ жандармерия кишилерини волост идаресине алып кетип теслим эттик.

... Совет аскерлери озьлерининъ азатчылыкъ борджыны шерефнен эда эттилер. Фашизм Германиясы аскерлери Шаркъкъа догъру аркетлерини токътатмагъа меджбур олдылар.

Лякин дженк атеши сёнмеди. Инсанлыкънынъ башы узеринден оюм телюкеси чекильмеди. Фашистлер Германиясы илери джылышмакънен къалмайып, миллетлерни, халкъларны ёкъ этюв макъсадын-дан вазгечмеди. «Бизге депопуляция усулынынъ имкянларыны араштырып тапмакъ керек оладжакъ,— деген Гитлер.— Эгер сиз менден депопуляция деген сёзнинъ манасыны сорасанъыз, бу бутюн бир иркънынъ ёкъ этилюви, демектир. Табиат шефкъатсыз, онынъ ичюн биз де шефкъатсыз олмакъ керекмиз. Эгер мен немсе миллетининъ гулини — мутебер адамыны, оларны къыйметли къанлары текюледжегини биле турып, эмилликнен дженкке ёллай экеним, демек, къарынджалар киби чокълашмакъта олгъан миллионларнен алчакъ иркъ кишилерини ёкъ этмеге акъкъым бар»⁶.

Финляндиянен СССР арасындаки сиялы конфликт Қызыл Ордунынъ аджаип гъалебесинен екюнленди. 1940 сенеси март 12-де СССРнен Финляндия арасында барышыкъ мукъавелеси имзаланды. Қызыл Орду учъ ай зарфында учъ сыра пекинтилерден ибарет олгъан, умумий теренлиги докъсан километрни тешкиль эткен маннергейм ёлагъыны кечти. Бу ёлакъта 296 демирбетон ве 897 гранит иншаат бар эди.

Империализм мемлекетлерининъ арбий штабларында дженкнинъ бойле битеджегини акъылларына биле кетирмей эдилер. Қызыл Ордунынъ Финляндияда эльде эткен гъалебеси энъ къопайчора агрессорларны биле тюшюммеге меджбур этти. 1940 сенеси март 8-де Гитлер Муссолиниге шойле бир мектюп язгъан эди: «Эгер оларнынъ теминат имкянларыны козьге аладжакъ олсакъ, 30—40 дередже сувукъта ве руслар дженкнинъ та башында барып чыкъкъан киби муреккеп бир ерлерде бойле нетиджелерге бир тюрлю къувет иришип оламаз, ириш-

⁶ Совет Ордусынынъ меркезий девлет архиви, ЦГАСЛ, ф. 34980, оп. 1, т. 62, с. 408.

кен такъдирде биле тек девамлы ве этрафлы азырлыкънынъ нетидже-синде иришип олур эди».

— Халхин-Гольдеки ве Карел богъазындаки урушларнынъ, Гъарбий Украинада ве Гъарбий Белорусиёде алынып барылгъан азатлыкъ курешлерининъ теджрибелери ордуда умумлештирилди ве кениш джайратылды,— деп хатырлай Исманль Булатов.

Окъчылар, танкчылар, топчылар къысымлары ве бирлешмелери ичюн, махсус къысымлар ичюн барышыкъ ве дженк девир ичюн екаяне штатлар тертип этильди, генерал унванлары теэсис этильди, командирлернинъ итибарлары ве укъуклары арттырылды, оларнынъ бири-бирлерине бойсунув тертиптери белгиленильди.

СССР Юкъары Совети Президиумынынъ 1940 сенеси август 12-де чыкъаргъан «Къызыл Орду ве Арбий-Денъиз флотында бир меркезге бойсунув тертибини пекитюв акъкъында»ки Ферманы муджиби 1937 сенеси тешкиль этильген арбий комиссарлар институты лягъу этильди. Командирлер арбий омюрнинъ бутюн саалары ичюн, бу джумледен аскерлернинъ сиясий тербиеси ичюн де толу месулиет ташып башладылар. Командирлернинъ сиясий ишлер боюнджа муавинлерининъ огюне партиявий-сиясий ишлерни алып барув вазифеси къойылды. Бу девирде СССР Силялы Къуветлерининъ огюнде тургъан вазифелер бир меркезге бойсунув принципининъ партиявий эсасларда пекитильмесини талап эте эдилер.

Аскерлернинъ сиясий ве дженкяверлик азырлыкъларыны юксельтювге догърултылгъан муим чарелер корюльди. СССР Мудафаа Халкъ Комиссарынынъ 1940 сенеси майыс 16-да чыкъаргъан эмиринде, совет аскерлерини окъутув ве тербиелев ишлери ордуны даимий дженкявер азырлыкъта тутув вазифесинден келип чыкъмакъ кереклиги ве «Аскерлерге дженкте керек олгъан шейлерни ве дженкте керек ола биледжек шекильде огретмек керек» деген принцип эсасында омюрге кечирмек кереклиги къайд этильди. Бу эр вакъыт баш вазифе эсап этилип кельди ве илериде де ойле олып къаладжакъ.

Мудафаа Халкъ Комиссарынынъ бу эмирининъ эдасына киришилгенде ишимizde бир сыра эксикликлер, нукъсанлыкълар бар олгъаны анълашылды. Дивизиянынъ дженкявер азырлыкъларыны тешкергенде полклар озьлерининъ къышлыкъ квартираларында къарардан зияде ерлешип къалгъанлары, пек яваш ве эмиетсизликнен арекет эткенлери белли олды. Арбий командирлерни дженкявер вазнеттен хабердар этиув иши де мукеммель дегиль эди. Гедже полкларгъа кельген командирлер бир ерде топланып тура, не ишлейджеклерини ачыкъ билмей ве анъламай, шаматалай ве нетиджеде керек олмагъан эмирлер берелер.

— Арбий арекетлерни толусынен тарла шараитына авуштырымыз,— деди дивизия командири генерал Петров ве экинджи куню дивизияда дженкявер азырлыкъларны юксельтювге догърултылгъан бир сыра тедбирлер теклиф этти.

Полклар дженкявер тревоганен бири-бирлери артындан котерилип, аджеле суретте белгиленген ерге кельдилер. Арбий талимлер башланды. Болюклер «уджюмге» кеткенде де, мудафаагъа кечкенде де, талимнинъ сонъунда душманнынъ огъ къысымларынен мутлакъа «чатышалар», оларнынъ биринджи мудафаа ёлакъларыны ярып кечелер ве талим дженкявер атувларнен екюнлене.

Тез вакъытта аскерлер де, командирлер де эминликнен арекет этип башладылар. Фашистлернинъ Советлер Бирлигине уджюм этиув итималы къаршысында бутюн мемлекетте ве Силялы Къуветлерде дженкявер азырлыкъ ишлери кенишлетилди. Орду аяты ве фаалнети-нинъ бутюн сааларына партиявий тесир артты, талим-тербие ишлерине партия ве комсомол тешкиятлары кениш джелъп этильдилер.

ЙЫЛДЫЗЛАРҒА ДОГЪРУ

Повесть

Гульджиан юксек къара къая устуне барып токътaды. Онынъ астында мас-мавы голь яйылып ята. Къаянынъ ады — Хакимбек, голь исе Къанлыголь. Бу адларнынъ келип чыкъувы акъкъында эфсанелер бар. Дейлер ки, къадим заманда эки яш бир-бирине севда олгъан. Генчининъ ады Хакимбек экен. О, фукъаре анледе догъып оськен, чобанлыкъ этип къарт ана-бабасыны кечиндире экен. Онынъ севимлиси исе, зенгин ве гъарез байнынъ екяне кызы Фериште экен. Бай яшларнынъ мунасебетинден хабердар олып, пек ачувлана, яшларны айырмакъ ёлуны кыдыра. Башта кызына акъыл къояджакъ ола. Зенгин ве намлы адамларнынъ огъулларындан бирине эрге чыкъмакъны теклиф эте. Кызы разы олмай, олюм бар — айырылыкъ ёкъ, деп инатлана. Бундан сонъ бай Хакимбекни ольдюрмек кърарына келе. Насыл этсин де, эм ниетине иришсин, эм де къатиль сайылмасын, пак адыны сакълап къалсын? Хакимбек — ыргъат, не ерде ишле деселер, разы олмакъ борджлы. Кунълерден бир кунъ бай онъа къоюнларны Акъташ дагъларына айдамакъны эмир эте. Мында тез-тез боранлар олып тургъаныны залым шорбаджы яхшы биле экен. Джанына къаст этильгенини анъласа да, чобан йигит къоюнларны дагъгъа айдамагъа меджбур ола. Чокъ вакъыткъадже байнынъ къара ниети эда олунмай. Бир кунъ Девдереден бир ташчыкъ къопа. О ташчыкъ дигер ташчыкъны еринден кыбырдата, дигери-дигерини, нетиджеде юксек къаялардан ашагъы таш сели акъа. О, ёлунда не расткельсе — терекми, адамы, къоджаман ташлармы — эпсини къапкъачлап, эзип-ёгъурып ашагъы алып кете. Чобан йигит Хакимбек де къойларынен берабер шу белягъа огърай, таш ве къая парчалары тюбюнде къалып, эляк ола.

Севимлисини чокъ кунълерден берн беклеген Фериште ахыр-сонъу даянып оламай, дагъларгъа чыкъып, Хакимбекини кыдырып башлай. Ама, севимлисининъ изини де, тюзюни де тапып оламай. Гедже-кунъдюз агълай, онынъ козъашларындан буюк голь асыл ола. Кызы озюни онынъ далгъалары ичине ата. Гольнинъ сувлары шу анъ къан тюзюне кирелер. Бу вакъиадан сонъ, халкъ о гольге Къанлыголь, къаягъа исе Хакимбек адыны бере.

Акъикъатен, Къанлыгольнинъ сувы саба буллюр киби арыныкъ ола, кунъ къавушып башлагъанда исе къан тюзюни анъдырып, кызыарып башлай.

Гульджиан аякъларыны узатып къая четинде, йымшакъ отлар устюнде отура. Кызыарып башлагъан голь сувына бакъып тюзюне. Бельки, не Хакимбек деген йигит, не Фериште дюнья юзю корьмегендирлер. Ама, шай исе де, эфсане керчектен де олып кечкен вакъияларыны тасвирлей, деп ишанаджагъынъ келе. Чюнки о севги, муаббет, сadyкълыкъ дуйгъуларыны юксельте, алчакълыккъа, вахшийликке

къаршы исыян котере. Ах, эгер бу дюньяда алчакълыкъ, хаинлик, мунафыкълыкъ олмаса, яшайыш не къадар гузель ве дюльбер олур эди!..

Гульджанан кене эеджанлана башлады, юреги сыкъылды, нефес алувы агъырлашты, козьлерини думаң къаплады. О, козьлерини юмып, башыны арткъа ташлады, юзюни батып башлагъан кунеш нурларына догърултты. Хаялында кепе кечмиш джанланды.

БИРИНДЖИ КЪЫСЫМ

I

Акъташ дагъларынынъ багъларында даа къар обалары ята, вадиде исе бааръ кунешининъ араретинден був котерильмекте. Ава яхшы олгъаны себебинден, Къушучар къышлагъынынъ деерлиқ бутюн эалиси дым эвлерни быракъып, ярыкъкъа, кунешке чыкъкъанлар. Къартлар экишер-учер олып, муляим шавлелер алтында къызына, ашыкъмайып лакъырды этелер. Балалар, зый-чув олып сокъакъларда чапкъалайлар, «къылыч» уруштыралар, «ат» чаптыралар, сыджакъ тонларыны кенаргъа ташлап, терлеп-пышнап «лянга» тепелер. Къадынлар да азбарларда эв ишлеринен мешгъуллер, айны вакъытта дивар артындан къомшусынен къычырып-багъырып лаф этелер.

«Билесинъми, тюневин янъы къартоп урусыны ачтырсам, бутюн къартопымыз орькенлеген... Санки бааръ эрте кельгеннинъ билъген, му-барек!»

«Ва-ай, демесе, джаным, бизим де бир уру турупымыз къалгъан эди, о да шай орькенлемегейди! Бааръде, зерзават къытлыгъында ше-эрге алып барып сатарыкъ, деген эдик... Азатджан, тез анавы туруп-ларны ачынъыз, э, бонъайып къалмагъайды!..»

«Ишнен мешгъулим де мен, коръмейсинъми?—деп джеваплана къаба эркек сеси.—Сенинъ киби къадын кимни истесенъ бонъайтыр!»

Гъала-гъуля, кимдир мых къакъа, дигери килимлерин тельге асып оны деге, учюнджиси азбар сипире... Тавукълар къакъылдашалар, торгъайлар чивильдешелер, соба баджаларындан пишеяткъан лезетли ашларнынъ къокъусы келе... Сефалы бааръ кунюнинъ раатлыгъыны бир де-бир шей бозар деген фикир кимсенинъ акъылына кельмей. Ама, тынч къышлакъ устюнден бомба ташлайджакъ самолёт учып кечкени киби этрафны бирден сакинлик басты, атыта къушларнынъ биле да-вушы кесильди. Лякин бомба тюшмеди, кунеш эвелькиси киби парыл-дай, кок къуббеси мас-мавы. Шай экеч, Къушучар къышлагъы эалиси-нинъ тилини ким кести, оларны бойле тааджиПЛендирген шей недир, аджеба?

Башлыкълы брезент комбинезонлар кийген, сыртларында эшек арабагъа зорнен сыгъаджакъ чуваллары, аякъларынынъ тюплери тикенли, эллеринде узун саплы балтачыкълар туткъан, оларгъа тирелетиреле, огге эгилип, агъыр адымлар иле ашагъыдан төпеге, къышлакъ меркезине догъру еди адам кельмекте. Сачлары оськен, дарма-дагъы-ныкъ, сакъаллары кокрегине къадар асылып тюшкенлер... «Ва-ай, джаным, бу махлюкълар ким экен я? Бизим койде буларгъа не керек экен? Купе-кунъдюз бакъмагъа къоркъасынъ, я бойлелери гедже раст-кельсе? Акъылынынъ чылдырысынъ, сакъав къалырсынъ... Валлаий, худжур шей.»

Кельгенлер башларыны котермеден, ёргъун-ёргъун адымлаяракъ, сыранен къышлакънынъ меркез сокъагъы бою кечтилер. Оларны чибни учса ишитиледжек киби сакинлик ичинде тааджиПЛли назарларнен озгъаргъан койлюлер бу аджап вакъианы музакере этип башла-дылар.

— Ай-вай, корьдинъизми, бир бешарет шейлер экен, я? Сачлары, сакъаллары,—чытырманлашып къалгъан!

— Ойле сач-сакъал ичинде нелер яшамайдыр! Ашерат ювасы!

— Сиз не дейсинъыз шу? Бойле сач-сакъал шимди шеэрлерде

гъает мот шейдир! Олар сач-сакъалларыны бизим киби афтада бир кере дегиль, куньде эки кере — саба, акъшам — буллятор киби ванна-гъа эгилп, къокъулы шампунлар иле ювалар, тарайлар, эйбетлейлер. Сиз исе «ашерат» дейсинъиз! О-о, шеэрлерде медениет кутъмеге билелер!

— Сиз сечтинъизми, оларнынъ эписи сакъаллы дегиль?

— Ва-ай, керчектен, анавы энъ сонъунда торбасыны зорнен котерип кечкени сакъалсыз, ама сачлары аркъадашларынынъкинден де узун ве чулмы эди.

— Мен оны корьгенимнен: «Гъарипчик пек начар экен, аркъадашлары дев къибилер, бу исе балачыкъкъа бенъзеп начар, алчачыкъ бойлу экен» деп, аджындым!

— «Начарчыкъ» эмиш! Сен онынъ сыртыны корьдинъмы? Къона киби, мына санъа! Балдырлары штанынынъ балакъларына сыгъмайлар! О «гъарипчик» начар осьмюр дегиль де, мына санъа пишкен къадындыр!

Буны анълагъан сонъ къадынлар мушавереси даа да кескинлешти.

Къышлакъта алекет котерген романтик группаны балта эркеклер сечкен эдилер. Бирн тилинен «чыкъ-чыкъ» этти, дигери теренден ах кечти (тахта киби къуру ве дос-догъру къарысыны хатырласа керек).

— Бойле фериштеге ойле агъыр рюкзак котерткен акъай не ахмакъ адам экен?— деди учюнджиси.— Мен ойлесини эллерим устюнде ташыр эдим.

— Э-э, бекле, ойлесини мойсалап да аламазсынъ.

— Янъыласынъыз, акъайлар, бойле апайнынъ олса — не пуф тешек керек, не къаттысы!

— Не худжур, къаба адамлар бар дюньяда, э, шаша-шаша къаласынъ! Элинъизден кельсе, сиз бойле мелянкеге кубре ташытыр, ер къаздырыр эдинъиз! Биринъиз онынъ къадырине етмез эдинъиз. Албу исе, оны йипек шеффаф орътюлерге сарып, фарс килимлери устюнде кобек оюны ойнатмакъ керек эди.

— Мамийагъыз шаир! «Шеффаф орътюлер» эмиш! «Кобек оюны» эмиш! Ойле сойларындан олса, о сыртына чувал юкленерек, дагъташлар арасында алты эркекнен берабер ыдырынып юрьмез эди! Не дейлер шуларгъа: альпинистми, геологмы, архитектормы — великин бу апай дегиль, акъайдан да инат, озь билъдинъни якъан къадын. Бойле сойлары ходжасына: «Тур!» десе турар, «Отур!» десе отурыр. О сенинъ озюнге «кобек оюны» ойнатыр.

Ингитлернинъ базылары «Бинъ кере ишиткенден бир кере корьген яхшы» диерек, акъылына насылдыр иш тюшкен адам киби къышлакъ меркезине кете башлады. Къадынлар бу арекетни сечмей къалмадылар.

— Эй, Гъани, аш пишкенде сен къайда кетесинъ? Къана эвге кир, дёрт баланъ ач, сенин беклеймиз!

Албу исе, къазан даа шимди къайнап башлагъан, эти таш киби къатты, балалар исе къуру пите чайнай-чайнай тойгъан эдилер. Мында меселе Гъанини токътатмакъ эди.

— Шарифджан, балам, анавы дилъвизорнынъ антеннасыны къарасанъ яхшы олур эди, ёкъсам акъшам кене бир шей косътермез. Бугунъ анавы питбол бар экен...

Телевизорнынъ антеннасы дегиль, озю бозукъ, онъа чокътан уста чагъырылгъан. Буны ана да, огъул да яхшы билелер.

Эркеклер, истер-истемез, эвлерине дагъылдылар. Лякин къадынлар эвельки ишлерини девам этмеге ашыкъмадылар. Оларнынъ арасында мушавере эп къызыды. Къадынлар, эсас мевзуны — штанлы геолог апайны унутып, земане къадын-къызларнынъ адетлерини тенкъид эте башладылар. Сёзни къышлакъта энъ лафазан къартийлерден бири — Танзиле апте илип алды.

— Мен десем, ипташлар (яхшыгъында о эки йыл Къазанда окъув-

да булунгъан, хатиринде къалгъан бир къач къазантатарджа сѣзлерни данма лафына къарыштыра), бундай штан кийип юрьмек,— къартий элини узатып, геологлар кечип кеткен тарафны косътерди,— буюк на-муссызлыкътыр. Чюнки, сыр дегиль, бизим апай миллети шимди гъает къутурды. Не япса да озюне эркеклернинъ дикъкъатыны джелъп этсе, мийи шунынъле бант. Кеченде шеэрге баргъанда корьдим бит: этек-лери ойле тар эди ки, бир адымы бир къарыш, зорнен юре эдилер. Бу неге керек дерсинъиз, шулаймы? Беденини нумайыш этмек ичюн! Бу мода кечерек дигери кельди. Антер деген шейнинъ этеги олмалы, тугъ-рымы? Бу модада этек деген шей гъаип олды. Аякълары, балдырлары мына бу ередже ачылып къалды!— Танзиле апте элинен аякълары устюнде кестирип косътерди. Къадынлар шахылдап кульдилер.— Сонъ не олды? Узундан-узун антер кешф этильди. Намус ерине къайт-ып кельди беллейсинъиз, шулаймы? Юк, ипташлар, аякъ косътермек-нинъ кене чареси булунды. Антерининъ эки тарафындан йырмач ачты-лар. Адым аткъанда баджакълары та санларынадже ачыла башлады. Сонъра ички кольмек, лифчиклерни ташладылар. Усттен исе пенджере джамы киби шеффаф нейлон... Бойле шамеклик корьмек истесенъ урамгъа¹ чыкъ.

— Ха Танзиле апа, яхшы ки огълунъыз шеэрде окъугъанда ар-тындан ойле бирини такъып кельмеди,— деп санчып алды къадынлар-дан бири.

— Сен, тувгъаным Зарифе, озюнъни бакъ. Акъайынъ Гъаниджан-ны токътатмагъан олсанъ, о энди анавы штанлынынъ артындан такъ-ылгъан эди!— деп джевап берди къартий.

— Тевбе,— деди дигер къартана якъасыны тутаракъ.— Мынавы Зарифе биревге токъунмаса асыл да отурамай. Анавы бичаре Исма-ильни эр кес таний: къадын корьсе, сокъакънынъ о бир тарафына кечип, четке бакъып кеткен йигитлерден. Онынъ киби намуслы, видж-данлы, пак адам олгъанмы экен дюньяда?!

— Догъру,— деди Зарифе тенеке давушыны котериркен,— апай корьсе Исмаильджан четке къачкъан йигитлердендир. Ама не вакъыт-къадже къадынлардан къачып юреджек о? Танзиле апа, къачкъа кир-ди шимди огълунъыз? Онынъ яшындаки йигитлер энди чокътан баба олдылар. Экишер-учер балалары бар.

— О сенинъ ишинъ дегиль, тувгъаным,— деп кестирди къартий.— Эр кеснинъ башына язылгъаны бар. Сен бу къышлакъта янъы адам-сынъ, Исмаильнинъ ницюн шойле кечке къалгъаныны бильмек исте-сенъ, адамлардан сорагъай бильгейдинъ... О вакъыт, бельки, тилинъ-ни бир къарыш чыкъарып юрьмез эдинъ.

Къызгъынлыкънен башлагъан лаф бир кереден сувуды, арагъа къолайсызлыкъ чѣкти, къадынлар даркъала башладылар. Танзиле апте де эвине ашыкъты: сютлю кобете азырляйткъан эди, тезден Ис-маиль къайтыр, собаны якъмакъ керек... Ондан гъайры, кейфи де пек бозулды: джинабет Зарифе энъ назик ерине токъунды, къартийнинъ ачыкъ ярасыны къармалады...

Колхоз реиси ве зоотехник идареде отуруп, къоюнларны баарье къайсы отлакъкъа айдамакъ меселесини аль эте эдилер. Ачыкъ пен-джеренен насылдыр давушлар ишитильди. Реиснен зоотехник тышары бакътылар ве балалар сарымында идареге якъынлап келейткъан бир топ адамны корьдилер. Бири-бирине бакъышып, аякъкъа къалкъты-лар, азбаргъа чыкътылар. Адамлар оларнынъ къаршысына келип токътады, алчаракъ бойлу, томалачыкъ къадын рюкзагыны ерге таш-лады, енгильден кулюмсиреп, селямлашты. Онынъ давушы муляим, азачыкъ къарыкъ ве ёргъун, ама эли къатты ве кучъю эди.

— Бизге колхоз реиси керек,— деди о.— Райкомда, эгер керек

¹ Урам — сокъакъ.

олса, Таджиханов аркѣдашкѣ мураджаат этмекни тевсие эткен эдилер.

— Таджиханов мен олам,— деди реис.— Райкомдан телефонограмма алгъан эдик. Анда бизим кышлакѣ дживарларындаки дагъларда геологлар чалышкѣаны кѣайд этильген. Шу геологлар сизлер олсангъыз керек, шаймы?

— Эбет,— баш саллады кѣадын.— Меним фамилиям Кѣасымова. Геология араштырув партиясынынъ башлыгъым. Булар исе меним...— о аркѣдашлары тарафкѣа чевирильди.

— ...ипташларым,— деп кести онынъ лафыны реис, зоотехникке козѣ кѣмаркен.

— Не дейсингъыз?— анѣламады Кѣасымова.

— Шай, мен озюм, кульди реис.— Кѣана, мусафирлер, ичери бурюнгъыз, Исмаильджан, Шакѣасымгѣа айтынгъыз, чай азырласын. Сонѣ озюнгъыз де кирингъыз.

Шакѣасым кѣаравулнынъ азыр чайы бар экен. Чайникнен пиялаларны алгъан Исмаиль: «Кѣалгѣаныны озюнгъ алып кирерсингъ»,— деди кѣаравулгѣа. Мусафирлер устѣ урбаларыны ташлап, «Т» арифи шекилинде ерлештирильген стол башына кечип отуралар. Исмаиль чайник иле пиялаларны реиснинъ огюне кѣойды, озю четке, дивар янынъдаки курсюге отурды.

— Шай этип...— сѣзюни девам этти экспедиция башлыгъы Кѣасымова,— Акѣташ дагъында эки айдан зияде булундыкѣ. Не раатлыкѣ куню корьдик, не тазе себзе, не де аммам. Яхшы ёрулдыкѣ. Адамларгѣа бираз раатлыкѣ керек. Ондан сонѣ, Акѣташтан сизге якъынджа ерге, Девдереге авушаджакъмыз. Шунунъ ичюн сизинъ кѣышлагъынгъызда бир кѣач кунѣ олып, озюмизни ве иш планларымызны низамгѣа чекмек ниетиндемир.

— Баш устюне, сизге бутюн керек ярдымны косътерирмиз,— деди реис чайны пиялаларгѣа тѣкерек.— Ама кѣышлагъымыз пек четте олгѣандан ве бойле чокѣ сайылы мусафирлер гѣает сийрек кельгени себбинден мында мусафирхане кѣурмакѣны тюшюмеген эдик. Шунунъ ичюн сизге айрыджа шараит догъурып оламамыз, деп кѣоркъам.

— Бизге айрыджа шараит догъурмакѣ керек дегиль. Ятмагѣа турмагѣа ер, ювунуп-таранып чыкѣмагѣа аммам олса — иш битти.

— Ёкѣ шей, ёкѣ даа. Не япаджакъсынѣ? Аммамгѣа тюшмек ичюн бизим эали район меркезине кѣатнай. Истесенгъыз. машина берейик, сиз де барып ювунуп келирсингъыз. Ама... Э, керчек, мына, зоотехникмиз Исмаильджан озѣ эвинде ванна одасы ясагъан, эп ишиткен эдим, бельки анда...

— Демесенгъыз?— Кѣасымова дикѣкѣат ве меракѣнен онынъ юзюне бакъты. Йигит кѣолайсызланды, башыны саркѣытты, онынъ шай да кѣырмызы янакълары даа да алландылар. Ири, кѣаве ренкли козълери, кѣызларгѣа хас узун кѣою кирпичлер, чатма кѣашлар, панти бурунчыкѣ, кѣалын дудакълар, кичкене ве тар ченѣге, азачыкѣ чал тюшюп башлагъан, эм де джыныслы кѣой юнюни анѣдыргъан кѣувурчыкѣ сачлар... Олар ойле гурѣ эдилер ки, йигитнинъ башы адден артыкѣ балабан корюне эди.

— Эбет, зоотехник...— Кѣасымова «аркѣдаш» дейджек эди, ама бана реис бу сѣз ерине дигерини кѣулангѣаныны, бунѣа йигит шимдики киби кѣызаргѣаныны хатырлады, реиске кулоп бакъты:— Эбет, эгер зоотехник ипташ кѣаршы олмаса — ваннагѣа не етеджек,— деди.

Реис хахылдап кулоп йиберди. Исмаиль бурнынынъ тюбюни уфалалды, ерге бакъты, реиске бакъты, сонѣра козю мусафир кѣадынгѣа тюшти, озю де кульди.

— Бу шакѣаны сиз даа бильмейсингъыз, лякин ваннагѣа тюшмеге барсангъыз мытлакѣа анѣларсынгъыз,— деди реис куле-куле.

— Ваннанынъ ичине аммамдакине бенѣзетип був да йибермек мумкюн,— иляве этти джиддийлешкен черенен Исмаиль.— Тенекеге учѣ-дѣрт ташны кѣойып яхшы кѣыздырасынѣ, ванна одасына алып ки-

ре де устуне сув тѣкесинъ. Ана санъа сауна, мына санъа мурч...

«Охо, бу шишикдудақынынъ тишлери де бар экен!»— деди озь-озьоне мусафир къадын.

— Сайна дегенинъиз анълайышлы,— деди о,— я, «мурч» дегенинъиз не? Озьбекче бу «бибер» демектир, ёкъса сизинъ аммамынъыз бибер киби аджджы олмалы?

— Ёкъ, о къазанджа айтса керек,— деди реис кене кулюмсиреп.— Анасындан кечкен сѣзлердир...

— Догъру, шай — баш саллады Исмаиль, ничюнدير къадыннынъ юзюне бакъмайып.— Таш къыздырып, був чыкъармақыны да анам огретти. Татарстан бетте ойле япалар, дей.

— Э, яхшы,— деди Қъасымова.— Эр миллетнинъ насылдыр хусу-сиетлери, адетлери бар ки, оларны менимсеген адам зияде зенгинлеше.

— Исмаиллернинъ эвине барсанъыз, корерсинъиз: Керчектен ан-да яры дюнья халкъларынынъ асабалыкълары топлангъандыр.

— Мен разым, истесенъиз, бизде къонунъыз,— деди йигит ачыкъ черенен.— Дѣрт одамыз бар. Бири анамнен экимизге етер. Бирини сиз алырсынъыз,— о къадынгъа бакъты да аман кене козьлерини четке алып къачты.— Дигер экисинде аркъа... ипташларынъыз ерлеше билелер.

Бу кереси одакилернинъ бутюни шахылдап кульдилер. «Бакъ сен онъа, озь-озьони де кульмеге биле экен бу томпазчыкъ,— деди нчинден къадын, йигитке сыджакъ назар ташларкен.— Бойле хаснет кучъю ирадели адамларда ола».

— Ёкъ, ойле олмаз,— деди реис джиддийлешип.— Еди адам сизге агъырлыкъ етер. Оларны ашатмакъ-ичирмек керек. Ананъа кучъ олур. Биз бойле япармыз. Қъасымова сизге барыр. Қъадын кишиге яхшыджа шараит керек. Дигерлерини бирер-бирер башкъа эвлерге такъсим этермиз. Анълаштыкъмы?

Кабинетке къаравул Шакъасым баш сокъты.

— Мумкюнми?— Онынъ элинде табакъта бир оба пиширильген тавукъ эти, дигеринде даа бувланып тургъан пителер бар эди.

— Кир, кир, Шакъасым. Қъана, мусафирлер, кельгенинъиз шерефине бираз къапынып алайыкъ. Ёл юрип кельдинъиз, ач олгъандыр-сынъыз. Мусафир бош лафнен сыйланмаз.

II

Исмаиль мавы боянен боялы эки табакълы, орьнекли араба къапысыны итеди ве мусафирге:

— Буюрынъыз,— деди. Қъапы ачылыр-ачылмаз ичериден къартийнинъ сеси ишитильди:

— Исмаиль, кельдинъми, балам? Аш азыр, къол-бетинъни юв да... Вай, нинди шей бу?.. Танзиле апте босагъадан атлап кирген къадын-ны корьгенинен, чабиклик иле башындаки акъ явлукънынъ уджунен юзюни къапатып, кери чекиле башлады. Мусафир шашмалап къартийге бакъты, сонъра артындан рюкзак котерип келеяткъан Исмаильге чевирильди.

— Эмнет берменъиз,— деди муляим тебессюм иле йигит.— Қъартий ят адамлардан пек чекине. Азачыкъ алышса, янынъыздан кетмез, тили токътамаз.

Қъадын бир къач сание йигитнинъ юзюне бакъып турды, сонъра кулюмсиреди, яваштан онъдан-солгъа баш къакъытты ве джесаретнен огге адымлады.

— Юрюнъиз, юрюнъиз.

Танзиле апте энди эвге кирип кеткен эди. Онынъ неге зытланып къачкъаныны Исмаиль анълады, кулюмсиреди.

Исмаиль Қъасымованы мусафир одасына алып кирди, рюкзагыны къапы огюнде къалдырды.

— Мына, ерлешинъиз, бу ода сизинъкидир. Мен барып ванна меселесини бакъайым,— деди де къапыны яваштан орьтти, сонъра ана-

сыны кыдырып бир кыпыны ачты, дигерини ачты — кыартый ёкъ эди. Демек, ашханеде. Шай да олып чыкты. Анасы пенджере кыаршысында тура, явлугынынъ уджунен козылерини сюрте эди. Исмаиль барып онынъ омузларындан кыучакълады.

— Не олды шу, ана? Бирев джанынъызны агъырттымы, ёкъса?

Кыартый онынъ эллерини силтеп тюшюрди.

— Санки бильмейсинъ! Озюнь адамны масхара эте-этесин де, даа «сенинь джанынъны кым агъыртты» дейсинъ!

— Мен не яптым, ана?

— Анавы боджелекни артынъа такъып кельдинъ — мына не яптынъ! Энди мен адамларъа насыл козынен бакъарым? Урамъа чыкмагъа юзюм кыалмады!

— Анай, биринджиде, сиз энди бу «урам-мурамынъызны» быракъынъыз. «Ёл», «сокъакъ» десенъиз олмаймы шу? Лугъатымызда сёз етишмейми? Кыазанда кыркъ йыл яшап кыанынъызгъа синъген олса — мен сизни анълар эдим, шимди... бу оюнны токътатынъыз. Бу бир.

— Вай, бала-ам, санъа не олды шу?— деди кыартый огълуна тааджиппен бакъаркен. О Исмаильни бойле алда даа ич корьмеген эди.

— Сизинъ бу кыусурынъызны мыскыллап, адамлар меним устумден кулелер. Ондан гъайры... Мен озюм де бунъа кыапынып башладым бит. — О бир анъ токътады, сонъра пармагъыны тёпеге котерди. — Мына корьдинъизми?

— Корем, корем, ярым, кунъ ичинде тамамы иле денъишкенсинъ. Санъа бакъып, меним огълуммы бу, деп анъламай отурам!

Анасынынъ сёз санъатында кыуллапгъан усулларындан хабердар Исмаиль бу нидагъа дикъкъат этмедди.

— Экинджиде, — девам этти о. — Корьмеген, бильмеген, танымалгъан адамынъызны сиз ничюн акъаретлейсинъиз? Башта бир мен оны эвге озюм сюйреп кельгеним ёкъ. Буны колхоз реиси Таджиханов ип... аркъадаш авале этти. Дигер алты геолог даа алты кыорантагъа барып кыонаджакъ, демек, сизинъдже бугунъ даа алты айле масхара оладжакъ, шаймы?

— Оларнынъ иши башкъа, оларда эркек кишилер мусафир оладжакълар, бу исе... штан кийген, озю де насыл кыадын, кимсе бильмей...

— Онынъ иши ойле: истер-истемез штан киерсинъ. Дагъ-ташларда юрьген адам, я антерининъ этеги илишсе, йыртылса, юрьмеге кедер этсе яхшы олурмы? Бу бир. Экинджиде, мен о кыадынны яман фикирнен кетирмедим де, гъалиба, ничюн онъа алып чапмакъ керек?

— Алып чапып, тишледимми мен шу ханийинъни?

— Мени утандырдынъыз. Эвинъизге мусафир кельген экен, ана, озюни бегенмесенъиз де онынъ гонъюлини алмагъа тырышынъыз.

— Кыонакъбайлыкъ не экенини сенсиз де билем, огретме манъа чокъ! — Танзиле апте эллерини белине тиреп, кыабарды. — Меним ашым азыр, не, бир мусафирни сыйлап оламаз беллейсинъми?

— Аш керекмей. Биз идареде кыапындыкъ. Мен шимди ваннаны азырлайым, онъа ювунып, ятып раатланмакъ керек.

— Мен онъа шимди мысыр сабуны, немсе шампуны чыкъарырым. Сен исе Ригадан кетирген халатынъны алып кель. Акъылынъа чешит шей кельмесин: мен оны даа бир керечик биле кийгеним ёкъ.

— Ах, аначыгъым, башындан шойле демейсинъизми, мусафирни ойле кыаршыламайсинъызмы?! — Исмаиль шапылдатып анасынынъ бурюшик янагындан опыти, кыучакълап ашхане ичинде бир айландырды да чапып чыкып кетти.

— Хайыр олгъайды, мен бу огъланн чокътан бойле алда корьмеген эдим! Де дарыла, де ялтакълана! — деп мыдырданды ана, Исмаиль чыкып кеткен сонъ. Чабикликнен джезwege сув толдырып, собагъа кыойды.

Исмаиль шифоньерден халатны чыкърды, аяттан бир чифт сюрю уджлу эв папучлери алып, мусафирнинъ къапысыны къакъты.

— Да,— деди о ичериден.

Исмаиль къапыны ачты. Къадын учъ козюлю кузюгу огюнде сачларыны тарай эди. Адий бичимде бол-сал тикильген бенекли басма антерининъ этеклери та тобукъларынадже тюшкен. «Шукюрлер ол-сун,— деди ичинден Исмаиль,— буны меним къарттийм бегенир.

— Ювунмагъа мына буларны киерсинъиз,— деди о, папучлерни кровать янына ташларкен. Халатны курсюнинъ таянгычына ильди.— Он дакъикъадан чыкъа билесинъиз.

— Я! — тааджиленди къадын.— Я сувны сиз насыл къыздырасынъыз?

— Газнен.

— Я бу дюньянынъ чет бир ерине газ къайдан кельди?

— Озюмиз кетиремиз. Баллонларнен. Чаресини тапамыз, иште. Исмаиль кетмеге тедарикленип чевирильгенде, къапыда анасы пейда олды.

— Хош сефагъа кельдинъиз, мусафир,— деди о ачыкъ черенен, барып къадыннынъ омузыны таптады, къучакълагъандай олды.— Сагъ-селямет етип кельдинъизми?

— Шукюр,— деди Къасымова, дудакъларында пейда олгъан индже тэбессюмни гизлемеге тырышыркен.

— Айса, кельгенинъиз шерефине бирер къара къаве ичейик. Бизде адет ойле, балам.

— Бизде де, анай,— деди къадын апансыздан темиз татар тилинде (бу маальгедже олар озыбекче сёйлеше эдилер).

Къарттий шашкъанындан бир къач дакъикъа агъач киби къатып къалды, сонъра къадынгъа бир даа сарылды.

— Озюмизинъки экенсинъ де, балам, ничюн эвельдже айтмадынъ?!

— Мен де сизни башта къазанлылар белледим,— деди къадын кулюп ве козъ къыйыгъындан Исмаильге бакъып алды.

— Адынъ не я, балам?— къарттий мусафирнинъ белинден къучакълап, дигер одагъа теклиф этти.

— Гульджиан.

— Дюльбер адынъ бар экен, къызым. Адынънен къартай. Меним адым исе Танзиледир. Къана, юрюнъиз, къаве сувып къалгъандыр, лаф къачмаз.

Исмаиль фильджаныны бир-эки котермек иле тюпледн, еринден къалкъты.

— Сиз отурынъыз, мен барып сувны бакъайым.

Бираздан Гульджиан да турды.

— Бир-эки ювыладжакъ шейлерим бар, ваннадан эвель оларны чайкъап алсам яхшы олур эди.

— Я чыкър мында ,мен шимди чамашыр машинасында дырылда-тыр берерим.

— Екъ, ёкъ, Танзиле апте, раатсызланманъыз. Мен озюм юварым. Машина да чыкъарып отурманъыз — чамашырым чокъ дегиль. Бир тас сув олса етер.

Къарттий мусафирнинъ омузларындан тутып, озюне тараф чевирди, онынъ юзюне тикильди.

— Сен мусафирсинъ. Бу ерде меним сёзюме къулакъ сал да отур. Менимле чеккелешмекнинъ файдасы ёкъ. Бар, тез ол, чамашырынъны кетир, мен ачувлана да билем.

Гульджиан демикн одагъа кирип, бир богъчачыкъ алып кельди. Берабер машинаны къурдылар.

— Ананъ-бабанъ бармы, къызым?

— Анам бар. Бабамнынъ ольгени чокътан. Мен секиз яшында экенде кечинди.

— Агъанъ-къардашларынъ?

— Ёкъ. Бир дайым бар эди, Самаркъандда, алтмыш докъуз яшын-

да ольди. Иште, якъынларымыздан днерлик кимсе къалмады. Узакъ сой-соплар барлар, ама оларнен пек сийрек къатнашамыз.

— Эй, балам, сой-соп бизде де аз къалды. Сонъра, бири багъда, бири дагъда, барып-кельмек кучъ меселе. Шай этип, тувгъанлыкъ багълары инджерип къала экен. Тойынъ, олюминъ олса келелер, сонъ даа беш-он йылгъа гъайып олып кетелер.— Танзиле апте явлугъынынъ уджунен козылерини сюртти.— Бабамыз элли биринджи сенеси, дженк-тен кетирген яралары ве хасталыкъларындан чекишип ольди. Ойле бир азамат адам, омюринде бир керечик акъсырмагъан эди. «Бир хурма ашасам окюнчим къалмаз эди», деди. О заманда мында хурма къайдан кельсин, балам? Бутюн багъчалар дженк йыллары къуругъан, виран олгъанлар. Чириген, къурып-къатып чегердегине япышып къалгъан урюк де къыт эди.

— Эй, ойле шейлерни эпимиз корюп кечирдик!— ах чекти Гульджиан.

— Языкъ, шимди бааръ, багъчамыздаки тереклернинъ емишлеринден ашап оламайджакъсынъыз. Айды, энди танышмыз, кузьде бала-чагъанъызнен келирсинъыз, ашарсынъыз. Э, керчек, къызым, аилень, бала-чагъанъ бармы?

— Бар, огълум бар,— деди Гульджиан.— Я сизинъ торунларынынъыз, келининъыз къайдалар, корюнмейлер?

— Олар даа дюньягъа кельмедилер, онынъчюн корюнмейлер,— элини саллады къартый.— Буюклерим сагъ олгъан олсалар, шимди аман-аман сенинъ яшынъда торунларым олур эди, къызым. Ама эки буюк огълум джебэге бабасынен берабер кетти, къайтып кельмедилер. Олардан кучюк къызым, Исмаильнинъ аптеси, исалдан вефат этти. Акъайым ольген йылы мен де агъыр хасталандым. Учъ йыл секиз ай тешектен турмадым. Меним экимим де, эмширем де, бакъыджым да Исмаиль олды. Эр кес баласыны макътар, дейлер, ама мен огълумны макътасам да ери бар. Керексе чамашыр ювар, аш пиширир, чорап ямар, машинанен урба тикер—эр шейге эли келише. Кимерде мен «Ничюн сен къыз олып догъмагъан экенсинъ, балам?»—деп тааджилленем. Эркек ишлерини де япа. Бу эвни, азбарны—анавы къапыдаки, сачакътаки, таванлардаки орьнеклерни—эписини озъ эллеринен ясады. Багъ осьтюрди. Колхозда да урьмети еринде. Бир чокъ меселелерде реис онынъ иле фикирлеше.

— Ойле экенини мен анъладым,— баш саллады Гульджиан.

— Ана ойле иште, эв къурды, багъча осьтирди, окъуды, мени бакъты—балалы-чагъалы олып етиштирмеди. Чокъ тырыштым, ама башыны багълап оламадым. Бильмейим, ичинде сыры бар да, манъа ачып оламаймы?.. Вакъыт исе кечтикче кече... Сен онынъ корюнишине бакъ, озю яш корюнсе де, энди къыркътан кечти. Сачлары агъарып башлады.

— Сечтим,— деди Гульджиан.

— Ана, коресинъми?—къартый ничюндир «шап» эттирип дживан къызынынъ янагъыны опыти. Сонъра секирип еринден турды, чапып барып чамашыр машинасыны токътатты, сувуны тѣкип, «Чамашыр къурутув» дѣгмесини басты. Қъайтып келип ерне отурды.

Бир элинде джезве, дигеринде мис табагъы, Исмаиль пейда олды. Мусафирнинъ ве анасынынъ огюне фильджанлар иле шекерлик къойды.

— Мына, бирер къаве ичинъиз. Сиз, ана, мусафирни чокъ лафнен ёрулманъыз. О бойле де болдыргъандыр. Ванна азыр. Ташлар да къып-къырмызы олдылар. Керек шейлерни озюнъиз косьтерирсинъиз, ана. Манъа идареge бармакъ керек.

— Бар, балам, бар. Биз мында озюмиз эр шейни аль этермиз. Ама унутма, тюкянгъа кирип шампан ал...

— Магъазда туралар да шулар, ёкъса етмез беллейсинъизми?

— Қъайдан бильим балам, шампанмы, башкъа маразмы?

— Кумюш башлы балабан шишелер шампандыр. Мен кечиксем

озюһыһ чыкъярыһынһыһ.— Сонъя Гульджиан тарафкъа, чевирильди.— Бир керегинһыһ олса, айтынһыһ.

Оларның назарлары ильк дефа чатышты. Экиһи де деръял козьлерини алып къачтылар. Бу сефер йигитнен берабер Гульджиан къызарды.

— Ёкъ, ёкъ, сагъ олунһыһ, ич бир керегим ёкътыр,— деди Гульджиан ашыкъчанлыкъле.

— Айдынһыһ айса, мен кеттим. Акъшамгъадже.

Къартий мусафирның эеджанлангъаныны, тюргенгенини дуйдымы, ёкъмы, малюм дегиль, лякин о огълуны кене макътамакъ имкяныны къачырмады.

— Той, къонушма олмаса, озю агъызына бир тамчы ичимлик алмай. Ама не ерге бармасын, илле бир-эки дюльбер, сийрек расткельген шишелерден котерип келе. Шарап дейсинһыһми, ракъымы, анавы чэт эллилеринһыһ чешит зинзортлы ичимликлерими, аман-аман бир тюкян сергиси тешкиль этти.— Я буларны не япаджакъсынһыһ, балам?» десем, куле. «Турсын,— дей.— Кимниһыһ къысмети олса о ичер. Ичиһыһмесе турар, чюрюйджек шей дегиль!»

«Э, биз даа коллекционер де экенмиһыһ,— деп тюшюнди Гульджиан. Янһыһ танышында кучюк олса да, нукъсан тапкъанына къувангъан киби олды. Шише топлагъандже адамның зеннине файда кетирген ишнен огърашсанһыһ олмаз эдими, кесментик?»

Къавесини ичип, фильджаныны тепси устуне къойды, еринден къалкъты.

— Сагъ олунһыһ, Танзиле апте.

— Афнетлер олсун, балам.

Ювунып чыккъан сонъ къартийнен мусафир еди тюрлю речель иле чай ичтилер. Сонъя Танзиле апте мусафирни одасына кирсетип яткъызды, татлы юкъу тилерек, аякъ уджунда юрип чыкып кетти. Эв ве азбар бир къач саат ойле сукюнет ичинде чомдылар ки, атыта тавукъларның къакъылдавы, торгъайларның чивильтиси биле кесильди. Ойле исе де Гульджианның козьлерине юкъу кельмеди. О, перделери ортыюльген пенджереге бакъып ятаркен, хаял дерьясының теренликлерине батты, эм эеджанланды, эм агълайджагъы кельди.

Инсанлар пек ошлы ола экен, деп тюшюнди о. Ильки дефа корьгенде сыртыны чевириген къартий, ярым сааттан мени айбетледи, къучакълады, охшады. Бунъя не себеп олды экен, аджеба? Огълуның тесиридир, эльбетте. Шай исе башта неге ачувланды экен? Эвине ят адамның ятмагъа кельгени ичюми? Ёкъ, оларда боллукъ, шараит гузель, занымджа, колхозгъа кельген мусафирлеринһыһ чокъусыны реис мында ёллай. Къартийның озю де, огълу да гъает ачыкъгонъюлли, мусафирчен адамлар экенлер. Ойле исе баштаки къабалыкъның себеби неде? Бу да белли. Къартий, эбет, геологларның группасы къышлакъ сокъагъындан кечкен маальде, зувур-зувур эткен къадынлар арасында эди. Я о къадынлар неге ачувландылар? Эбет, меним эркек урбасы кийгеним, къадын башымнен алты акъай ичинде юргенимдир. Мусавийлик иляһ этильгенине чокъ йыллар кечти, ама инсан анһы ойле тез денһыһмей экен. О зувурлашкъан къадынлар, беллейсинһыһ, озьлери акъсызлыкъ, зулум корьмегенлерми? Озьлери даа тюневин аякъ астында тапталгъан олсалар да, бугунь аркъадашларындан бири азачыкъ баш котерсе, огге ынтылса, аман оны чайнамагъа тутуналар. Ёкъса къадын киши эркек урбасы кийип, акъайлар ичинде чалышса, о илле ырызыны-намусыны джоймакъ, къахпеге чевирильмек керекми? Ойле ишлерни, аксине, фередже астында юрген, умемен, дёрт дивар арасында сыкъылып къалгъанлардан даа чокъ беклемек мумкюн. Эрлер, о башкъа лаф, оларның белли бир мыкъдары бизни ялынһыһ аш пиширген, чамашыр ювгъан, бала бакъкъан алет, дее саялар. Ойле сойларының йип богъазына дерсинһыһ, ама къадынлар да шойле мерафет косътерселер джанынһыһ агъыра.

Танышлыкъ вакъытымызда, юрьгенде, эвленеджекте, эвленген сонъ да Шамрат насыл гузель сѣзлер айта, озюни менимле бирдай ту-та эди. Ама мен экспедиция башлыгъы таинленгенде Шамрат нелер эйлемеди манъа?! Башта ялтакъланды, татлы сѣзлернен, оплап-сыйлап янъы вазифемден вазгечмемни риджа этти. Эвде тынч-раат отур, санъа не етишмей, деди. Сен шу экспедициягъа чыкъып кетсенъ аплемиз бозулыр, арамызда ишанчсызлыкъ догъар, деди. Я адамлар бири-бирини сайсалар-севселер, ничюн бири-бирине инанмайджакълар? Эгер мен эвден узакъта булунсам, сени корьмесем, демек севгиме хиянетлик япа билем? Меним санъа садыкълыгъымнынъ энъ айдын делили — санъа олгъан севгимдир. Манъа не дюльбери, не акъыллысы, не зенгини, не фукъареси — кимсе керекмей, манъа ялынъыз сен керексинъ, мен тек санъа мухтаджым! Шай экен, мен насыл этер де дигеринен ойнашырым, сенинъ намусынъа тюкюрим?!

Бойле шейлерни анъламакъ истеген адам анълай экен. Шамрат исе, озь дегенинде тирелип къалды, мени анъламакъ истемеди. Сонъки дарбени эндирик макъсадынен гизлеп тургъан энъ кучлю делилине кечти: «Я огълумызны кимге ташлап кетеджек оласынъ? Мен оны осьтюреджекмен, тербиелейджекмен, сен исе не ерлердедир аилентьден, ходжанъдан, баланъдан вазгечип тентиреп юреджесинъ!»

«Ильк эвеля, Шамрат, мен санъа дейим ки, мен узакъларгъа тентиреп, быралкъылап, кейф чатып юрьмеге кетмейим. Мен чалышмагъа, озь вазифемни одемеге кетем. Догъру, балам мында къала, ама сен къоркъма, оны анам бакъаджакъ. Огълумызнынъ тербиеси сенинъ тынч омюринъе токъунмаз. Огълуны къалдыргъан ананынъ юреги янмайдыр, азапланмайдыр, чекишмейдир беллейсинъми? Манъа шимди не къадар кучь, агъыр экенини тасавур этип олса эдинъ! Ничюн сен мени анъламакъ истемейсинъ: эр инсаннынъ алдына эрте-кеч шахсий менфааты ве гражданлыкъ борджы меселеси келип чыкъа. Шахсий менфаатыны тюшюнген инсан ялынъыз озюне яхшылыкъ истей, бунда бир яманлыкъ ёкъ, эльбет, эр кес бол-сал яшамакъ, джаны истеген фаалиетнен огърашмагъа, эв-баркъ къурмагъа, дигерлеринде олгъан шей — квартира, машина, эшья саиби олмагъа акълы. Ама, бунынъле берабер онынъ гражданлыкъ борджы да бар. Чюнки биз не ерде догъып-осьмейик: шаркътамы, гъарптамы, чёллердеми, тундра ичиндеми — бизни адам эткен, бизни аякъкъа турсаткъан Ватанымыз огюндеки борджымызны унутмамалымыз. Гражданлыкъ борджы дегенде буны анъламакъ керек.

Бу бордж насыл эда этиле, аджеба? Девлет сени бала багъчасындан башлап тербиеледи, ашынъны-сувынъны берди. Сонъра мектепте окъутты, орта бильги алгъан сонъ, истесенъ, къолунъдан кельсе — махсус ве алий бильги алмагъа ярдым этти, сенден бир капик сорамады, аксине, мына санъа ашайт парасы — стипендия, ама сенден ялынъыз истегим — окъу, деди. Сен алдынъ, ашадынъ, окъудынъ, энди буны бедава беллейсинъми! Я эпимиз ойле япып башласакъ алымыз не олур?

Девлет мени окъутты, тербиеледи, элиме зенаат берди, мен исе шимди: «Шамрат эфенди меним зенаатымны бегенмей, эвде отур» дегени ничюн керик чевирилип къачайыммы? Башымызгъа кельген чокъ-тан-чокъ белялар айны шу къусурларымыздан дегильми экен, аджеба? Энди озюмизни косьтермек вакъыты кельгенде, къадынымыз, бала-чыкъларымызнынъ аркъасына гизленемиз, яхуд: «Я мен апай башымнен не эте билем?!» деерек, снясий-ичтимай месулиетликтен къачып чалылар арасында гизленип юргенимизден дегильми аджеба?

Эбет, меним бойнума таш байлап, бирев: «Сен геолог ол! Олмаса-санъ, далгъалар ичерсине котерип атарым!» дегени ёкъ. Бу зенаатны мен озюм сайлап алдым. Шамрат меним анги факультетте окъугъанымны танышкъан кунюмизден башлап, та институтны битиргендже биле эди. Я ничюн о къадар вакъыт индемей юрьди? Сен бу факультетни ташла, оны битирген сонъ сени мытлакъ чёллерге-къырларгъа, дагъ-

ларгъа-ташларгъа айдарлар, мен исе бунгъа асыл разы олмам, демеди. Мен беллесем, о бу меселеге базы адамлар киби енгильден бакъты. Чюнки шимди медицина, педагогика, чешит техникий ве кой ходжалыгъы институтларыны битиререк, шеэрде къалмакъ инетинде газ сувы сатыджысы, мусафирхане небетчиси, трамвай контролёрсы ве иляхри ишлерде чалышкъанлар да расткеле. Шамрат да мийини чокъ ёрмадан: «Вакъыты кельгенде-меним апайым да шай япар», белледи, гъалиба.

Албу, исе, бу меселе та башында ойле къолай чезиледжек меселелерден дегиль эди. Мен беллесем, Шамрат буны аля даа анълап оламай. О бойле беллей: «Мадам ки, адам институткъа кирди, о окъумакъ, белли бир мутехассыс олмакъ ичюн дегиль де, институтта беш йыл кечиререк, джебине диплом къойып чыкъмакъ макъсадынен кирди. Озюнен къыяс этсе керек. Чюнки, озю тез чапкъаны, юксек секиргени ичюн окъувгъа кирген, разряд, кубоклар, ярышлар саесинде озюнинъ ич алып-береджеги олмагъан икътисадият институтында окъуп, оны битирмеге наиль олгъан. Ама мен геологияны сайлагъанда чешит хурназлыкъларны тюшюммеген эдим. Бу зенааткъа гъарип бабам та балалыкътан мангъа севги ашлагъан эди. О заман эки яшында бала эдим.

О вакъыттаки сеферимиз кереги киби хатиримде къалмагъан. Ни-чюн, не ерде, кимге баргъанымызны энди мен буюген ве бабам кечинген сонъ, анамнынъ сёйлегенинден анъладым.

Яз куньлерининъ биринде бабам бизни дагъгъа алып баргъан эди. «Мен сизлерге Қъарадагъны косътермек истейим,— деди.— Халкъымыз онгъа тышкъы корюниши, кунешсиз куньлерде мавы денгиз узеринде къарарып тургъаны ичюн «Қъара дагъ» деген. Асылында исе, бу «Қъара» дегиль кетен киби чешит ренкли, сийрек расткельген чешит сой ташлар чокърагъыдыр. Қъадим юнанлар: «Эр инсаннынъ озъ ташы ола, оны даима янында ташыса, бахтына ире», дегенлер. Қъарадагъдан сизлер де озъ ташларынъызны тапкъанынъызны истейим». Коктебелде не ерлерде олгъанмыз, кимлернинъ эвлерине киргенмиз анамнынъ хатиринде къалмагъан. Қъайтаджакъта бабам бизни ялы боюна, буюк рус шаири Волошиннинъ эвине алып баргъан. Анда бизге онынъ, манзараларны тасвирлеген ресимлерини косътерген, сонъра биз денгиз боюна чыкъкъанмыз. Ана о заман мен озюмнинъ ильки геологик араштырувымынъ башлагъан экеним. Балабан бир таш тапкъаным. (Бабамнынъ топлагъан коллекциясында о айры ер тутта, аля даа анамнынъ сандыгында сакъланып кельмекте). Занымджа о замандан башлап менде геологиягъа нисбетен севги догъды, институткъа кирмек вакъыты кельгенде исе (о заман бабам энди чокътан ёкъ эди), насыл саада, къайсы факультетте окъуйджагъым белли эди. Ама коресинъми, окъув юртуны битирген сонъ насыл къыйынлыкълар расткельди?!

Башкъа деллелери къалмагъан сонъ, бу спорт устасы — сексен алты килолыкъ сагълам акъай мангъа йигитлигини косътерди — юмрукъларыны ишке салды. «Мусавийлик керек экен сангъа, э, мына буларны бир ашап бакъчы, мусавийлик ёллары енгиль экенми?» Мени шамарлады, юмрукълады, баланы дивангъа фырлатты, анамны ашханеге чекип кирсетти, бойле этип, кучюни косътерди. Зорнен къолундан къуртылып къачтым. Гедже барып танышымда яттым, саба, когерген козюм, шишкен янагъым иле идареge бардым. Куле-куле: «Чалымсызлыгъым себебинден шифоньерге урулгъанымны» икяе эттим. Гъарип башымнен аля даа бу ангълашылмамазлыкъ кечер, Шамрат эсини джыяр белледим. Бутюн кунъ кулюп, адден тыш арекетчен олып юрьдим, озюм исе нчтен агълай, сызлай, бпнанынъ бешинджи къатындан баш ашагъы кетмеge азыр эдим... Ама, о саатлар ичинде озюмчюн эпъ муним къараргъа кельдим.

(Девамъ бар).

Мумтаз Мухаммедов

Мумтаз Мухаммедов — Озбекистан Совет эдебиятынын корюмли векиллеринден бири, 1908 сенеси Ташкентте ишчи-дульгер кьорантасында догъды. Мектепни битирген сонъ, санаат-икътисадият техникумына окъумагъа кирди. Бу девирде «Умют пешинден», «Сербестликке догъру», «Фабрикада», «Ильич байрагъына» ве дигер бир сыра шиирлер язды. Шаир озюнинъ ильки шиирлеринде йигирминджи сенелернинъ сиясий курешлерини ве пролетариатнынъ гъалевесини тасвир этмеге ынтылды.

О, техникумда тасиль алгъан, сонъра Москвада, журналистика институтынынъ комсомол болюгинде окъуды, битирген сонъ Ташкентте «Муштум» журналы идаресинде эдебий хадим, сонъра месуль кятиб вазифелеринде чалышты. Отузунджи сенелерде Мумтаз Мухаммедовнынъ «Комсомол» ве «Бабамнынъ досту» адлы икяелер джыйынтыкълары нешир этильди. Шу йылларда о, несирнинъ ири шекили романджылыкъта да озъ къувветини сынады. Колхоз аятыны акс эткен «Чименлик» серлевалы романыны яратты.

Эдип «Биринджи гудок», «Земане къадыны», «Бизде ве оларда», «Орман ве къаплан» киби бир талай пьесалар язды. М. Мухаммедовнынъ яратыджылыкъында эалини туташ окъур-язар этюв, памукъ ичюн куреш, социалистик Ветанны мудафаа къудретини къавийлештирюв меселелерининъ эписи акс олунды.

Мумтаз Мухаммедов Улу Ветан дженкинде, онынъ иштиракчиси сыфатында Коммунист партиясы сафына къабул олунды. Эдип бу вакъытта взвод командири эди. Тула областынынъ Плевск, Чёрный койлери ичюн шиддетли дженклерде агъыр яраланды...

1943 сенесининъ сонъларында командалыкъ оны Москвагъа В. И. Ленин адына сиясий-арбий академиягъа окъумагъа йиберди. Бу ерде Мумтаз Мухаммедов ветандашы генерал Сабир Рахимов иле корюшти ве достлашты. Олар Кремльде М. И. Калинин узурунда да булундылар. М. Мухаммедов академияда окъувны битирген сонъ, Брянск джебзесине йиберильди. Анда озбек тилинде нешир этильген «Душмангъа къаршы алдгъа» газетасы редакторынынъ муавини, «Суворовец» адлы Балтыкъбою джебз газетасынынъ арбий мухбири олды. Гвардиялы майор Мумтаз Мухаммедов, дженкчилернинъ мисли ёкъ къараманлыкъларыны тасвирлейиджи, оларны гъалеве рухландырыджы дженкявер очерк, икяе ве шиирлер яратты.

Дженк биткени эппи вакъытлар олгъан сонъ эдип «Кучюк гарнизон» (1954 с.), «Къараманнынъ пешинден» (1958 с.) повестьлерини яратты. Мезкур эсерлер рус, таджик, уйгъур, гурджи тиллеринде нешир этильди. Сонъундан эдип «Кучюк гарнизон» устюнде текрар чалышып, оны «Дженкявер» адлы романгъа чевирди. Сонъки йылларда М. Мухаммедов «Айдын чокъракъ» (1972 с.) повестини ве «Даимет», «Къар астында чичек» киби икяелер джыйынтыкъларыны чыкъарды. 1980 сенеси Гъ. Гъулам адына эдебият ве санъат нешрияты онынъ эки джылтлы «Сайлама эсерлер»ини нешир этти.

Эдип бир сыра месуль вазифелерде ишледи. Озбекистан телеграф агентлиги башлыгъынынъ муавини, Озбекистан Компартиясы Ташкент шеэри Октябрь район партия комитетининъ биринджи секретары, «Муштум» журналы, сонъра «Узбекистон маданияти» газетасынынъ баш редакторы. Озбекистан Языджылары бирлигининъ месуль кятиби, «Узбекфильм» киностудиясынынъ директоры, Республика кинопрокатынынъ башлыгъы олды.

М. Мухаммедов озбек медениетини инкишафта косътерген буюк хызметлери ичюн орденлерле мукафатланды ве «Озбекистанда хызмет косътерген медениет хадими» унваныны алды.

Биз, ашагъыда урьметли окъуйджыларымызнынъ дикъкъатына эдипнинъ икяелеринден нумюнелер ве бир де «хатырлав»ыны теклиф этемиз.

Поезд кечип кеткен сайын вокзал янъы адамлар иле джанланып, къалабалыкълашып тура. Олар озьлерининъ сойлары-акърабларынен, достлары ве якъынларынен корюше, яхут сагълыкълашалаар. Аскерликтен огълуны къаршыламакъ ичюн кельген Ширин къартий, телеграммада косьтерильген поезд даа кельмегенини билип, танымагъан адамлары арасына къарышып кетти. Станция башлыгъыны къыдырып, кобелек киби, вокзалны дёрт доланды. О, станция башлыгъынен корюшкен олса, джан сыкъысындан, атыта онынъле давалашаджакъ да олды.

Ширин къартий, къавгъа этейим десе, этер. О озюни, генчлик чагъындаки киби, аля сагълам ве чевик ис эте. Асыл да, Ширин къартий татлы сёзлю, хош муамели. Онынъле лаф эткен адам озюни енгиль ис эте. Лякин бир сёзли. Нукъсанынъ олса, шарт кендинъе сёйлей. Арекети, озю киби, ачыкъ гонъюлли. Ама шимдики интизарлыкъ ондаки табнат чизгилерининъ аксини косьтермекте. О алтмыш яшыны толдурмагъа азачыкъ къалгъанда, дженкни битирип афатны ёкъ этип къайткъан, козюнинъ бебеги—огълу Азаматны къаршыламакъ ичюн кельди.

Ширин къартий вокзалда адамлар арасында айланып чыкъкъан сонъ, поезднинъ эп кельмегенини корюп, ачувыны къызы Хайриге тёлти ве бунынъле окесини бираз ятыштырды. О, станция башлыгъы янына кельгенде, къыдыра-къыдыра джеблеринден огълунынъ «ёлгъа чыкътым» деген телеграммасыны тапты.

— Начальник огълум!— деди Ширин къартий юксек сесле ве телеграмманы маса устуне къойды.— Поездинъиз бу сене келеджекми, ёкъса кельмейджекми?!

Станция башлыгъы, ишнен мешгъуль олгъаны алда, акъырын ве сукют джевап берди... Бираз вакъыт кечкен сонъ курсюге отурды, вокзалны козьётмекте олгъан къызгъа бакъты, сонъра Ширин къартийге:

— Озь огълуна сизинъ киби мераметли башкъа ана ёкъ беллейсинизми?— деди.— Мына бу къыз да чокътан бери сиз сорагъан поездни беклей, бу къадар сабырсызлыкъ олурмы?

Ширин къартий козьлерини башлыкънынъ кабинетни ичинде отургъан къызгъа догърултты, Хайриге ишарет этти: «Заваллы, о да бир якъын адамыны беклей гъалиба. Лякин келин этсенъ, мунасиб къыз экен» деди. О, Хайри иле къолтукълашып вокзалнынъ къалдырымы бетке ёл алды.

Бираз вакъыт кечкен сонъ демики къыз бир топ чичекнен, оларнынъ огюнден кечип кетти. Қъаршыда, сув сатыджынынъ янына барып, саатына бакъты. «Қъартананынъ дёрди берекетте» дегенлер. Ширин къартий къызгъа тикилип къалды. Гуя онынъ йыллар бою къальбинден чыкъмагъан—огълуны эвлendirip къоймакъ фикрини тамам бу ерде, вокзалда, аль олунгъан киби корюльди. Қъуванчындан тенни терисине сыгъмады ве келин корьмек арзусыны Хайри иле болушти.

— Келининъ макътаныладжакъ киби деп сорасалар, эбет... дениледжек киби. Бакъ онъа, эстахфирулла, чересининъ шавлесине эки пиляв пишеджек, дудакъларына бакъ, чимчип алынаджакъ киби, тааджипли шей, ёкъса, анасы, къызы догъгъанда. къаймакъкъа батырып алдымы?

— Қызынынъ чересини сёйлейсиниз. Иши чересинден де кескин,— деди Хайри анасына.— Мен къызыны танийым, о, заводда чалыша. Якъында газетада сурети басылды. Бир озю дёрт тезьяда ишлей. Дженк вакъытында о, чалышкъан тезьялар джебеге барот ясай экен. Онынъ бароты чокъ фашистлерни ёкъ эткен... Эгер Озбекстан муэссиселеринде энъ илери ишчилерден эки адам олса, олардан бириси иште, бу къыздыр. Онынъ пек намы кеткен.

Бу лафлар Ширин къартийни тюшюнджеге далдырды.

— Юксек мертебели десе, — деп ташлады.

— Айсе!— деди Хайри, атешке ягъ тёлкен киби.— Қыз юксек ше-

рефтен вазгечип, сизнинъ аскер огълунъызгъа ходжагъа чыкъармы?
— Айтувлы олса, озюне... алланынъ бергенине шукюр. Сенинъ агъанъ да джебъ къараманы. Къызнынъ сурети газетада бир кере чыкъкъан олса, агъаннынъки чокъ керелер басылды.

Лякин Хайри къызны зияде макътагъан сонъ, Ширин къартийнинъ онъа авеслиги зияде артты.

— Догъру сёйлейсинъ, балам,— деди Ширин къартий, негедир джаны агъыргъан киби,— чичек дестеси иле келювинден де белли. Онынъ фенти юксек корюне.

— Таптынъыз, ана,— аевленип анасынынъ сёзюни больди Хайри.— Бир де-бир буюк адамнымы, яхуд севген йигитиними къаршыламагъа чыкъкъангъа бенъзей.

Къартий, айретленди, къолтугъындаки къарпузыны тюшюре язды. «Эбет, яхшы келинни арз эткен ялынъыз мен дегилим. Йигитини къаршыламагъа кельген олса, бунынъ тааджипленмеге ери ёкъ...» деп тюшюнди Ширин къартий.

Къыз еринден кочъти, элиндеки чичекни саллай берип, къалдырым бою кетти. Къызнынъ арекетлери Ширин къартийнинъ назарындан къуртулмады, онынъ артындан козь этип турды. Қалдырым четиндеки дирекке келип таянган къыз поезднинъ келювини сабырсызлыкънен бекледи. Ширин къартий исе онъа насылдыр мерамет дуйгъулары иле бакъа берди. «Яхшы ниет-ярым мал», деген киби, озь-озюнен лаф эткен киби корюнди. Къызны козьден къачырмай, бакъып турды.

... Поезд келип токътады.

Станцияда адамлар зий-чув олдылар. Эр кеснинъ козьлери вагонларда. Ширин къартий вагонлардан тюшкен адамларны бирер-бирер козьден кечирди. Хайри агъасыны къыдырып ог вагонлар бетке кетти. Бираз вакъыттан сонъ къызнынъ:

— Азамат агъа!— деген незакетли сеси ишитилди.

Бу булжур дауштан бутюн вокзал янъгырагъан киби олды. Ширин къартийнинъ юреги дукюльдеп кетти. Деръал сес чыкъкъан тарафкъа чапты. Қалдырым четиндеки демир басамакълардан чыкып, янъы келип токътагъан поезд янына баргъанынен, опюшип тургъан огълу Азамат ве демики къызгъа козю тюшти. Бекленильмеген бу ал къартийнинъ хаялыны тельгелендирди. О озь козьлерине ишанмады.

Къыз, Ширин къартийни корьгенинен, къолайсыз вазнетте къалды, тап череси къызарды. Утангъанындан юзюни Азаматнынъ элиндеки чичеклер арасына сакълады.

МИХРАБТАН... СЕС

Мазин Халиль балчыкътан къаланган дивар устюне чыкып эзан окъуды. О, бир вакъытларда туладан ясалган джами дамына чыкып къычыргъан, сесини бутюн шеэр ишиткен моллалардан, о себептен бугунъки эзандан мемнун олмады, чюнки сесини кимсе ишитмеген, ишитсе де, эмнет бермеген киби дуюлды.

Кинодан къайткъан йигитлернинъ: «Анаву эмджеге бакъынъыз, биревнинъ эви тепесине чыкъкъан, лякин ашагъы тюшип оламай, шамата къопармакъта!» деген сёзлери оны даа да акъаретледди.

— Бу къадар вакъыт эзан окъуй берип, сесим къарылды, намаз къыла берип, манълайым ашланмагъан тери киби ягъыр олды. Эгилип, тизлерим устюне чёке берип, аякъларымнынъ бугъумлары къуруды, штаным тизлеримден тешилди, янакъларым чул киби салынып къалды...

Джамимизден, бири-бири артындан эр шей кетти. Не кейф чатып отурмагъа чайханеси бар, не де намаз окъумагъа одасы. Янъы имам кельген сонъ, бир де-бир денъишме олур деген умяутте эдим, о да олмады. «Къуллиёмин беттер, беттер нест» дегенлери киби, бу фикир къувуш олып чыкъты. Аксине... аз да олса, геджелери папирос-мапи-

рос, «арам сув» сатып тура эдим, алла оны' да чокъсынды. Манъа нисбетен имамымыз кямиль чыкъты. Тиджарет де онынъ озюнден артмайджакъ гъалиба. Элине илинген шейни къолтугъына тыкъа, къазанчынъдан азачыкъ берип тураджакъсынъ, дей. Джамининъ анги бир тарафына бакъсанъ — бакъ, дёрт якъы да кыбла, этраф бири-бирине бенъзей. Къыскъасы, эки дюньянынъ гъариб адамы олдым, башым серсемликте къалды. Э-э! Шу да мусульманджылыкъ ве мен де молла демек олдымы? Айыплар олсын бойле моллалыкъкъа!

Бу да артыкъча киби озь-озюме эзан окъуйым, намаз кылам. Гонъюль ичюн бир, яхуд ярым намаз кылыджы, яхуд, ич олмагъанда, «а-у» деп отургъан адам ёкъ. Атъта эфтар маали олды дегенде, имамымыз да хайыр-маъзуры бедава багъышлап, къачып кете. Не вакъыт бакъсанъ, Шукур къарынен берабер, къокъу чыкъкъан эвде пейда олалар. Догърусыны сёйлесем, ишимден уютни кестим, бойле моллалыкъ кимге керек? Ялынъыз манъамы?

— Ёкъ... бизге керек! — мышыкъ миявлавына бенъзер сес ишитильди.

Молла бу беллисиз сестен сескенип кетти. Еринден къалкъаджакъ олды, озю аягъынен озь джюббесининъ этегине басып, хасыр устюне йыкъылды. «Я рабби, алланынъ эвинде булунып, онъа къаршы чыкъкъаным юрегине ятмады, гъалиба! Бу махшерден кельген сесми, ёкъса аллау-тааланынъ азабына огърадыммы?» деди ве тесписини чекип, таъбирлей башлады.

Бугунъ о, махсус аммамгъа барып, сакъалынынъ арамзаде тюклерини низамгъа чекип, джамиге кельген. Не ичюн десенъиз, бу акъшам алланынъ севимли къулларына «лаилятуль къадыр» корюнеджек экен. Молланынъ да озь юрегине туююмлеп къойгъан арзулары чокъ. Шу себептен о, аллагъа шикъает этип башлады.

— Танърым! Озюнъ билесинъ. Сенден гъайры таянгычымы ёкъ. Узурынъда бир мен барым, онынъ ичюн ачувым чыкъа. Санъа табий къулларынъ не ерделер? Къайда кеттилер? Оларны ер юттымы, дейджек олам!

— Ер юткъаны ёкъ, бу якътамыз! — деген давуш ишитильди.

Бу сес, моллагъа хырсыз мышыкънынъ давушыны анъдырды.

— Эй, кимсинъ? Пист-пист? Джамини аякъ асты этмеген тек сен къалгъан эдинъ! — деп чевре-четке козь этти, бир шей корип оламады. — Адам олсанъ, адынъны айт, мышыкъ олсанъ, яныма кель, сен де алланынъ бир махлюкъысынъ, мен де сенден, мышыкътан, бетерим. Мен мышыкъны сен, мышыкъ, аджымасанъ бу дюньяда мусульманджылыкъ къаладжакъгына акъылым етмей. Джамимиз адам иле толалджакъгына эмин дегилим! Чюнки ялынъыз меним озюм эзан окъуп намаз кыылгъанымнен, диний итикъадлар текмиль эда этильди демек олмай. Ойле олгъанда, сен де яныма келип отур. Биримиз къавм, биримиз имам олайыкъ. Намазлыкъкъа баш къойып, теравини кылайыкъ. Аллау тааладан, санъа тиль манъа бир москопич машина багъшыш эйлемесини риджа этейик. Керчек, меним де бахтым ачылып, сакъалым кокусиме тюшкенде, машинагъа минип, алышверишликке тутунувым бир шей дегиль... Эй, алла! Москопичинъни берсенъ де бер, бермесенъ де бер!

— Бердим! Бердим! — михраб беттен демикки мышыкъ сеси ишитильди.

«Бердим» мазиннинъ къулагъына ягъ киби кирди. «Бу сес алланынъ манъа мерамети ве алидженаплыгъыдыр» деп элинен манълайыны, даа догърусы ешилъ джиликке бенъзеген буруныны сыйпады, къатып къалгъан кевдесини догърултты. Къаранлыкъ ода ичинн дёрт доланаракъ, деди: «Чокъ языкъ... аллау тааладан бир кереден «Волга» сорамакъ керек эдим. Имамымыз иле мусавий олуп, мен де ёлджыларны ташытыр эдим. Кет-кете, параны чокълаштырып, бир кереден буюк келир кетириджи алыш-веришликке киришир эдим».

«Алыш-вериш!» — бу сёз Халиль мазиннинъ иштиасыны ачып йи-

берди. Имам иле мусавий оламагъаны ичюн къальби конесув киби сыкъылып акъты. Макъсадкъа етмейим дегенде, аллагъа эткен дуасынынъ ярым-юрты эда этильгенинден кедерленди. «Озюньден корь, мазин, озюньден!» Эр итималгъа къаршы, «Волга» саиби олсанъ, адамлар арасында итибарынъ артар эди!» деди мазин озь-озюне.

Шу вакъытта онынъ зеининден акъранлары бирер-бирер келип кечтилер. «Меним олардан не эксиклигим бар? Мен де, олар киби, омюримнинъ къайнагъыны укюмет ишлине сарф эткен олсам, фена олурмы эди! Энди мен оларнынъ огюнде ким оладжакъым? Нишаретли бир москопич минип, оны о, якътан-бу якъкъа силькиндири берип кечип-кетеджегимми? Екъ! Эй, алла! «Волга»нынъ берсенъ де бер, бер-месенъ де бер!» Бу сёзлерни къач керелер текрарлады ве эки элини тёпеге котерип дува этти.

— Москопич береджегим, дединъ. Яхшылыгъынъ ичюн бинъ тешеккюр! Ама «Волга» этип бермесенъ, асыл да гонъюлим раат олмайджакъ. Дигер бир риджам даа шу ки, эски акъча иле он бинъ кумюш, янъы акъча иле бинъ кумюш джабба этип бер. Эгер бу мушкюлятымны енгиллештирсенъ, меним киби муляйим бир къулуннынъ аджети битеджек. Бунынъле зенгинлигининъ бир кенары биле эксильмейджек.

— Екъ! Он бинъ рубле дегиль, он капик биле берип оламайджакъым! Тюневин мааш алгъан эдик, эписини ичип къойдыкъ!— деген худжур сеслер мазиннинъ къулагъына къуршун киби келип урунды.

Бу сес мертебели Шукур къарынынъ сеси эди. О тюневин имам иле берабер бир ерде куев чагъырувында олгъан. Куев чагъырув маъначыкъ, акъикъатта, эфтаргъа баргъан. Эфтарда тюкян хадимлери де иштирак эткенлер, танъгъадже ичкенлер. Шукур къары саргъуш алда эвине киреджеги ерде, янъылып, молланен джамиге кирип къалгъан. Молла борсукънынъкине бенъзер кевдесини котерип оламай, мыдырдана, мазинни мыскыллап куле ве «ойле дегильми, такъсыр?» деп, янында зар-зорнен тургъан имамгъа, озюнинъ агъызындан чыкъкъан сёзлерни тасдыкълатмакъта.

— Бу насыл муджизе, аджеба?— деп къычырды мазин.

Онынъ сесинден джамининъ диварлары авдарылгъан киби олды.

— Шукур къары! Такъсыр!— деп азапланды мазин.

— Эй! Бу, сизинъки чингенелик! Башкъа шей дегиль! Алланынъ узурына келип, оны акъаретлейсиниз! Бириниз муътебер, бириниз де азиз адам деп ким айтыр? Сизлерни дагъ беллеп, кольгеме селям берип юре экенимми?

— Эльбетте... сизге бенъзеп, софулыкъкъа ант-емин эткен ялтакъ аркъадашымызнынъ сесини ишиткенде, биз эеджанланамыз!— деди Шукур къары, кунълеген киби.

Софунынъ нефеси ичине тюшюп кетти. О, эсини топлап алгъанджа, эки саргъуш оны мыскыллап бири окъуды дигери алып кочъти.

СЫЗЫКЪ КИМЛЕРДЕН КЕЛЕДЖЕК

Оданынъ капысы аралыкъ этильди, тыштан йигитнинъ бети корюнди. «Мумкюнми, Сатыбалды эмдже?» деп сорады яш киши.

— Мумкюн. Буюрсынлар! Қулагъым сизде, динълейим!— деди Сатыбалды ве отурмакъ ичюн йигитке ер косътерди.

— М-ме-н...

— Э, сиз?!

— Фатхулла олам. Аптем, Сатыбалды эмдженъ иле корюш, онъа телефон этип къоярым, деген эди, — йигит сёйлегенде, чиркин тишлерини косътермеге тырышты.

Де къуванчлы, де ничюндир раатсыз Сатыбалды:

— Э-э! Лякин дюньяларгъа берильмез, пек яхшы аптенъиз бар,— деди зияретчиге.— Район ашайт маллары тиджарети идаресининъ дюльбери десек ери.

Йигит утангъанындан ерге бакъты. Сатыбалды сѣзюни девам этти:

— Демек, кебапчылыкъ этмек истейсинъиз? Афу этинъиз, сора-масы айып олмасын, озълери илим-марифетнинъ анги деръясындан чыккып кельгенлер?

— Политехника институтында... геология факультетини битирдим.

— Шай! Шай! Дагъларда-ташларда юрүв джаныма такъ этти, дейсинъизми?

— Тап о къадар дегиль... лякин аптем джыйыштыр о ишинъни, дей бере. Кебапчылыкъ яп, дей. Бир кило эттен отуз-къыркъ шиш кебап ясап сатсанъ, ярысындан чокъу джебинъе тюшер, дей.

— Аптенъиз догърусыны айткъан, сизинъ бойле ишке кирмек ичюн бош кельмейдженъизге акъылы етсе керек... ойлеми?

— Юзюнъизни ерге бакътырмамыз, Сатыбалды эмдже! Екъны бар этиджи йигитмиз. Ама кебапчылыкъ хусусында бир суалим бар. Мум-кюнми?

— Бир дакъикъа... Кебапчылар джедвелини бир бакъып чыкбай-ым, не ерде насыл бош ерлер бар экен, билейим.

Сатыбалды юксек сесле джедвельни окъуй башлады.

— Хадрада он алты кебапчы. Бу ерге якъынлашмакънынъ чареси ёкъ... зайнит. Чарсувда он дѣрт киши. «Самаркъанд дарвозасы» бетте беш дане. Бундан башкъа, эр бир кебапчынынъ бирер шакирди бар. Бу — он дане демек. Октябрь базарында, бу тараф Урда агъызы, Беш-агъач, Озбекстан сокъагъы... М-мм! Сексенге якъын. Ер меселеси мас-ал экен. А? Не дейсинъиз Фатхулладжан?!

— Афу этинъиз, эмдже, аптем, янълышмасам, манъа: ерни стади-онгъа кирильген сокъакътан алырсынъ, деген эди!

— Аферин, йигит! Эт алувны бильмейим, лякин ягълы тарафын-дан бер, дегенлеринден экенсинъиз, Фатхулла!

— Афу этинъиз, уста коръмеген шакирд эр тюрю авагъа ойнар, деген аталар сѣзюни бельки ишиткендирсинъиз!

— Сѣзлеринъиз юрегиме хошнутлыкъ багъышлады. Ама шуны унутманъыз ки, о ердеки кебапчынынъ туби пек назик, этни ялынъыз бизим ашханеден алмай, къомшу ашханелерден де алып келе.

— Кебапчылар этни тюкяндан алмайлармы?— деп, тааджип-ленди йигит.— Хуббени хуббе, джуббени джуббе этмек керек де-сенъиз?

— Тюкянларда эт сатылса, шеэрде бу къадар кебапчы олур эди-ми? Ашхане тек бир маначыкъ...

— А! Эльбетте! Лякин бу муштериленге хиянетчилик дегильми?

— Муштериленге кемиклер къалса да ола, чантыр-мантырлардан къыйма япыла, къалгъанындан рагу ве чехонбили... къыскъа келям, мен сизге айтсам, этнинъ хуббеси кебапчыларгъа узатыла, кадячы-гъым!

— Барсын, сизинъ дегенинъиз киби олсын, лякин бу ишни мен беджерип олур экенимми, Сатыбалды эмдже?!

— Беджерип олурсынъыз. Озюнъиз беджерип оламасанъыз, уста-ларнынъ элинде огренирсинъиз.

— Сизни аптем: бузавнынъ акъкы бар деп, сыгъырнынъ сютюни ичмеген адамлардан, деген эди.

— Э! Аптенъизге шойле ачыкъ агъыз олып корюнгендирмиз даа... Кимерде адамларгъа бойле корюнмек керек ола. Билесинъизми, «ягъ-лы» иште козьге корюнип ишлемек ичюн адамда, яни кебапчыда, аза-чыкъ артистлик къабилиети де олмакъ керек.

— Демек, ойле?! Афу этинъиз, мен бу ишни япып оламайджакъ экеним. Озь истегиме рагъмен, гъайри табий алда, муляйим олып, адамларнынъ джебинден акъчаларыны чекип алмагъа — купе-кунъдюз хырсызлыкъ этмеге, намусым мусааде этмей. Меним, пек «ягълы» ол-маса да, озюм ичюн севимли зенаатым бар!

Фатхулла аджеле суретте еринден турды, одадан чыккып кетти.

Кабинетте бир озю кьалгъан Сатыбалды онынъ артындан мыдырданды.

— Ай, сени бу ерге ёллагъан аптеньден... Мен исе, оны район эрзакъ маллары тиджарети идаресининъ дюльбери деп юрем. Аптень-из... дюльберлик дегиль, гузелликини богъыджы гъыджырткъан экен! Аптеньиз себебинден, бутюн сырларым ачылмасына бир нефес кьалды! Яхшы ки, сычан киби сезикли экеним. Этлер тюкянда сатылса, бизлерге сызыкъ кимлерден келеджек? Сызыкъ!

УЗУН ВЕ КЪЫСКЪА ТИЛЛЕР

Директор тюшкюн олгъанындан себеп, озюнинъ машинадан насыл чыккъаныны дуймады. Айдавджынынъ: «Портфелинъизни алмай-джакъсынъызмы?» дегенине де эмиет бермейип, идареге кирип кетти. Къапы янында онъа, эки букленип селям берген хадим тааджиПЛЕНДИ, омузыны къысты.

— Шорбаджынынъ юзюнден кьар ягъа, онъа не олды я?— деп со-
рады айдавджыдан.

— Лаф чокъ...

— Комюр аз, ойлеми?

— Комюр дегенинъ не! Байгъышнынъ къадыны кыйышэль экен.

— Кыйышэль?

— Эбет, тюневин акъшам машинада кеткенде муавинге озъ дер-
дини сёйлегенини озъ кьулакъларымнен ишиттим.

— Керчекми? Екъса, шакъа этесинъми?

— Не ичюн шакъа этейим, ишиткенимни айтам!

— Тап сенинъ сёйлегенинъ къадар олмаса керек,— деди киши.—
Шорбаджы меним баджанагъым ола!

— Баджанакъ?

— Эбет... биз бир ананынъ эки кызына эвленгенмиз.

— Апте-кьардашкъамы?

— Айса! Никях да бир вакъытта кылынды. Балдызымнынъ элле-
ри ойле зайыф дегиль эди. Аксине... юзюк ве билезик такъмагъа ляй-
ыкъ, памукъ киби йымшакъ эдилер.

— Ич мумкюн дегиль, насыл ола да, шорбаджы...

— Эбет-эбет, тырнакълары да аджаип, чешит ренкте, яни, меселя,
фестиваль тюсте, пармакълары узун. Пианино чалмакъ ичюн яратыл-
гъан эллер деп, ЗАГС-такилер биле сукълангъан эдилер.

— Догъру, эркеклер сукъланса ери, эллери гузель, лякин...

— Лякини... не?

— Мен сизге эли зайыф демек истемейим.

— Я не демек истейсинъ? «Айдавджылыкъ япкъаным эки ай ол-
мады, бу къадар хусур таптым», демек истейсинъми?!

— Екъ! Шорбаджы юкъуда экенде, джебине далып акъчасыны ал-
гъан эллерден демек истейим.

— Я рабби! Ойле десе!

— Ойле! Ойле!

— Меним къадыным киби, сорап алса, олмай экенми?

— Шорбаджынынъ бутюн даргъынлыгъы да шунда. «Э-э, джанчы-
гъым, не ичюн бойле япасынъыз деп, яваштан тенбилемек истеген». Ама къадыны: «Сен кимсинъ? Мен фелян адамнынъ кызы олам! Хо-
джам буюк директор оладжакъ та, къадынынъдан дюльберлик зинетлер ичюн акъча кызгъанаджакъмы?!— деп шамата котерген.— Бу насыл аят! Мен сизге шу умютле ходжагъа чыктым, ёкъса...» Сонъра, ма-
никюрлы тырнакъларынен шорбаджынынъ юзюни тырнап алгъан экен. «Къатлансанъыз шу, къатланмасанъыз, ана... сокакъ кенъ! Сизсиз де яшап олурым!» деген.

— Тап бу къадаргъа насыл бардылар аджеба? Бу айткъанларынъ догърумы?

— Догъру олгъанда да, насыл я! Тюневин он дёрт дане бешер ку-

мюшликтен, алты данесини алгъан. «Ахлякъсыз унерлерингизни кене башладынгизмы, ханым-джаным? Эял элингизни арамамагъа утанмайсынгизмы?» деген, лякин аякъапларыны азбаркъапы артында корьген...

— Бу насыл шей? Шорбаджынынъ тили кыскамы, не?

Айдавджы муим бир сыр сейлеген киби, о якъкъа-бу якъкъа бакъынды ве, ниает, субетдешининъ къулагъына фысылдады:

— Эльчирпма эки эль иле ола эбет, шорбаджынынъ тили кыска, лякин балдызынынъки узун. Оны кыскартмакъ ичюн адам тапылмазмы экен?

— Тапылыр.

— Меселя, ким?

— Сен! Ве мен...

КЪАЛЬПТЕКИ СЕВГИ

[Айбек акъкында хатырлав]

Айбек эбедий яшайджакъ сыма. Онынъ фикирине-зикирине, чокъ джылтлы китапларындаки образларына къани олмамакъ мумкюн дегиль. Эбет, Айбек акъранлары тасавурында да озбек совет эдебиятынынъ буюк шаири ве эдибидир.

Мен Айбек иле акъран дегилим. Замандашым сыфатында онынъле бир маалледе яшагъан эдим. Бизим танышлыгъымыз отузунджы сенелернинъ биринджи ярысына барып, токътай. Айбек кечкен пак ёллар, онынъ адамларгъа якъкан яхшылыкълары, огют ве насатлары замандашларым гонъюлинде къалып, бу хатирелерим оз ифадесини тапса, гъает хошнут оладжакъым.

Мен бунынъле Айбекни пек яхшы билем деп, ишни саделештирмек истемейим. Аксине, Айбек иле бирликте корьген-бильгенлерим акъкында бу хатырлавны язгъаным ифтихар этмек истейим.

Ташкентнинъ меркезиндеки Ленин сокъагындан кеткен вакъытымда, генчлик девиримдеки бир вакъиа козьлерим огюне кельди. Къадын-къызлар окъув юрты (шимдики В. И. Ленин мейданы метросы станциясы еринде)... Бу, 1926 сенелеринде екяне бильги чокърагъы эди. Онынъ уфакъ клубында афтада бир дефа откерильген эдебият акъшамында эркеклер окъув юрты ве мен окъугъан Санаат-икътисадият техникумы студентлери топлана, тегерек мешгулиетлерине Озбекстан пролетар языджылары бирлигининъ азасы Айбек келе эди. Бойле акъшамларнынъ биринде клубда концерт корьмек ичюн отургъан Айбекке якъын ерге тюштим. О, «Маариф ва укьитувчи» журналыны окъумагъта эди. Мени корьгенинен, «ана-ана» деди. Авучыны тизлерине урып, манъа отурмакъ ичюн ер косътерди. О, журналнынъ енъи санында басылгъан меним «Гульсара» адлы шиirimни окъуса керек, башыны сагъ-гъа-солгъа саллады, сонъра шиирден эки сатырны окъуды.

«Гульсарам, гозьлери къап-къара бир гозьдир.

Эр заман горюрим тебессюм дезрам...»

Не дер экен деп, онынъ агъызына бакъып турдым, ниает, сабырым тюкенип: «Насыл, устаз? Бегендингизми?» деп сорадым.

— Демир иле мис бирикмеси!— деди Айбек шакъа тарзында. Сонъра адеттеки киби, тез-тез лаф этти:

— Азербайджан шивесинде шиир язмакъ яхшы, лякин... о, тильни мукеммель бильмейип бедий шей язмакъ, бу пек мушкюль иш!

Тюшюнип бакътым, Айбек акълы эди. Мен озюмни акъламакъ ичюн бир шейлер сейлемеге ниетлендим, лякин шу арада сахнада концертни алып барыджы киши пейда олды... «Къызлар окъув юртунынъ енъи талебеси Гульсарахан тарафындан «Аманъяр» тюркюси иджра этиледжек» деп илян этти.

Субетимиз болконди. Эр кеснинъ дикъкъаты Гульсарада эди. Гульсара адий кой къызы олса керек. О, бираз тынчланып, озюни къолгъа алгъан сонъ, йырлап башлады:

Шефтали далыны саллай, аманъяр,
Ферганада къыз уджуз, аманъяр,
Фятыны сорасанъ, аманъяр,
Къалемли къафтан, боз¹ штан, аманъяр.

Къызынынъ сеси тыныкъ, гъамлы чыкъты. О, халкъ иджады олгъан бу йырда инкылябкъа къадар чокъ къан юткъан, уджуз реинге меджбурен сатылгъан муляйим озбек къадынларынынъ дердлери, элемлери ве къыйын яшайышлары тасвир этильмекте эди. Гульсаранынъ тесирли сеси эпимизни, хусусан Айбекнинъ озюни пек эеджанландырды. О, ишарет пармагъыны дудагъына басып:

¹ Басма.

— Тюркюни ишиттинъизми! Бу, улькемиздеки къадынларнынъ нидасы!— деди ве элининъ кенарынен козьлерини силъди.— Сиз озь ширинаъизде гульсараларнынъ эля козьлерини ве тебссюмлерини тариф эткенсинъиз. Албуки, шаирнинъ вазифеси — къалемге алгъан шахсынынъ къаралыгъыны-беазлыгъыны алынынъыз ошатув иле сынъ ырландырувдан ибарет дегиль.

Субеттен сонъ чокъ вакъыт кечмеді, Айбек «Йырджы къардашыма», «Март секиз» адлы шиірлер язып, матбуатта дердж этти. Мен оларны окъудым. Ана шиірмына шиір! Бу, тамам о Гульсара иджра эткен йыр киби тесирли ве, устазнынъ озю сёйлегени киби, мукеммель шиір эди. Онынъ айры сатырлары аля хатиримде. Улу Ветан дженки йылларында да, хатиримден чыкъмады. Бир снайпер къыз акъкъында язгъан дженкявер левхамда да, мезкур шиірнинъ базы сатырларыны анъып кечкен эдим.

Кунълеримизге — кунъ, айларымызгъа — ай, йылларымызгъа — йыл къошулды. Чокъ языкъ, балалыгъымыз кериде къалды. «Ёлакълы эйбе башынъа тюшсе...» деп, омюрлери агъланып отъкен баба-деделеримизнинъ кунълеринден энди узакътамыз. Биринджи бешйыллыкънынъ зевкъы-сефасы бизге буюк къуванчлар багъышлады. Гонъюллеримизде ниаетсиз ифтихар догъурды. Айбекнинъ нешир этилген терен мундериджели несир ве назм эсерлери окъуйджылар арасында кениш суретте даркъады.

Бу дефа Ташкентнинъ шимдики Ахунбабаев сокъагъында «Къызыл Узбекистон» газетасы идаресининъ сабыкъ бинасында пролетар языджыларынынъ буюк топлашувы олды. Топлашувда «Бугунъки куннинъ муим вазифелери ве языджылар» деген меселе музакере олунды. Сёзге Айбек де чыкъты. О, озъбек совет эдебиятынынъ огюнде тургъан муим меселелер хусусында сёйледи. Ондан да гъайры, Абдулла Къадирийнинъ «Кечкен кунълер» романы ве «Абид кетмен» повести акъкъында фикрлер айтты. Хусусан «Кечкен кунълер» романы иле озъбек несирини яратувда ильк айдым атылгъаныны къайд этти ве бу мувафакъиет иле музалифни хайырлады. «Абид кетмен» эсерини тенкъид этти. Эсернинъ бедий джеэттен пишкин олмагъаныны, онда сынфий куруш зыддиетлерининъ мевджюдлигини ве, ниает, крй ходжадыгъыны коллективлештирюв огърунда языджыларымыз даа чокъ ишлер япмакъ кереклигини къайд этти.

Меджлисининъ сонъунда Айбек иле берабер сокъакъкъа чыкътыкъ. Янымызда Абдулла Къадирий де бар эди. Тенкъидден сонъ Айбекке джаны агъырса керек деп козь къыйыгъындан онъа бакъа бердим. Лякин, ёкъ... Арада ич лаф олмагъан киби, къызгын субетлешип кетмекте эдилер.

Сокъакънынъ айланмасында бир ёлджы Абдулла Къадирийнинъ анына келип: — Моллакъам, Иканский сокъагъы, секизинджи эв не ерде? — деп сорады. — Сизге газета идареси керекми? Мына, бурунынъызнынъ тюбюнде тура, — деп джевап берди Айбек.

Адамнынъ артындан бакъып къалгъан Абдулла Къадирий, билипми, ёкъса бильмейипми, яхуд асетелми, Айбекнинъ лагъабыны сёйлемеден, акъикъий адыны айтып онъа мураджаат этти.

— Муса, бу сокъакънынъ ады не ичюн Иканский? Санъа бу акъкъында бир шейлер белли олса керек! Эпимизден эвель джевап бердинъ?

Айбек мыйыкъ астындан кульди: «Туркстанда Икъан деген ер бар, дамла, — деди Айбек. — Икъонлылар бир вакъытларда шу сокъакъта чадыр къурып яшагъанлар.

— Э-э! Келнимиз Зарифахон да икъонлы... эбет, — деп устаз лафыны кести.

— Тап о дередже дегиль! Шеэрдеш, — деди Айбек.

— Эв къурувнынъ да шунунъ ичюн экен де.

— Эльбетте, эписине бир эв, бир къабир деген киби... эври тек мен къурмайым, Хамид Алимджан, Джуманияз Шарипов, Зиннат Фатхуллин, Назир Сафаров даа да тафсилатлы бильмек истесенъ, мына, бу кадымыз да къурмакъта, деп ишарет пармагъы иле мени косьтерди

«Бу баламы», деген киби, устаз Къадирий манъа таба чевирилип, пармагъыны биз шекилинде кокусиме тиреди.

— Йигит, дейим «эт алмакъны бильмейим, ягълы еринден кес» дегенлер къорантасындан олмалы. «Чименлик» романынынъ талил этип бердим, лякин насыл олды да, эв къурув меселесинден мени хабардар этмединъиз?

Устазнынъ юзлегенлери Айбек ичюн, гъалиба, маначыкъ олды, «дамла чардагъыны бозмакъта, агъачларыны, риджа этсек, бизге сатмазмы экен» деп мени тюртти.

«Керчек те... берирми экен!» деп мен де онынъ къулагъына фысылдадым. Эбет, Айбекнинъ шимди не тюшонджеси бар? О да, мен де, башкъалар да чекишип, эв къурамыз. Тахта тапылса, мых ёкъ, мых олса, цемент ёкъ. Пенджере, къапы... Кимни корьсенъ, эв къурмакъта. Сокъакъта эки сырыкъкъа козюмиз тюшсе, эвлияны корьген киби, эки букюлемиз.

Бойледже, Ордугъа къадар эв тюшонджесинен, къызгын субетлешип кельдик, копюрден кечкен сонъ сагълыкълаштыкъ.

Эртеси куню раатлыкъ эди. Эвде устагъа ве ишчилерге иш косьтерюв иле мешгъуль эдим. Къапы ачылды, ичери Айбек кирди. Селям берип, оны къаршылап алдым. Отурмагъа ер косьтерейим десем, чевре-четте пишик ве хам тула толу.

Айбекнинъ озюнинъ эвинде де бойле вазият олгъанындан, «раатсызланманъыз, ишинъизни япа беринъиз», деп къулагъыма фысылдады.

— Эгер Къадирий эвинъизге келип, чардагъымнынъ агъачларыны ал десе, ёкъ

деменъиз! Агъач манъа да керек. «Дамланынъ джумертлигинден файдаланмакъ керекмиз» деди шакъа тарзында.

1944 сенеси. Къызгын дженк кеткен вакъытта Айбек, джебэге манъа мектюп язды ве «Навий» романыны ёллады, устюнде: «Джесюр, батыр къалемдешим, дженкявер достума» деген сёзлерни окъудым. Гонъюлим котерильди, севинчтен, башым кокке тийди.

Романны диккъатле окъуй эдим. Навоийнынъ эр бир сёзю ве икметли фикирни козьлериме нур, вуджудыма къуввет бермекте эди. Мезкюр эсерни бешинджи гвардиянынъ 142-нджи полкында дивизион командири олдыгым алда буюк истекле окъудым. Дигер адамлар да окъуды. Айбекке севгим-уръметим дженклер вакъытында да зияде артты. Несиримизни буюк эдебият ёлуна алып чыкъкъан бу буюк истидат мени, раатлыкъ бильмеден, озь устюмде чалышып, чокъча язувны огренмеге рухландырды.

Бойле дешетли дженк йылларында роман яратмакъ эр кеске насип олмай!

Дженк битти. Эвге къайтып кельген кунюмнинъ озюнде, Айбек иле корюширим деп ич тюшонмеген эдим. Лякин корюштик. Шириет султаны, Озбекстан Языджылары бирлигининъ ребери, вакъыты гъает сыкълет олгъанына бакъмадан, къапымыз огюнде шувулдап акъып тургъан озен янында, эллерини ачып мени къучакълады. — Гъалибин урмет этмек биз ичюн фарз ве къарз!— деди о.

Айбек бир озю дегил эди. Оннынъ янында Языджылар бирлигининъ о вакъыттаки месуль кятиби (шимди профессор, филология илимлери докторы) Джуманияз Шарипов ве мешур рус лирик шаири Владимир Луговской бар эди.

Олар, эвде, меним джебэден сагъ-селямет къайтып келювим мунасебетиле къойылгъан адий дастурханнынъ ярашыгъы олдылар. Язда кунълер, бир тарафтан, сыджакъ, экинджи тарафтан узун олалар. Баягъы маальгедже субетлештик. Акъшамымызга рух берген рус шаирининъ рефикъасы лафкъа пек уста къадын эди. Софра башында отургъанларнынъ гонъюллерине ятаджакъ хош ве къыска вакъиялар икяе этип, эр кесни мемнун къалдырды.

Субеттен тесирленген устаз Айбек оксюре-оксюре еринден къалкъты, багъчаны доланды. Бирден эземли ве кедерли олып къалды. Сонъра ешилъ къапыста тюплери янына барып, шаирлерге хас бедий усталыкъ ве араретле къапыста хусусында шиир окъуды ве асма юзюм тюбюндеки тапчан устюнде отургъан мусафирлерге насылдыр сёз къатып, сокъакъкъа чыкъты. Бираз вакъыттан сонъ мааллемизининъ сувджысы иле къайтып кельди.

— Къайда гъайып олдунынъиз, дамла?— деп, раатсызланып сорадыкъ.

Яшы етмишке барып къалгъан, сачында-сакъалында энди танъ аткъан сувджи Айбекке назар этип, деди:

— Мен бу азиз эдибимизининъ китапларыны окъудым, шиирлерини ишиттим, ресимлерини корьдим. Озюнен корюшмеген эдим. Къызыл тарновгъа сувны кесмеге чыкъкъан эдим. Сузда бирев балыкъ киби ялдамакъта. Якъын барып бакъсам, бу адам. Эбет, сыджакъ язынынъ сувы беденге яхшы. Бойле улу'адам олмакъле, озю пек саде экен.

«Боз сувнынъ о якъында фелянчынынъ звинде мусафирликте эдик» деп сизнинъ адынынъизны тильге алды. Я, о адам дженкте де, деген эдим, сагъ-селямет къайтып кельгенинъизни айтты. Мен де оннынъле берабер узурнынъизгъа кельдим. Молла Мумтаз, кель, кадым, къучакълашайыкъ!».

Къабаат ишлеген бала киби сусып тургъан Айбек: «Узур! Мен ювундым, анадан янны догъгъан киби олдым» деди, сонъра Владимир Луговскойгъа чевирильди:

— Субетимизининъ зындыгъы не ерге келип кесильген эди?— деп сорады.

— Субетимиз?— шаир бираз тюшонген сонъ, деди:— Сёз, дженк себегинден нешири токътатылгъан «Озбекстан эдебияты ве санъаты» журналынынъ текрар чыкъувы мунасебетинен онъа енни ад къоймакъ хусусында эди.

— Догъру, догъру, тююмнинъ уджу тапылды!— деди Айбек, Луговской чызмакъта олгъан йылдызгъа бакъып.

Айбек, Владимир Луговскойнынъ не демек истегенини сезсе керек, «Юлдуз» къойсакъ, не ола, демек истейсинъиз гъалиба!— деди.— Керчек, бу фикирде манъа бар, лякиң ялынъыз «Юлдуз» демек иле кифаетленмейип, огюне «Шаркъ» сёзюни къошсакъ, фена олмаз. О, вакъытта бизлернинъ, шаркълыларнынъ, яратыджылыкъ йылдызы олып къалыр!

Бу теклифни эпимиз бегендик. Шимди озюнинъ элли йыллыгъы арфесинде булунгъан Озбекстан Языджылары бирлигининъ нешири «Шаркъ юлдузы»нынъ енни ады шу достане субетте дюньягъа кельген эди.

Кунълернинъ биринде... эйиси, бу вакъианынъ насыл юз бергенини бир башындан сёйлейим. Языджылар бирлигинде Айбекнинъ элли йыллыгъы къайд этиледжек деген яхшы хаберден эпимизнинъ гонъюлимиз котерильди. Озю де кимнинъ? Эдик, алим, академик Айбекнинъ юбилейи! Меним ифтихар эткенимни корьсенъиз. Тешкилий ишлерни эда этюв манъа авале этильди, чюнки мен о вакъытларда Озбекстан Языджылары бирлигининъ реберлеринден сайыла эдим. Ниает, юбилей азырлыкълары башланылды. Биримиз архив къарыштырдыкъ, дигеримиз Айбекнинъ терджи-мен алына ант весикъаларны козьден кечирдик.

Ама юбилей не вакъыт, не ерде отъкериледжек, тертиби ве къаиделери насыл оладжакъ? Бу хусуста даа бир фикирге келинмеген эди. Бу ишке языджылар тешкилятынынъ реиси Абдулла Къаахарнынъ озю баш-къаш эди.

Советлар Бирлиги Языджылары бирлигининь секретариаты ве «Литературная газета» редколлегиясындан телеграмма кельди. Онда шойле язылган эди: «Озьбеклернинь улу эдиби — алидженап инсан, совет языджысы Айбекни элли яшына келюви мунасебетиле хайырлаймыз».

Телеграмманы окъуган сонъ, одада ич кимсе олмаса да, къуванганымыздан, хулакъны москвалылар алып кеткен экенлер де» дегенимни дуймай къалдым. Керчектен де, той агъасы биз олыпта, эдипни биринджи оларакъ москвалылар рагъбетлегенлерине къувандым, севинчимни башкъалар иле пайлашмакъ ниетиле одадан чыкътым. Чыкъкъанымнен манъа: «Сизни телефонгъа чагъыралар» дедилер. Мен трубканы алдым.

— Динълейим. ким бу?

— Мен Абдулла Къаххарым,— деди трубакади сес.

— Не ерден лаф этесинъиз, устаз?

— Он дакъикъадан сонъ мени Меркезкомнынъ секретары къабул этеджек. Абдулла Къаххарнынъ, эр бир сёзни чертип-чертип телеффюз эткен адети бар эди, о шимди де муим меселе сёйлеп, телефон трубкасыны ерине къойды. Хадимлерни къуванчы хабарнен таныш этеджек олдым, кимсе корюнмеди. Къабулханеде доланып юрьген вакъытымда бири-бирлери иле лакъырды этип келеяткъан Айбекни иле Абдулла Къаххарны ве бир къач яш языджыларны корьдим.

Айбек, озъ юбилейинден хабери олса керек, «эй, эй, вазгеч, тантана не керек шу, Абдулла!» деп элини саллай берип кельмекте.

Абдулла Къаххар, янымдан кечейткъанда, манъа бир кирипъиз, деген киби, ишмар этип, озюнинъ иш одасына кирди. «Шимди» деп, кельдим де, Айбекнинъ якъында кельмесини бекледим. О исе, коридорда оны сарып алган яш языджылар арасындан чыкъмагъа ашыкъмады ве чыкъмагъа кучю де етмей турды. Оны беклей-беклей, ёрулдым, сонъра Абдулла Къаххарнынъ узурына кирдим.

Къыскъасы; Айбек юбилейнинъ шурети ялынъыз озьбеклер диярында дегиль, къардаш республикаларгъа да даркъады. Юбилей совет эдебиятынъ буюк байрамына чевирилди.

Халкъ шаири, академик Гъафур Гъулам сёзлеринен айткъанда, «эдипни не ерге алып барсакъ, анда онынъ ичюн къучакъ-къучакъ чичеклерден миндер тёшедилер. Онынъ акъкъында яхшы, алевли сёзлер айтып, шаркънынъ бу муджизели истидадыны юксек урьметнен, къаршыладылар, газеталарда ве журналларда хучлю теэссулатлар ве хатырлавлар язылды.

«... Айбек де, мен де, Салтыков Щедриннинъ «Ташкентли эфендилер» китабында тарифленгени киби», бехас дивар, кокнар ве афён ичиджи ерлерден ибарет алчакъ, чиркин, бир якътан чар Русиесининъ зулумы, экинжи тарафтан, мааллий зенгинлер, моллалар, шейихлер мекаяны эски Ташкентнинъ Хадра орталыгъында дюньягъа кельдик...— деген эди Гъафур Гъулам.— Енъи заман кельмеген олса, Айбек де, мен де энъ узакъкъа барсакъ, мына шу Хадрадики къаранлыкъ джамилернинъ биринде мазин, яхуд алла берип, ишимиз юргенде, имам олур эдик!»

Гъафур агъа о вакъытта бу сёзлерни сёйлегенде козьлери яшланган эди. Сонъра бираз токталды, «Хадра дегенимнинъ себеби бар» деп шойле изаат берди:

— Хадрасыз эски Ташкентни тасавур этип оламагъанымыз киби, онсыз енъи Ташкентни де тасавур этмек кучъ. Бу ер эки бинъ йыллыкъ тарихкъа саип шеэримизнинъ меркези, яни кобеги эсаплана.

Бу ерде турып шеэрнинъ дёрт тарафына бир козьэтинъиз. Элинъизге циркуль алып тегерек шекиль чызынъыз, бир тарафыны Хамза адына сокъакъкъа догъуртынъыз. Козьлеринъиз огюнде мевляна Айбек шириети мектебининъ шакиртлеринден чакъычманлы Джигъай, Гульбек, Мирмухсин, Тураб Тула, Султан Акбарий, Къудрет Хикмет пейда олур, циркульни элли дередже чевирип, азрети Навоий сокъагына айландырсанъыз, дегрезли Гъайратий, Айдын Сабирова, Абрар Хидъятов, Зия Саид, къатартерекли Боту, алмазарлы Хамид Гъулам, Аскъад Мухтар, Рамз Бабаджан, Хасият ханым, къараташлы Рахмат Файзий, кокчалы Хислат дамла, деванбешли Мискин, меним озюм ве, ниает, гавкушлы «той бала»мыз Айбекни корерсинъиз. Бакъынъыз: бу Хадра не къадар шаир, эдип, санъат эрбапларынынъ мекаяны олган! Шунынъ ичюн де о, юбилярымызнынъ «Балалыкъ» эсеринде ифаде этильген зияретке лайыкъ ер!»

Шу юкъарыдаки хатырлавлардан да корьонди ки, эдебият алеминде... Айбекнинъ озъ сыныфы, эдебий лабораториясы, кафедрасы, яни меарет мектеби бар. Олар озьбек эдебияты яш несиллернинъ талим-тербиеси ичюн «биринджи элифбе» китабы киби гъает мутеберлер.

Инсан озюнинъ къыскъа омюринде бойле эдебий аят дерслери яраткъаны ичюн эбедий бахтлыдыр. Меним, юкъарыдаки хатырлавларым юбилей вакъытларын да топланган къыскъа теэссулатларнынъ нетиджесидир. Онынъле берабер, меним корьгенлерим ве бильгенлерим — Айбекнинъ темиз сымасыны тариф этювде гизленип къалган левхаларнынъ бир зерресидир.

Сабрие
Эреджепова

МЕНИМ ЭНИШЛИ-ЁКЪУШЛЫ ВЕ ЧИЧЕКЛИ ЁЛЛАРЫМ

(АРХИВИНДЕКИ ДЕФТЕРЛЕРДЕН)

Ич кимсенинъ омюри дигер адамдаки омюриниъ текрары дегиль. Эр кеснишъки башкъа-башкъа. Ве эписи, фикиримдже, дикъкъаткъа лайыкъ. Мен бу сатырларны, озюмни-хусусий къабилиетке саип ве имтиязгъа акъты шахс деп язмайым. Язам... чюнки язмагъа вакъыт кельди. Мен узун омюр кечирдим. Меним хызметим данма халкъым-нынъ буюк аяты иле сыкъы багълы эди. Мен омюримнинъ ёлларында нелер корьгеннинъ ве кимлер иле расткельгеннинъ икяе этем. Ким билир, бельки бу сатырларда бир кимселер ичюн файдалы сёзлер тапылыр, бельки оларны окъугъан кимселериниъ къальплеринде рухий къозгъалыш догъар, алидженап бир шейлер акъкъында тюшюммеге меджбур олур.

Мен икяемни пек узакътан башлайым.

Меним бабамнынъ бабасы, курешчи Джемиль денильген бир пельван олгъан. Балалыгъымда, бабамнынъ айткъан икяелеринден бирисини хатырлайым. Эвеллерде зевкъ-сефа, эгленджелер, халкънынъ аятына коре, башкъа ола эди. Байрамларда — сейранларда, хыдырлезде, дервизаларда куреш ве ат къошулары адет эди. Буларны озюм де

билем. Джемиль къарт бабам мазаллы, атлет йигит экен. Озю Багъчасарайда догъуп-осюп, зенгин адамнынъ къапусында ыргъат олгъан, байрамларда зенгинлернинъ шахсий курешлеринде иштирак эткен ве мешур курешчилерни енъгени ичюн намы кеткен.

Джемиль пельван, екаяне огълы Керимни, озю киби, джаиль къалгъаныны истемей, оны окъутмакъ пешине тюше. Бабам Керим Наджини он докъуз яшында Багъчасарай медресесине бере, о окъуп, айтудлы афыз дестурины ала, шу йылы оджалыкъкъа башлай. Бабам зенгли, бол табиятлы, джумерт, мусафирчен, инсанпервер адам эди. Чокъ шей корьген, чокъ ёл юрьген, чокъ окъугъан оджалардан олып, Алма бою, Хачы бою койлеринде чокъ йыллар оджалыкъ этти.

Анам, Багъчасарайда хасап Мустафанынъ бирден-бир назлы къызы Саиде олгъаны алда, иште чебер, озю кетен токъур, мыкълама, кесе, шербенти, фырланта, явлыкъ, юзбезлер, учкъурлар, кергеф нагъышлары ясар, буларгъа орьнеклерни тикер эди. Шу вакъытларда окъумагъа, бир идареде ишлемеге акъкъы олмагъан татар къызлары, бойле индже санатлар иле огъраша, къоджагъа чыкъкъанда, бутюн эв кереклерини озъ эллерин иле азырлай, бойле ишлер буюк унер эсап этиле эди. Буларнынъ эписиндеп башкъа меним анамнынъ эр кеске менсюп олмагъан къыйметли бир хусуснети даа — онынъ пек дюльбер, юксек, хош сеске маликлиги эди, Анам озю чешит макъамларгъа сёзлер уйдуруп йырлар эди. Демек, шаирлик хаснети де бар эди. Анамнынъ сеси халкъ арасында шу дереджеде нам берген ки, тойларгъа барса, къадынлар одасында къапыларны къапатып, бир къач йыр айтмасыны риджа эте эмишлер, анам йырлап битирген сонъ къапылар ачылгъанда, къапылар огюнде той адамлары топланып, ичериде йырлагъан къадыннынъ ким экенини бильмей, динълеп тура, онъа, алгъышлар ягъдыра экенлер. Куньлернинъ биринде, яни ораза байрамы арфесинде, бабама койнинъ (бу иш Азек койинде ола) мазини келип: «афыз оджа, сизге пек буюк ве гизли риджам бар,— дей. Бу акъшам темчит эзаныны рефикъанъыз Саиде ханым минареге чыкъып окъумасына мусааде этинъиз. Гедженинъ бир маалинде оны кимсе бильмез. Бу чукъурларыма къара топракъ толгъанджа бу сырны сакъларым. Бу иш пек меракълы. Сизинъ мазин окъугъан эзанны ишитмек кучъ. Онынъ сеси ёкъ. Валлаи, оджа! Бу меним зытыма пек тийди, молланынъ макъсады — бу койге кочюп кельмек ве меним баламны-чагъамны келирсиз къалдырмакъ» деген. Бабама бу теклиф меракълы кельген. Акъикъатен, гедже анамнынъ минареге чыкъып, эзан окъугъаныны мазинден гъайры кимсе бильмейджек, мазин исе буны, озъ зарарына олгъаны ичюн, кимсеге айтмайджакъ, лякин бабам гедженинъ бир маалинде юксек минаре устюнден анамнынъ татлы сеси насыл янъгъырайджагъыны тасавур этип, разы олгъан. Анам: «къадын сеси экени дукулса, улемалар къиямет къопарырлар, сизин динге, шериаткъа къаршы деп, акъаретлерлер ве атыта оджалыкътан чыкъарырлар» деген. Лякин бабам озъ къарарындан дёнмеген, озюнинъ хаяллары иле анамны къандыргъан: «сенинъ сесинъ асыл да къадын сесине дегиль, яш эркек сесине бенъзей, кимсе шубъ этмез. Янъы мазин кельген дерлер» деген. Анамнынъ сеси, акъикъатен, кескин, лякин къаба къадын сеси эди, онынъ ичюн олмалы, эльбетте, меним сесим де къабаджа, яни контральто сайыла. Ниает, анам ве бабам минареге чыкъкъанлар, яз мевсюми экен. Азек кою минаресини гъает дюльбер ве юксек, сукюнет ичинде, эр шей ай шавлелери алтында гонъюльде татлы ислер уянтмакъта. Анам эзанны ойле бир татлы аэнк иле окъугъан ки акъикъатта бу — эзан дегиль, гузель йыр олып чыкъкъан. Саба байрам... джемаат джума джамиде намаз къылгъан сонъ, гедже темчит эзаны гъает муджезели окъулгъаныны ве мазин эфендиден бу куньге къадар ичте бойле хош сес ишитильмегенини къайд эткен. Лякин къурназ мазин озюни къатты тутуп деген: «мен ораза биткенине, саба байрам оладжагъына севингенимден, алланынъ шойле бир муджизесине наиль олдым», деп халкъны айретте къалдыргъан.

Мен бу икяелерни, артыкъ икяе динълемеге, анъламагъа къаби-
лиет эльде эткен сонъ бабамнынъ агъызындан ишите эдим. Қъыйметли
бабам исе, манъа бенъзеп, чокъ сейленмеге, омюр вакъиалары икяе
этмеге севе эди.

Озюм 1912 сенеси июль 12-де Багъчасарай шеэринде догъдым.
Аилемизде, эвель ольген балалардан сонъ, агъам Абдураман-Усни,
менден сонъ къардашым Абдулла-Ильми дюнъягъа келип, аилемизде
менден сонъ къыз бала олмагъан. Шу себептен бабам меним балалы-
гъым бираз назлы, «оппа» кечкенини ве шунынъ ичюн де лагъабым
«чачи къыз» экенини айтар эди. Чачи — атик, чевик, джанбаз демек
олып, базан анамнынъ меним ичюн: «бу чачи затен огълан олып догъ-
гъан олса, бизге енгиль олур эди» дегени хатиримде.

Мен бабамнынъ яралы алында, янындаки дигер яралы аркъадашы
иле джиан муаребесинден къайтып кельгенини билем. Шу куню эви-
мизде эм агълавлар, эм де оюн-кулькюлер чокъ олгъан эди. Мен о ва-
къытта учъ-дёрт яшында эдим. Мен энди беш яшларында экен вакъы-
тымда, бир кунъ бабам эвге пек эеджанлы келип, анама эпимизни ча-
бик-чабик кийиндиртип, озълери де кийинип, аджеле суретте Хансарай
багъчасына алып кетти. Биз багъчагъа баргъан сонъ, зорнен ёл тапып,
ичери сокъулдыкъ, севинчли, кулькюли адамлар чешит сёзлер айтып
багъыра. Бабам бизлерни анамнынъ янында къалдырды, озю элине
бир къырмызы байракъ алды, бабам киби яш адамларнынъ къолла-
рындаки байракълар устюнде беяз боянен ири арифли сёзлер языл-
гъан, байракънен берабер, халкъ топлангъан юксекликке чыкътыкъ,
бабамнынъ минберде пек багъырып нуткъ сёйлегени айдын-ачыкъ, даа
дюн олгъан киби хатиримде ве козь огюмде тура. Инсан балалыгъында
корьген шейлерини аман-аман эписини биле.

Бу арада бабам багъырып бир шейлер айткъанда, анам сакинден
бизлерни опыкелеген олып, къучакълагъаны да акъылымда. О, юзю
ачыкъ къадынлардан эди. Лякин даа сокъакъларда беяз фередже-
марамга, яшмакъларгъа бурюнип-сурюнип юрьгенлер аз дегиль эди.

Мегер бу — урнет, 1917 сенесининъ октябрь инкъилябы экен. Бай-
ракълар устюнде улу Лениннинъ: «Бутюн акимияет шураларгъа кеч-
син!» сёзлери язылгъан.

Сонъра агъыр кунълар, ички душманларнынъ къатиллиги сезильди,
сынфий куреш кескинлешти. Ветандашлар дженки девам этти. Ёкъ-
суллыкъ, хасталыкъ, ачлыкъ кельди. Шу вакъытта бизлер, беш джан,
Багъчасарай дживарында Итешель деген койге кочтик. Бабам анда
оджалыгъыны девам этти. Итешель юзь ханелик кучюк бир койчик
олып, шорбаджысы пек хаин Василь деген зенгин бир кулак эди.
Инкъилябдан бираз къоркъса да, озю кибиленни топлап, гизли бир
укуметчик къуруп, халкъны Советлерге къаршы къоймагъа ве халкъ-
ны озюне таби этмеге тырыша эди. Шу вакъытларда ачлыкъ келип
чыкъты, кулаклар захире ве дигер эрзакъны сакълады, халкъкъа бер-
медилер. Койчик озю захиреджилик иле огърашса да, саде эалиде
сычан козюне сепмеге ун ёкъ эди. Иште, бойле вакъытта бабам эм
балаларны, эм буюклерни айлыкъсыз-йыллыкъсыз окъутты. Мектеп
де ёкъ эди, озюмиз дамы топракъ бир эвде яшар эдик, шу бина эм
мектеп, эм де эв эди. «Окъув илериде сизлерни бойле кунълерден, куч-
люклерден къуртараджакъ, чаренъиз олгъандже окъунъыз» дей эди
бабам. О, Василь байгъа барып, эв эшьяларымызны — анамнынъ
«къызыма» деп сакълагъан беш-он алтыныны, атыта озюнинъ зийнетли
йипек шалыны, урбаларыны унгъа денъишип, бизлерни ачлыкътан
сакълай эди. Ниает, эвде эр шей сатылгъан, ич бир шей къалмагъан
сонъ, бабам озь талелелерине, язгъа къадар дерслер токътагъаныны
илян этти. Бу вакъытларда мен озюмнинъ окъумагъа не вакъыт баш-
лагъанымны билъмесем де, гузель окъуп яза эдим, атыта къуранны да
макъамнен окъуй эдим. Қъартлар мени динълеп, агълай, анам исе, ач
олсун, токъ олсун, даима аджыныкълы бир макъам, я да кимсе ишит-
мейджек киби яваш сёзлер иле йырлай эди. Кимерде бабамнынъ ху-

джур бакъышыны эсле: эй, Керим, сен тааджиplenme, адам, йырласа, эр шейни унута, дей эди. Шу йылнынъ кышы пек мераметсиз, къатты, суван эди. Бир шиирден хатиримде къалган эки сатыр шу ачлыкъ кышыны олдыкча толу тасвир этмекте эди.

Аккъан сувны токътаттым,
Къурдым копюр.
Чыплакъларны агълаттым.
Окюр-окюр.

Кунълернинъ биринде къорантамыз ачлыкътан энди даянылмаз бир алгъа кельди. Атыта эр кунъ бирер чаначыкъ экмексиз «чаймача» ны ашап битирген сонъ бизлерни ачыкъ оджакъ ичинде янмакъта олгъан «тезекатеши» башына топлагъан бабамнынъ чешит икяелерини динълеп, анамнынъ тизинде юкълап къалгъаным. Уянып турдым, айретте къалдым. Агъам Абдураман меним бетими, сачларымны сыйпап: «чачи-чачийчик, тур! Санъа пексмет кетирдим» демекте. Пексмет торбачыкънен огюмде тура, анам ве бабам севиндилер. Мен, козьлериме инанмадым. Агъам Багъчасарайда «Орьнек» фабрикасы янындаки мектепте окъуп, интернатта яшай, унер огрене эди. О гъарип эр кунъ озюне берильген экмектен джеviz киби бир парчачыкъ къопарып алып, талебелерге косътермей, къурута ве гизли бир ерде торбачыкъта сакълай экен. Торбачыкъ баягъы толгъан сонъ, достлары Кеннан Къутубзаде, Шевкый Керменчикли иле бизлерни ёкъламагъа кельмесинми? Бойле кунъде, бундан буюк байрам, инсаннетлик коръмек мумкюнми? Бизим севинчимизнинъ къарары-къантары олмады. Шу куню бизим эвде байрам яптыкъ. Аначыгъым агъамларнынъ кельгенине шу къадар севинди ки, деръал турып, энъ къара кунъге деп сакълагъан бир йипек пошусыны сандыкъдан чыкъарды, алель-аджеле Василь байнынъ кызына чапты, тезден бир чанакъ тозлы ун кетирди, софанынъ диварында къарарып, къуруп къалгъан ат этинден энъ сонъки кыйма парчаларыны сыдырып алып, кобете пиширди. Кобете ойле лезетли эди ки, ачлыкъ йылындан чокъ йыллар кечкен сонъ, кобете ашагъанда, мытлакъа шу ат кобетесини хатырлай эдик. Чюнки о, кобете бизге аят берген эди. Шу кобете бизлернинъ дамарларымызда сувумакъта олгъан къанымызны арекетке кетирген эди. Бабам кеманесини элине алды; анам да бир эски элек къаснагъыны даре этти, чала башладылар. Мен белиме бир чаршаф парчасы, башыма анамнынъ эски шалыны багълап, деръал келин олдым, йырладым ве ойнадым, агъам, Шевкый, Кеннан йырладылар, ойнадылар, къолум-къомшу топланды, музыка ве йыр эр кеске «ачлыкъны» унуттырды.

Мени эр кес опе, охшай эди. Бильмем къансыз, кичкене бетчигим, халкънынъ юрегинде мерамет догъура, бильмем йырларым оларнынъ къальплерини джоштыра. Итешель коюннинъ халкы, не ичюндир бильмем, чель шивесинде сёйлене ве адлары да чель адлары эди. Къазбиели Абляз эмджем о вакъытта манъа бир ногъай шакъа йыры огреткен, мен о вакъытта шу йырны йырлап, халкъларны пек кульдюрген эдим. Шу йырнынъ бир бейити аля хатиримде.

Бормамбет, Къалмамбет,
Джалмамбет де, Бекмамбет,
Аджитемир, Бектемир, Авамиль де, Шавамиль
Шерфедин де, Кешфедин, Аджибулат, Салават,
Аджи да молла, Къурт молла...

Бойледже, бизни аятны севмеге огреткен бабачыгъым бир кунъ, эвде артыкъ буллур киби, темиз къую сувундан башкъа ашамагъа ич бир шей къалмагъаныны корип, анама ве манъа деди: «Итешельнинъ якъынларында Къарач деген кой бар, анда агъа-къардаш дёрт помещик яшай, оларнынъ дёрт-беш бинъ къююны бар, койде исё эписи элли-алтмыш хане эали. Оларнынъ эписи — шу дёрт байнынъ ыргъатлары олып яшай. Совет акимieti къурулгъанына бакъмадам, бу байлар аля халкънынъ джаныны-къаныны сувурмакъталар, лякин севгили

къадынжыгъым Саиде ве къара козь кыызчыгъым чачийчик, манъа инанынъыз, бизлер ольмей баарге чыкъсакъ, мутлакъа бу зенгинлернинъ акимлиги битер. Мен бунъа эминим. Лякин о, куньлерге етмек ичюн бугунъ сизлерни ве учъ яшындаки Ильмичигимизни алла ёлуна къалдырып, Къарач коюне кетмеге къарар бердим.

Къарач байларындан бирининъ къадыны Меръемни, бир вакъытларда мектепте дегиль, онынъ тизесининъ эвинде, гизли оларакъ, окъумагъа-язмагъа огреткен эдим. Бабасы пек диндар эди. Эгер шу кичкене кыызчыкнынъ гизлиден менде окъугъаныны бильген олса, бельки экимизни де ольдирир эди. Лякин Меръемчик пек акъыллы, атик кыызчыкъ эди. Меним гизлиден кетирип берген китапларымны Меръем кергеф тюбуне къойып окъуй эди. Мен Меръемнинъ тоюнда да булунгъан эдим, Шу вакъытта Меръем бир аманлыкъ тапып манъа: «Афыз агъа, мен сизинъ къарарсыз буюк алидженаплыгъынъызны ич те унутмам. Ким биле, бельки ойле кунъ келир, мен де сизге бир эйилик эте билирим» деген эди. О, кунъ кельди. Барып, шуны Меръемге хатырлатайым. Эгер бир афта зарфында къайтып кельмесем, бильинъиз ки, мен чёльнинъ бир еринде, бузлап къалдым. Озюмде азачыкъ такъат сезсем, чарем олса, сизлерге бираз ашайт тапып кетирirim, деп козьлерининъ яшыны сильди, бизнен сагълыкълашып кетти. Анам агълап къалды, Ильми къардашым даа кичкене, анамнынъ менден гъайры сырдашы ёкъ. Эв сувукъ, тезек ёкъ, аш ёкъ, энди бабам да ёкъ. Бойле агъыр вазияте инсанлар джысман зайыфлыгъыны дуя, хусусан къадынларнынъ фанатик дуйгулары кескинлеше, бир де-бир шейге инанмакъ истей, анам козьлерини юмуп, эки тизине — экимизнинъ башларымызны къойып, дудакъларыны кыбырдатты, кимгедир... ялварды, дуа этти.

Саба мен эски миндерчик устюнде уянгъанда анам оджакъ башында чёль чайы къайнатмакъта, чёль чайында витамин чокъ олса керек, онынъ ичине бир сахарин ташлап, бирер мешребе чай ичсек, баягъы тойгъан киби оламыз, дамарларымызда къан юрьгенини, ичеклеримизде сыджакъ шингенлик олгъаныны сеземиз. Бунынъ озю энди эджель иле курешюв демек. Мен буны яхшы бильдим. Читалы бетли къокъла не олгъаныны айтсам, яшлар, атыта элинден туткъанда озю юрьген къокъла санби кыызчыкълар кулелер. Лякин эвельки балалыкъ иле бугунъки балалыкнынъ бири-биринден не къадар фаркълы экенини анъларлар. Бугунъки омюрге даа юксек къыймет кесерлер.

Читалы бет къокъла:— чита деп, сыгъырлар бузавлагъанда бузавчыкъларнынъ базылары, индже зар иле къаплы догъа. Бойле ал инсан баласында да расткеле. Ойле догъгъан балагъа: «кольмек ичине догъды, бахтлы оладжакъ» дейлер: Ама бузавчыкнынъ устюндеки шу индже зарны алып къуруталар да, балаларгъа берелер, кыыз балалар шу зарларны алып, дёрт кошелеп кесе, без парчадан тегереклетип беш капик, я да учъ капик устюне къаплангъан без ве капикнинъ артына бир сюрю чёп къойып, оны богъазындан багълап, инсан бетине бенъзетильген шу без тегерекке къара макъара йппинден къара къашлар, козьлер ве бурун ясайлар. Бетини, тюбине памукъ къойып, къабарталар, дудакъларында мутлакъа кырмызы йппиен ве янакъларында тегерек, кырмызы парчачыкълардан монлешки япып, онынъ устюни шу читанен къаплайлар. Сонъ къокълагъа къол-аякъ, кевде тикиле, Къокъла къадын олса антер, эркек олса шалвар ве камзол кийдириле. Къадын къокълаларына баланынъ озъ сачындан кесилип сач да такъыла, ондан сонъ къокъланынъ башына бир йппек парчасындан шарф илиштириле. Сонъ къокъла — кыыз яхуд келин сайыла. Иште бойле къокъла тикмеге бильген кыызчыкълар чебер бала адыны алаалар. Мен ойле къокълалар ясамагъа уста эдим. Койнинъ чокъ кыызчыкъларына, чита кетирселер, ясап бере эдим. Анам манъа бу ишимде де чокъ ярдым эте эди.

Анам он яшындан кергеф (нагъыш ясагъан тезья) башына отуртылгъан. Бу ишни яхшы биле эди. О, пек дюльбер орынекли шербенти-

лер, фырлантылар, учкърлар, юзбездер нагъышлай, атыта «мыкыла-ма», кылабдан феслер, киселер, антер кыапыклары мыкылай эди. Феслерге кылапдандан пускюллер, балаларнынъ сачларына, феслерине такъмакъ ичюн боюнджакътан «назарлыкъ»лар оре ве чешит тюзлю кыгъытлардан, муреккеп оймалар ясай эди. Бу оймаларнынъ кичкене сойларыны китаплар, абийиклер ичине, буюк кыгъытлардан оюлгъанларыны исе фукъарелер пенджерелерине перде ерине асып кыоя эдилер. Анам догъма джумерт, эр итияджлыгъа ярдым этмеге севген бир кыадын эди. Анам чили кыокъла ясамакыны ве орынеклер оймакыны манъа да огреткен эди. Булардан гъайры, о, вакъытларда кыадын-кыызлар мутлакъа кетен токъумагъа да бильмеге борджлы эдилер. Чюнки фукъаре кыорантасында кетен токъумагъа бильмеген кыадынгъа «бир шей бильмез джиддий ханым» дениле (анам кетенни пек индже ве йипек кенар токъуй эди), бойле кыадың озь кыорантасына, бала-чаласына файдасыз адам сайыла эди.

Иште, бойле, чель чайынен гыдаланып, эртеси куню акъшамгъа еттик. Азбаргъа кыаранлыкъ тюшкенде шиддетли кыар бораны пенджеренинъ замаскасыз джамыны пек ойната, кыапыларнынъ эски тахталары арасындан уфюрген кыарлы ель эв ичинде босагъа огюнде бир кыарыш кыар обалай. Бойле вакъытта кыапыны кыакъмай, эвге кыомшу кыадын кирди. Онынъ элиндеки эски сепет ичинде бир кыач дане балабан кый тезеги кыйылгъан. Тезеклер буюк ве кыалын эдилер. Демек ки бир тезекнен оджакыны бир кунь сёндюрмей якъмакъ мумкюн. Тасавур этинъиз, аш олмагъан бир эвде сыджакъ да олмаса, онъа ким чыдар? Демек, бичаре кыадын бизим вазиятимизни енгилештирмек ичюн кельген, бойле алидженаплыкъ бала зеннинде биле унутылмаз, буюк тесирлер кыалдыра, анам кыадынгъа агълап-агълап тешеккюрлер айтты.

Мераметсиз байлар, кулаklar агъырлыкълар, зорлыкълар нетиджесинде кыурулгъан Совет девлетини суный ачыкъ иле ёкъ этмек, халкыкъа «мына сезинъ болъшевик акимнетинъиз» демек истей эдилер. Атеш ялтырады. Чель чайы эв ичини кене кыокъутты. Анам ве мен, оджакъ башында отурамыз, атыта дёрт яшындаки Ильмичик биле аячыкъларыны атешке узата, кулюмсирей. Чокъкъа бармай, эпимиз бир ёргъан тюбюнде кызынып юкылап кыалдыкъ. Гедженинъ бир маали олгъан — кыапымыз кыакъылгъан киби кельди. Анам ве мен уяндыкъ, динълендик, эбет, кыапы кыакъылмакыта... ким экен? «Киринъиз!» деп кыычырды анам. Шашыладжакъ шей, бала сеси ишитилди: «ачынъыз, бузладым» деди о, агълаяракъ... Анам дераль турды, кыапыны ачты. Кыар бораны, санки озю де уюген, баладан эвель эвге кирип, кызынымагъа ашыккъан киби, ичери толды, шу кыар думаны арасындан кыаранлыкъ эвде секиз-докъуз яшларында бала корюнди. Анам оны оджакыкъа таба чекти. Бала чырлакъ-чыплакъ эди. Аркыасында кучюк торбачыгъы, тиленджи балачыкъ атеш янында ерге йыкылды. Анам машанен тезеклерни тюрткеледи, атеш дераль ярыкъланды, аңам кыандилъни якъты. Балачыкъ тишлерини шакъырдатып кыалтырамакыта ве агъламакыта. «Огъулчыгъым, сен кимсинъ? Бойле кеч маальде, ёлларда юрьмеге кыоркымайсынъмы? Я бир ерде бузлап кыалсанъ?— анам агъламырады.— Ах, яраббим! Бизим бабамыз да бойле алларда кыалып, эвге келип еталмаса, эвлятларым, не япармыз?» деп меним ве тиленджи балачыкынынъ башыны сыйпап, озюнинъ арды кесильмез козь яшларыны сильди. Огъланчыкыкъа сахаринли чай пиширди. «Ич, огълум, кыызарсынъ!— деди онъа,— сонъ юкъларсынъ. Ярын алла бельки кыысмет берир, иншалла!»

Огъланчыкъ бираз джанланды ве янындаки торбачыкыны ачты. Ичинден бир чанакъ, яхуд эки фунт кыадар тары чыкърды, дикъкыатнен анама бакъып, «алынъыз, бираз кыавурынъыз. Оны бираз уфкъаласанъ, кыабукълары тюше, тюрлери кыала, сонъ пиширсинъиз... деди бала. Анам баланынъ акъылына ве ферасетине тааджилленсе ке-

рек, оны крұчакълады, озю текрар. агълады. Тарыны тюйге чевирип ве паста ясап, ичине сахарин къойды, ойле лезетли, ойле яхшы зняфет олды ки, сютке пиширилип, ичине ягъ къойылгъан олса биле тап бу къадар дамлы олмаз эди,— деди анам.— Ашанъыз, эвлятларым, бельки бу сабийнинъ аягъы огъурлыдыр, бельки тезден бабанъыз да келир.

Керчектен де, эгер шу гедже бизлер тек чай ичювнен къалгъан олсакъ, бельки сабагъа чыкъып, бабамызнынъ кельгенини корюп олмаз эдик. Чюнки бизлер пек фарыгъан, пек такъатсизленген эдик. Бабам кельген куню бизим ичюн энъ буюк байрам олды. Меръем апте озю бай къадыны олса да, бабасы факъыр, озю де инкъилябдан эвель ёкъсуллыкъ не экенини коръген ве бильген экен. Меръем къызгъаныч байгъа дуйдырмай бабамнынъ чувалына, котерип олгъаны къадар, ашайт къойып, озюни къошдаки чобанлар янында туткъан, къар тынгъан сонъ бабам ёлгъа чыкъкъан. Ким биле, бельки дюньяда ойле Меръемлер, яхуд ойле тиленджи, лякин юреги темиз инсанлар тапылмагъан олса, омюр не къадар манасыз олыр эди! Чокъ шукюр ки, дюньяда ямандан чокъ, яхшы бар.

Ички сынфий душман арекетлери, дженк йыкъынтылары шараитында башыны котерип, маддий джеэттен къавилешип етиштирамагъан девлетимизде енъи икътисадий сиясет тадбикъ этильди. О вакъытларда ватанымыз — агъыр хасталыкъны енъип чыкъкъан мазаллы адам киби эди ки, бу джесурнынъ яраларыны яхшы этмек ичюн яхшы эким керек эди. Шу енъишни темин эткен ве хасталыкъны тедавий этмеге бильген, мемлекеттеки бутюн хасталыкъларнынъ экими Ленин олды.

Ленин акъкъында дюньяда бинълернен китаплар язылып, онынъ мемлекет халкъларынынъ эсареттен къртулувда улу кучъ экени такъдир этильди. Ленин дюньяда биринджи социалистик девлетнинъ ребери олды. Қыйынлыкълар яваш-яваш эксилип, аят озъ чыгъырына мине башлагъанда, шу девирдеки кунълернинъ биринде азбарымызгъа эки огюз екили араба кирип кельди. Арабада бир къадын, эки бала бар эди. Мен шу вакъытта азбарда эдим, кельген мусафирлерни танывагъаным ичюн эвге чапып кирдим, бизге мусафир кельгенини анама айттым. Анам ве бабам азбаргъа чыкътылар Анам, къучагъыны ачып: Джемиль! Джемиль, тувгъаным!— деп агъламсырап, мусафирге таба чапты. Арабадан саде кийимли, узун бойлы адам тюшти. О, меним дайым Джемиль Керменчикли эди. Дайым, анамнынъ къучакъ ачып чапкъаныны корюп, къолуны юкъары котерди: токъта!— деди анама ве шу ашагъыдаки ширни окъуды. Мен о, вакъытта шу ширни эзберлеген эдим, аля ядымда.

Чалпан-чарыкъ яйлялары, чёллери ашдым,
Келип, сени Игешельде корип, шашдым.
Не хайырлы кунъ экен, яраббиди, шукюр!
Там бешыйлыкъ асретиме къавуштым.

Ашамагъа-ичмеге ашынъ бармы?
Мусафирим сенде, еринъ болмы-тармы?
Еринъ-юртынъ тар олса, кенълетирим,
Бир агъларым, бир кулерим, шенълетирим.

деген сонъ, анам иле къучакълаштылар. Дайым шу вакъытта чёл беттеки Қыркълар койинден кельген эди.

Дайым ве онынъ къарысы Асие енъгем, огъулчыгъы ве къызчыгъы арабадан тюштилер. Эвимизде акъикъатен байрам башлады. Эм козь яшлар, эм йырлар, эм чалгъы-чагъана. Джемиль дайым кемане чалувда пек кямиль эди. Эр кес йырлады. Мен дайымнынъ тизинден тюшмедим. Онынъ йырларыны пек бегене эдим. Анам иле дайым къошулып:

Бильмезсинъми аслынъ тураб олдыгъын,
Я ничюн юксекден учасынъ, гонъюль?

деген гъает муреккеп аэнкли, эски халкъ йырыны йырладылар. Мен бойле йырларнынъ манасыны шу яш чагъымда, эльбетте, анълап ола-

май, лякин эзгилерини чокъ бегене эдим. Шу гедже пек кеч ятылса да, дайымнынъ азбарда махсус анам ичюн окъугъан шири зеиниме синъген эди, сабагъа къадар юкълап оламай, шу шири йырламакъ ичюн, бильген йырларымдан бирининъ макъамына уйдырып бакътым. Ниае «Нерелисинъ, Асие ханым?» йырынынъ макъамы онъа келишти. Саба чай ичилгенде мен о, йыры йырладым. Дайым севингенинден, мени къучагъына алып, юкъары котерди де, манъа дикъкъатнен бакъып, анама хитабнен деди: тата, бу къыз осип-буюсе, оны мутлакъа бир чалгъыджыгъа ходжагъа бермек керек, башкъа чаре олмайджакъ, гъалиба,— деп кульди, эписи кулюшти. Мен тек кеманеджи ходжагъа бараджагъым, дедим. Бу къатты сёзюме, эльбетте, даа зияде кульдилер. Дайым бизде бир афта булунды, ондан сонъ мен Джемиль дайымны коръмедим.

Ачлыкътан сонъ бабам Алма боюндаки Ойсынкъы деген койде оджалыкъ этти. Мен энди дёрдюнджи сыныфта окъуй эдим, лякин балалыкътан китаплар ичинде оськенимденми, бильмейим, бабамнынъ китаплары арасындан къалынджа китаплар къыдырып, окъуп башладым. Бир дефа арап арифлеринен язылгъан ве къапында дюльбер къыз сурети олгъан «Джанан» деген бир китап таптым, лякин алгъанымнен не ичюндир, бабам манъа бу китапны окъумагъа мусааде этмез беллеп, оны эр кестен гизлеп окъуй башладым. Китапта ойле левхалар бар эди ки, окъуп башлагъанымнен «Джананны» севдим. «Джанан» пек татлы сеснен йырлагъан бир къыз олып, онынъ дюльберлиги себебинден бир ханин адамнынъ элинден къурбан кеткенини анълап, анам иле бабамнынъ арасы пек келишикли экенине севиндим.

Бир гедже китапны ёргъанымнынъ кенарындан азачыкъ тышкъа чыкъарып, лампаны пек котермейип (чюнки Ильмий иле къошыкъ тешекте ятамыз) Джананны окъуй эдим. Баш уджумда бабам пейда олгъаныны эслемедим. О, элимдеки китапны чекип алды. Бабам мени ич те урмай тургъан, лякин бу китап севги, акъкъында олгъанындан, шимди китапны алып кетер, бельки, китап шкафыны килитлер, бельки манъа бир шамар да тюшюрер деген дуйгъу иле бабамнынъ козьлерине бакътым, о да манъа козьэтип турмакъта эди. «Дерслеринъни азырладынымъ?»— деп сорады о. Мен эписини азырлагъанымны, атьта язымны темизге чекип къойгъанымны айттым. (Мен асабий оськен бала олгъанымдан, «Насреддиннинъ мектуби киби», аджеле язсам, язымны озюмден гъайры кимсе окъуп оламай эди). Бабам кулюмсиреди, сонъра, бойле кучюк арифли китапны яткъан еринъде окъумакъ зарарлы экени хусуста мени тенбиледи. Мен турып, бабамнынъ бойнуна сарылдым: баба,— дедим, Джанан анама бенъзей, сеси де пек гузель!

Бабам китапны тешегим устюне ташлап кетти.

Чокъкъа бармай, аначыгъым апансыздан хасталанды. Албуки, бу апансыз хасталыкъ дегиль экен, ачлыкъ йылы балаларым къыйналмасынлар, деп ашны озюнден къытып, бизлерге къаптыргъан аначыгъым джысман чокъ зайыфлагъан, къансызлангъан. Учъ баланынъ анасы, отуз эки яшында яш фидан джигер хасталыгъына огърагъан. Анам кунъ-кунъден чыракъ киби иримеги, япракъ киби сарармагъа, гуль киби солмагъа башлады. Экимлернинъ, халкъ тедавий усулларынынъ файдасы олмады. Аначыгъым эр кунъ, яткъан еринде зайыф, индже эльчиги иле бир шейлер яза эди, сонъра озю чешит макъамлар иле оларны тыныкъ сеснен йырлай эди. Лякин козьлери даима яшлы, мени исе тешегинден узакълашкъанымны истемей эди. Сачларымны элине алып, бир омуздан дигер омузгъа атып: бу сачларны энди ким тарар, ким орер,— деп ах чеке эди. Мен бу сёзлернинъ манасыны анъламакъ истемейим. «Не ичюн ойле дейсинъиз, ана? Мен тарарым, сиз орерсинъиз, иш эр вакыттаки киби олур. Мен энди он бир яшындам». Анам юксек ирадели эди, сесининъ къалтырагъаныны манъа дуйдырмагъа истемей. Бир дефа козьлерини юмды да: «сен даа кичкенесинъ, эвлядым!» деди. Мен анамнынъ фикирини анъладым. Сонъра о, козь-

лерини ачмай: бабанъны чагъыр,— деди. Битам... эпимиз анамнынъ янында эдик.

Йигирми биринджи январь куню бабам мектеп балаларыны топлап, агъыр дауш иле: «балалар, бугунъ дюнья пролетарларынынъ ве Советлер девлетининъ дайиси Ленин вефат этти, деди. Эр кес аякъка турсын. Бугунъ Москвада ве дигер шеэрлерде иш ве ёл арекетлери токътатылды. Бугунъ мемлекетте матем куню» деди ве балаларны эвлерине къайтарды. Бизлер вакъианы тамамынен анъламасакъ да, агъыр вазиятти сездик. Ватан матем ичинде эди. Бугунъ январьнынъ йигирми биринджи куню. Инсанлар, атьта табият джансыз, титис, сувукъ. Аначыгъым аля козюни ачмай, узанып къолумны тутты: «къызчыгъым, манъа «Отьме бульбуль» йырыны сёйле!» деди. Козьлери яшлы, юреклери дерт бийлеген, черелеринде къан къалмагъан бабам ве битам шашып турдылар. Анам риджасыны текрарлады. Сарарып, ирип биткен элини меним башым узерине къойды, денъиз киби мавы, бюллюр киби айдын козьлеринен мазюн-мазюн бакъты. Мен, сесим къалтырамасын, деп къоркъып, акъырындан йырлап башладым. Бакъынъыз ки, инсаннынъ омюри музыка ве йыр иле багълы олса, о олюм дакъыкъасында биле эджель аджджысыны йыр иле енгилештирмек истей экен. Мен бу фикирге, озюм осип, буюп ве йыр ашкъы олгъан сонъ кельдим. Йырнынъ сонъки бейитини мен, анам ве бабам фигъан ичинде текрарладыкъ, сонъра мен эвден азбаргъа, ёлгъа, борангъа чапып чыкътым.

Эки саат даа кечкен сонъ анам аятта ёкъ эди.

Бир йылдан сонъ экинджи ана кельди. «Огей» сёзю манъа, ничюндир, сенекни, тикенни, яни санчылувны хатырлата эди, лякин такъдир бизге тебессюмле кельди. Огей анам — меръаметли олып чыкъты. Бабам мени пек севгени ичюмни, пек яш экенде оксюз къалды депми, ёкъса, тербиеленювиме, окъувыма ве атьта табиятыма зарары олмасын депми, меним акъкъымда джиддий тюшюнгени ичюмни, бир кунъ, меним иле, балабан адамнен дертлешкен киби лакъырды этти. Иште, къызым, сен он бир яшындасынъ; иштен-кучътен зары ёкъ, назик, юфкъа беденли, тек йырлап, къокъла ойнап, китапчыкълар окъуп, затен огълан балалар киби чапкъалап юрюп, эр шейни огренмеге авес бир къыз баласынъ, къардашынъ Ильми де яш, о бир шей бильмей, энди анасыны унутты, агъанъ Усни шеэрде окъуй, сен шеэр мектебине авушып, интернатлы мектеп омюри кечирмеге азыр дегильсинъ. Бир тюшюн — не япайыкъ? Иште, бакъ, эвимиз ананъ сагъ-селямет олгъандаки киби темиз-сюсю дегиль. Чамашыр ювмакъ, аш пиширмек, атьта эв тюбю сыламакъ да меним ишим. Битанъ бизде яшамагъа истемей. Мен де сени тап Сюйренге — онынъ огей балалары арасында яшамакъ ичюн берип оламайым деди бабам... ве козьлери яшланды.

Мен де энди чокътан агъламагъа азырлангъан эдим. Бабамнынъ боюнуна сарылдым ве, бетине бакъмай: «бир ана тап да ал, тек меним бегенгенимни, анама бенъзегенини ал!» дедим ве окюрип агъладым.

— Онъа анам дерсинъми?— деп сорады бабам.

— Бильмейим... бегенсем, ничюн айтмайым?— дедим.

Арадан эппи вакъыт кечти. Бир кунъ бабама, тап Акъмесджитке барып, къара, ири козьлю, чуллы сачлы бир къызны коръмесини теклиф эттилер. Экимиз кеттик... Мен къызны коръгенимнен, яваштан бабамнынъ янына келип, къулагъына: О, мияв къушкъа бенъзей, мен къачып кетерим, онынъле эвде отурмам,— дедим. Бабам гъарип, гъалиба, шашмалады, бир къаве ичип, мени алып эвге къайтты. Манъа дарылмады, лякин меним иле лакъырды этмеди. Бир кунъ даа «апай» коръмек ичюн Азек коюне бардыкъ. Мен, бизге косьтерильген къадыннынъ буруны пек ири экенини корюп, кулюп йибердим ве бабама гизлиден башымны: «ёкъ» деп салладым. Бичаре бабам кене манъа бир шей демей, эвге къайтты ве ёлда: «кимге бенъзей шу?»— деп озь башына кульди. Мен: «къыргъыйгъа» дедим.

Бабам текрар шахылдап кульди. «Вай, бу сенинъ эр шейге мана

тапмагъа билъгенинъ... мени, гъалиба, тул къалдыраджакъ!» деди. Арадан бир йыл даа кечкен эди, мен эвде иш япмагъа баягъы огрене башладым ве бабам мени мектепке берген сонъ истеген къадыныны аладжакътыр дие, базан кедерлене тургъан эдим. Бир кунъ бабам бедеркасыны екти: сакъавгъа кетемиз, деди. Бу — гъает кучюк, элли-алтмыш ханелик бир кой. Бир эвге кельдик, бизни анам киби сарышын кельген, мавы козьлю, отуз беш яшларында, томалакъча кельген бир къадынчыкъ къаршылап алды, бабама: «бужорынъыз, Афыз агъа! — деп ёл бергенинен, артында мени корюп, бирден. — Вай, аначыгъым, бу насыл къокълачыкъ? — деп къычырды, мени къучакълады, опыи ве шу эснада узун сачларымны элине алып, мени охшады, мен бильмем, бу арекет бирден анамнынъ севгисининъ такърары киби, бутюн вуджудымны арекетке быракъты, мен агъладым, Сафие апте, затен бабама къулакъ асмагъан киби, менимле огърашты, элиме бир шейлер берди, софада (чичек севгенимни билъген киби) череплерни, алельхусус, энъ севимли «купе чичек»тен узюп алып, сачларымны четке чекип, къулакъларыма такъты, бабам эвде насылдыр эркек кишилернен сёйлешмекте эди. Мен Сафие аптенен эвге киргенде, оны бабама керек къадын бу экенини сезип, бир ара тапып, бабамдан: «Сафие апте эвге шимди бизнен кетеджекми?» деп сорадым. Бабам манъа къурназлыкънен бакъты да, къулагъыма: «Кимге бенъзей?» — деди. Мен кульдим: «Яхшы... озюнъиз билирсинъиз. Ады да анамнынъкине бенъзей» дедим. Бабам ве мен, экимиз де мемнун олып, эвге къайттыкъ. Бабам, Сафие ана бир афтадан сонъ бизим эвге келеджегини, никях къыйыладжакъыны ве меним шу келеджек мусафирлер огюнде де, бугунъки киби, тербиели отурмам кереклигини айтты. Айтты ама, менимчюн севимли Сафие аптенинъ озюнен берабер эки де балачыгъы, бири алты яшында чубар бетли, чиркин Фатмачыкъ, экинджиси дёрт яшында кучюк Асанчыкъ олгъаны акъкъында сусты. Анам кельген куню мен арабада бу эки чиркин ве кучюк балачыкъларны коръгенде о, къадар мугъайдым ки, тап агъладым, атьта янъы «анама» ана демейджегимни, шу дакъикъада озъ анамнынъ къабирине барып агъламакъ, бабамны, мени алдады деп, олген анама «чакъмакъ» истедим. Мен шаштым, лякин дердимни кимге айтайым? Ве не япайым? Огей ана сёзю — яш юрегимни тешти, лякин эв толу мусафир, мени эр кес макътай, не къадар яхшы къызчыкъ, кадыларыны север. Ана, энди къызлар чокълашты дейлер. Ильмичик балаларнен энди дост олды, ама мен гъает агъыр алда къалдым ве юрегиме шу дакъикъада ачув кирди, бабамны кунъледим, анамдан, онынъ балаларындан кунъледим, атьта юрегимде: бир чаре тапылса да, шу балалар эвден ёкъ олсалар, биталары олса, анда кетселер, деген истек догъды. Лякин чаре ёкъ эди. Мен оларны ич бир вакъыт севмемеге сёз бердим. (Менде бир чиркин хусыр бар, оны, биле-биле, бу кунъге къадар енъип оламайым). Мен затен мераметли адам олсам керек, элимден кельген ярдымны кимсеге ред этмейим. Лякин юзю чиркин адамны, алельхусус бедаат баланы, севип оламайым, озюм дюльбер олмасам да, пек чиркин сималарны, атьта бир достымнынъ биринджи огълуны, кичкене сабийни коръгенде, баланынъ агъызы пек балабан киби корюнгени ичюн онъа: «Вай, достым, бир кунъ даа догъмагъан олса, тек «агъыз» олып догъаджакъ экен!» — дедим, достым меним бу фена табиятымны билип, манъа дарылмады, айланып ходжасына бакъты: «Мен санъа, Сабрие бу сабийге илле бир осал шей айтыр демедимми...»

Иште, бойледже, мен огей къардашларымны севмедим ве чокъ вакъыт, атьта оларны де чимчип, де тишлеп агълата эдим. Бичаре анам, керчектен де, меянке къадын эди, бир йыл ичинде мени озюне эсир алды, мен оны пек севдим, балаларны аджый ве оларгъа ашны данма вакъытында бере эдим. Ниает, мен Акъмесджитке, мектепке кеттим. Сафие анам эр афта эринмей, манъа Тав-Бадракъ коюнден эв ашлары лиширип келе эди. Рухий джеэттен пек тербиели бу саде къадын меним бала чагъымдаки тербиемни, бус-бутюн озю идаре этти, мен базы

бир табнатларым — иш северлигим, инсаниетлигим ве дост беллеп, душманларымны афу этию адетлерим ондан огренильген шей. Онынъ гузель хатиресине бугунъ де юрегимден тешеккурлер айтам. Огейлер эписи ойле олса эди!

Анам ольген сонъ бабам меним сонъу ёкъ яныкъларымны не иле сёндирмекнинъ чарелерини къыдыра эди. Бир йыл мен асыл да йырлап оламадым. Бабам да бундан къоркъа эди.

Кунълернинъ биринде бабам Чавкелик къаясындан манъа бир чавке баласы алып кельди, чавкечик тунч къара эди. Бабам: «Мен бала экенде бир чавке тутып, онынъле эки йылдан зияде огърашып, ниает, попугай киби сёйленмеге огреттим» деди. Сен, къызым, сабырлы ол. Затен адынъ «Сабыр» демек, бу чавкечикке сёйленмеге огрет, санъа эм эглендже, эм де адамларны шашыргъан бир хызмет олур, деди. Мен бабамнынъ бу сёзлерине тааджипленим ве шубеленим: чавке адам дегиль де, о насыл сёйленеджек?— дедим. Бабам манъа, ойле олса, динъле къызым, санъа Джемилъ къарт бабанъдан ишиткен бир икяемни айттым, деди. Сен буны мытлакъа анъларсынъ ве манъа инанырсынъ. Биль ки, дюньяда бир къач тюрюл къушлар бар, оларнынъ базыларынынъ богъазларындаки сес безлерининъ къурулушы тыпкъы инсаннынъки киби ола. Месея: попугай, Африка мемлекетлеринде яшагъан къушлардан сайыла. Бойледже, инсанлар озълерине эглендже, атъа къазанч эльде этмек ичюн бу къушларны базан парагъа сатмакъ ичюн оларгъа сёйленмекни огреткенлер. Мен даа къач йыллар эвельси, попугайлар акъкъында бир журналда окъугъан эдим. Ингильтерде адамнынъ биринде эки дане сёйленген попугай ола. Олар даима къафесте яшайлар. Бириси: «Мен сизни чокътан севем» деген джумлени, дигери озъ саибининъ адыны, фамилиясыны ве яшагъан сокъагъыны, эвининъ номерасыны айтмагъа биле экен. Кунълернинъ биринде попугайларнынъ саибининъ кучюк огълу къафесининъ къапагъыны ачып, попугайларны сербестликке йибере. Къушлар учып кетелер, артыкъ оларны тутмакънынъ ве тапмакънынъ чареси ёкъ. Къушлар бир денъиз ялысында пейда оларлар. Бириси бир къызынынъ омузына къона: «Мен сизни чокътан севем» дей. Къыз эльбетте, айран къалып, къушны тутуа ве онъа суаллер бере, попугай, шу учъ сёзден башкъа шей агренмеген, эп бир джумлени текрарлай. Дигер попугай шу ялыда башкъа бирисининъ омузына къонуп, озъ саибининъ адыны-ёлуны, эвини айта. Нетиджеде къушларны кетирип саибине берелер. Саиби, эльбетте, пек севине, лякин: «Озь тилим — озъ душманым»... дегенлери шу экен, деп тюшюне, яни къушлар сёйленмеге бильмеген олсалар, бельки текрар къафеске келип кирмез, сербест олур эдилер.

Бабам да манъа шунъа бенъзеген икяе сёйледи. Адамнынъ бири попугайларгъа сёйленмекни огретип, оларны сата, шу тиджарет иле яшай экен. Бир кере попугайлары арасында пек кутюр, анкъав сою расткеле. Лякин попугай озю дюльбер, корюмли джынысдан экен, адам шу дюльбер къушнен йылларнен чекише, онъа зорнен бир къач сёз огретип ола. О да шойле сёзлер: «Онъа шубе ёкъ» деген учъ сёз. Башкъа ич бир сёз бильмей. Не сорасанъ — «онъа шубе ёкъ» дей.

Саиби попугайны базаргъа алып чыкъа, онъа пек юксек фият къойып, муштери беклеп тура. Зенгиннинъ бири попугайны эслей ве фиятыны сорай. Сатыджы «бинъ лира» дей. Зенгин пек тааджиплене. «Юз дане сёз бильген попугай эки юз лира тура. Сизнинъки алимини ёкъса?» дей. Сатыджы: «эльбет, эфенди, бу попугайнынъ бильмеген шейи ёкъ, истесенъиз соранъыз!» дей. Зенгин, меракъланып, попугайны элине ала, онъа хытап этип: «эй, папагъан, сен юнанджа къонушасынъмы?» дей. Попугай: «онъа шубе ёкъ» деп джевап бере. Зенгин шаша ве даа чокъ суаллер бере, папагъан эписине: «онъа шубе ёкъ» деп текрарлай. Зенгин бинъ лираны сайып бере, попугайны алып кете. Эвге кельген сонъ бутюн айле топлана, бинъ лиралыкъ попугайнынъ лакъырдысыны динълемек истеп, онъа пек чокъ суаллер берелер, заваллы, попугай, озюнинъ бильгенинден таймай, «онъа шубе ёкъ» дей

бере. Нинает, зенгин ве онынъ къорантасы сатыджынынъ къурназлыгъыны анълап, попугайгъа: «сен бизим, эпимизни алдадынъ бизлерни эшеклер сырасына къойдынъ дейлер. Гъарип попугай текрар оларнынъ хатирлерини тапып: «онъа шубе ёкъ!» дей.

Иште, къызым, эгер сенинъ чавкенъ де шу истидатсыз попугайгъа бенъземесе, сабырынъ етишсе, чавкенъ мытлакъа сёйленир, деди бабам. Мен чавкеге Арап деген ад къоюп, оны мутлакъа сёйлендирмек эшкъына тыштим. Затен балалыкътан табиятымда бир хусуснет сезе эдим. Бир шейге авес этсем, оны мутлакъа огренем, атыта эвде эшъя, урба киби уфакъ бир истек догъса биле, шуны япмагъандже юрегим раатлыкъ бильмей. Бойлеликле, мен безмей-усанмай, арапнен мешгъуль олдым. Ашыны, яхуд сувыны вакъытында бердим. Арекетлерине даимий суретте дикъкъатле козь эттим. Арап пек ач олса, ачувланса, озъ тилинен манъа: «Чанъ! Чанъ! Чанъ!» деген киби къычыра эди. Бабам: «Сен онынъ къулагъына, «Сабрие! Эт бер!» деген учъ сёзни кунъде бир къач керелер айтсанъ, о, сенинъ береджек ашынъ не экенини бильмедиги такъдирде биле, сесинънинъ аэнкине алышыр ве аш азим этиджи безлери чалышып, оны аш ашамагъа меджбур этерлер. Бундан исе «рефлекс» дуйгъусы келип чыкъар. Шойле усулнен, арап бир кунъ сенинъ элиньде эт корьгенде: «Сабрие! Эт бер!» деп багъырыр...» деди бабам.

Эппи вакъытлар кечти, чавке иле мешгъулиетим девам этти. Чавкем къарпыз озегни, къавун кесечиги, юзюм данеси, алельхусус, эт парчасы пек севе эди. «Арап» дегенде чанъ, чанъ — деп джевап бере. Озюне, арап дегиль, зенджи деген олсам, даа да келшиклик оладжакъ экен, чюнки чавкем тунч къара, пек дюльбер ве чымры къушчыкъ эди. Сёйлемеге огренмезден эвель, оны эв ичинде, къафесинден чыкъарып алыштырдым. Къафесинден чыкъа, легендеки салкъын сувда ювуна, къанатларыны керип, пенджеренден ичери кирген кунеште къуруна эди. Сонъ бизлер, яни бутюн мектептеки бизим сыныф талелелери, эписи, арапнен мешгъуль олдыкъ. Бизлер энди арапны, аягъына йип багълап, азбаргъа чыкъарып кездире башладыкъ. О, учуп, сачакъкъа къона, башкъа ерде учкъан чавкелер сюрюсининъ сеслерини ишитсе, оларгъа ялварыр киби чанъкильдей, лякин учуп кетмеге ынтылмай. Анам ольген сонъ бильген ильки севинчим — шу чавке олды. Арапкъа аш бермеге, оны тутмагъа, менден башкъа кимсенинъ акъкъы ёкъ эди. Бир кунъ, саба турып, арапкъа эт алып бардым, чавке манъа такисини ачып: «Шаврие, эт бер!» деп къычырды. Арап «с» арифини айтып оламай эди. Мен къувангъанымдан эсимни джоя яздым. Шу куню бутюн кой балалары, атыта эсли-башлылары арапнынъ «Шаврие, эт бер!» дегенини ишиттилер. Ондан сонъ, онынъ янына барып, эвдекилерден кимнинъ адыны текрарласанъ, деръаль шу адны текрарлай эди. Суальге джевап бермей, озю корьмегендже бир шей истемей, лякин энди сербест учуп юре, азбаргъа якъын булунгъан минареге къонмагъа севе, ама арап — деп багъырдыммы, «арып, арап» деп, учуп келип, меним омузыма къона: «Шаврие, шу бер!» дей эди. Мен оны чагъыргъанда, даима къолумда бир шей тута эдим. Бизлер: «баба» десек, о да деръаль, «баба, баба, баба» деп текрарлай эди. Арап сонъ сонъуна къомшу азбарларына да учуп бара башлады. Бизге якъын азбарда Зеиде деген факъыр бир къадын къомшумыз бар эди. О заваллы бутюн вакъыт бир шейлер ямай, тике, балалары иле огъраша, Арап онынъ янындаки макъарасыны, оймагъыны хырсызлап эвге кетире, раф устюнде, юксек ерде сакълай эди. Бу «хырсызлыкъ» неден догъды, биз билип оламадыкъ. Арап озюни кимсеге туттырмайып, тек манъа таби олуды яхшы адет эди. Мен оны бириси алып къачар деп къоркъмай эдим. Арап тап сонъунда ойле мешур олды ки, якъын койлерден адамлар келип, оны корюп «бу шейтан иши» деп кете эдилер. Бабам бу сёзлерге куле, мен исе къопая эдим.

Ама, балалыгъымнынъ энъ къыйметли хатиреси олгъан Арапчыгъым да бир кунъ душман шерине огърады. Бир кунъ бабам къоран-

тамызны топлап, Бахчасарайгъа учъ-беш кунгъе мусафирликке кетеджегимизни айтты. Мен шу дакъикъада, я арап?! деп кычырдым. «Арапны бильмеген ерингъе алып кетмек олмаз, Зеиде аптеге эманет этермиз, къафесинде онгъа эр кунъ аш, сув берир, арап эр шейге алышты... учар-кезер о, асрет чекмеге бильмей» деди. Лякин меним бала юрегим, бир фаджиа сезген киби, инъледиди. Агъта агъладым, мусафирликке кетмейджек олдым. Бабам къатты табиятлы адам, Зеиде аптеге эр шейни анълатты, Зеиде апте де эр шейни япмагъа сёз берди. Мен затен Арапны севмеген адам ёкъ беллей эдим. Албуки айваннынъ да инсандан душманы ола экен.

Ниает, бизлер кеттик, Арапчыгъым къалды. Мусафирликде бир афта насыл даяндым, бильмейим. Арапны эр кунъ тюшюмде коре эдим. Афта ичинде къонакъбайлар шу къадар ялвардылар, бир тюркючик биле айтмадым. Мен чавке ичюн асрет чектим.

Арап бир-эки кунъ Зеиде аптенинъ къойгъанларыны ашай, сонгъра Зеиде апте оны унута, Арап та Зеидени унута, башкъа кылыкълар огрене, этрафдан озюне гыда кыдыра башлай, ойле этип, бир къомшу къартийнинъ софасындаки устю ачыкъ къатыкъ бардагына къонып, ашамагъа башлай. Мераметсиз къартий, «къатыгъымны арамлады къафир къуш» деп, яваштан барып, арапнынъ къуйругъындан тутта, богъазыны сыкъып ольдюре. Бу вахшиликни азбарда балалар корелер, лякин къартийнинъ къатыгъы пек кыйметли олса керек, арапнынъ агъта олусини биле балаларгъа бермей, барып абдестханеге ташлай.

Мен келип бу фаджияны ишиткен сонъ, бир айдан зияде аш ашмай, сув ичмей, зайыфлап, азып-тозып, агълап юрьдим. Агъта арапчыгъым деген йыр биле чыкъардым. Меним дердимни «душман» къартанадан гъайры, эр кес анълай, мен исе къарт ананынъ тез ольгенини истей эдим. Бу балалыкъ кедери меним адетлеримни денъиштирди, мангъа шу кыйын вакъытларда да бабам ярдым этти. «Сен, кызым, энди балабан олдынъ, тюшюнип бакъ, къарт анай оны мутлакъа сенинъ арабынъ экенини бильмегендир, бильсе де, бельки азачыкъ богъазыны сыкъкъан, лякин олуп кетер дегендир, энди озю де пешман. Сен хаста яткъанда, келип ялварды, барып, кызынынъ бир окъуйым да... ёкъса, алла къаршысында джевап береджегим,— деди. Унут энди шу къайгыны,— деп юрегимни алды бабам. Бундан сонъ бабам мени Акъмесджитке докъузйыллыкъ нумюне мектебине алып кетти.

Балалыкъ битти. Яшылыкъ башлады.

1926 сенеси мен энди он дёрт яшында олып, Симферополь шеэринде Школьная сокъагында нумюне мектебине кельдим. Озюм догъма шеэр баласы олсам да, балалыгъым койлерде кечкени себебинден шеэр меним аятымда буюк денъишме олып корюнди. Меним бабам, чокъ коръмеге, чокъ юрьмеге севген адам. Алма ве Хачи боюнынъ пек чокъ койлеринде оджалыкъ эткенинден, шу койлюлернинъ эписи меним балалыгъымны биле ве эр бири мени озю коюнде догъды деп сая, агъта меним, бир йырджы оларакъ, адым, халкъ арасында энди баягъы белли олгъанда, меним озюме: «сен Азеклисинъ, яхуд сен Ойсункъылысынъ, хусусан шеэрге Тавбадракъдан кельгенни ичюн, сонъки йылларда эр кес мени Тавбадракълы зан эте эди.» Лякин кой муити, анги кой олса-олсун, мангъа догъмуш ерим киби келе эди. О себептен, шеэрдеки интернат ве студентлик омюри бирден агъыр корюнди. Лякин, айтып кечкеним киби, дюньяда яхшы адамлар-яманлардан чокъ, о себептен интернатта мени биринджи де Эмине апте къаршылап алды. Мен омюр бою шу инсанпервер къадыннынъ фамилиясыны билип оламадым, о, эр кеснинъ аптеси эди. Эмине апте о вакъытларда отуз, бельки отуз беш яшларында шырныкълы, сары сачлы, мавы козьлю, муляйим лакъырды этиджи къадын эди. Не ичюндир бильмем, бабам мени онынъ къолуна теслим эткенде: «Эмине ханым! Бу бизим бала озю зийрек, темиз, кескин зеинли... айтылгъан сёзни тез синъирип ала, бираз оппа осьти, ама энди о адети де кечти, тербиесиз дегиль, дембель дегиль,

тек бир хусуры бар, о да аман-аман бутюн вакыт йырлап юрьмеге севе, атыта базан тюшонджеге далса, сыныфда дерс вакытында биле йырлап йибермеси мумкюн, мен онынъ эм бабасы, эм оджасы олгъанымдан, бельки тельбевлерни бираз бошагъандырым, лякин кимерде сыныфда биле йырлагъаны ичюн, утансын деп, балалар къаршысында, язы тахтасы артында аякъ устюнде турдырып, джезалагъанда, джезада булунгъаныны унутып, яваштан йырлап башлагъан вакытлары да ола эди. Буны о, мени инджытмакъ ичюн япмай эди. Мен оны чокъ тешкердим, о мени пек севе, лякин йырны, гъалиба, менден зияде севе» деди. Эльбетте, бойле алгъа талебелер куле, бабам озю мोगъа эди. Бабамнынъ энъ буюк хусурымны шимди ильки корьген адамына, бу къадынгъа айтып, мени мында бир озюмни ташлап кетеджегине чокъ джаным агъырды. Шу ерде озь-озюме къатий сёз бердим. Бир даа, ич кимсеге йырламайджагъым ве, пек йырлайджагъым кельсе, Къая-Башына чыкъып, кимсе корьмеген ерде йырлайджагъым. Къая-Башыны мектепке кельгенде эсле, пек бегендим. Чюнки о къаялар, Бадракъ кою къаяларына бенъзейлер. Меним энди бу иште теджрибем бар. Тавбадракъ дагълы-къаялы, дюльбер койчик эди. Бизлер агъам иле мектеп артындаки къая устюне чыкъып, отура эдик. Агъам трубаны пек яхшы чала ве пек де юксек сеснен йырлай тургъан. Экимиз муса-бакъалашый йырлай, сеслеримиз узакъларгъа кетип, акс сада олуп, озюмизге къайтып келе эди. Акъшам иштен къайткъан адамлар озен четинде токътап, махсус бизлерни динълей эдилер. Агъам дюльбер бир денъизджилер йыры биле эди. Мичман-Джонс, шу йырны йырла-сам, агъам труба чала, кимер ерлеринде манъа къошулып йырлай, пек дюльбер дуэт олып чыкъа эди. Бизлерни тек иштен къайткъан дегиль, софасында раатлангъан, азбарында ишлеген койлюлер де иште ве алгъышлай эдилер.

Мен бу кечкен куньлерни хатырлап тургъанда, Эмине аптечигим башымны сыйпады: «Теэссюф, бойле хусур эр кесте олмай, афыз агъа, деди.— Меним Шерифе деген къардашчыгъым ве онынъ досты Шефи-къа деген къызчыкъ бар, олар да йырламагъа севелер ве пек гузель йырлайлар. Демек, учь бульбулюмиз оладжакъ. Къасвет этменъиз, Керим оджа. Бу «хусур» табнатнынъ буюк бахшышыдыр».

Бундан сонъра Эмине апте манъа даима сайгъы, урмет иле бакъ-къаныны севе эдим. Базы вакытларда, джума куньлеринде мени эв емегине чагъырып, сыйлай, озю мектеп азбарында, аптесининъ эвинде яшай эди. Бу севимли яш къадын — Осман Акъчокъракълы оджамыз-нынъ балдызы эди. Меним халкъ йырлары йырламагъа бильгениме Осман оджам пек севине: «бойле йырларны къайдан биле бу бала?» деп тааджиплене ве мени текрар-текрар йырлатып динълей эди.

Осман Акъчокъракълы татар медениети тарихында, ады алтын сув иле язылмасы ляйыкъ, гъает юксек бильги севиели адам-ларнынъ бириси эди. О вакытта бизим мектепте Кърымынынъ мешур оджалары дерс бере эдилер. Бу бизлер ичюн буюк ифтихар эди. Осман оджа йырлагъаным ичюнми, эдебиятны севгеним ичюнми, мени гуя башкъа бир талебе эсап эткен киби, эйбетлей, манъа бедий эдебият китаплары, пьесалар бере, оларны окъумамны тевсие эте эди. Бу тев-сиелер меним сонъындан санъат саасындаки дуйгъуларымнынъ ше-килленмелерине, шубэсиз, ярдым эттилер деп тюшонем. Бундан баш-къа, о вакытларда бизим мектепте теджрибелли оджалардан Керим Джемалединов, Усеин Одабаш, Решид Бахчеван, Шумин киби. юксек медениет саиплери дерс бермекте эдилер. Бойле адамлар элинде окъу-макъ меним ичюн буюк гъурур эди. Лякин, айгиди, сени балалыкъ! Яшлыкъ! Языкълар олсун, бу имкянлардан кереги киби файдаланып оламадыкъ.

Бойле этип, меним шеэр аятым башлады. Шу куньлер ич акъы-лымдан чыкъмазлар. Меним такъдиримде муим роль ойнагъан бир ал даа олды ки, о да — меним, кене шу нумюне мектебинде, музыка од-жасы Варвара Ханбековада ильки кере ноталарны огрене башлавым-

дыр. (Илери де бу акъта тефсилятлы сёз оладжакъ). Варвара Карповна мени, Шерифени, Шефикъаны, Джемилене ве Адилени бирден сечип алды. Бизлерге эсасланyp мектеп хоры мейдангъа кетирди. Сыныфда музыка дерси вакъытында, мен дерсимни эр кестен эвель язып азырлап, чабик-чабик дерсиниъ «йыр» къысмына кечильмесини беклей, дерсини тез ялмагъанларгъа тарсыкъа эдим. Еримде раат отурамай, къыбырдай бергенимни корьген оджам, кулюмсиреп: «дурюс отур, Джемилева (баба фамилиям) шинди йырлайджакъмыз» дей эди. Сыныфда энъ кескин сесли мен олсам керек, хорда эр йырныъ етекчиси мен ола эдим.

Огъланлардан затен кимсе йырламай эди. Шерифе, Шефикъа, Джемиле ве Адиле юкъары сыныф талелелери, мен исе озь сыныфымызда намлы йырджы эдим.

Сыныф аркъадашларым ве достларым акъкъында да бир къач сёз айтайым. Затен меним табиятымда кибарлыкъ ич олмады. Керчек, инсаннынъ бир мустахъилиети олмакъ, яни озюнниъ достыны, яхуд душманыны бири-биринден айырды этмеге, озь акъыкъатыны, табий имкянарны, истидатны къорчаламагъа бильмек меним табиятымда олмады ве мен бу хусурнен омюр бою къыйналдым, атъта мушкюль алларгъа къалдым. Меним ачыкъ гонъюлли олувым: эльбетте, пек буюк табият хусуры, мен оны биле-биле, онынъле курешип оламадым. Мен бу хусурым ичюн атъта догъмуш огълумдан тазир ашадым. Бир кунь огълума бир шахс мени ынджыткъаны хусусында шикъетлендим, огълум манъа: «ана, джанынъ агъырмасын, сенинъ саделигинъ озь сынъырындан чыкъа, яни, русча айткъанда, сен простофилясын!» деди. Чюнки сен омюрде эр кесни озюнъ киби беллейсинъ, яманны-яхшыдан айырып оламайсынъ. Меселя, меним хырсызланувым меселеси... (бу хусуста илери де сёз оладжакъ), яхуд дост деп бильгенлеринъ душманларынъ олып чыкъувы. Айтаджакъ олсам мисаль чокъ. Сен эр шейге разы оласынъ. Ич бир шейни ред этип оламайсынъ». Шай этип, о, мени утандырды.

Меним бутюн сыныф ве мектеп аркъадашларым манъа дост олып корюне эдилер. Табиятым бойле экенини анълагъан, менден бир къач яш буюк Эмине Велиева деген сыныфдашым бир кунь манъа: «Сабрие, мен сени — догъмуш къардашым сайып, сени тербиелев ишинен мешгъуль олмакъ истейим. Разысынъмы?» деди. Мен бираз тааджиплендим ве азачыкъ ынджындым, «сагъ ол, Эмине апте! — деп джевап бердим. — Мен сени апте деп билирим, лякин мен насыл тербиесизлик яттым ки, сен мени тербиелевнен мешгъуль олмакъ истейсинъ?» дедим. О кульди: «Тербиесизлик япмайсынъ, лякин эр къалпакълыгъа бабам дейсинъ, атъта энъ буюк сырынъны биле гизлемеге бильмейсинъ. Бойле кетсе, омюринъде бир сыр къалмаз, лякин бойле саделикнен санъа аятынъда файда дегиль, даима зарар келир» деди. Мен Эмине аптени, экинджи муребнем деп, юректен севдим. Ондан сонъра, акъыкъатен, Велиева меним догъмуш аптем киби олды. О, акъыллы, бильгили къыз эди. Йырны пек севе, лякин озю йырламай эди. «Мектепни битирсем, сиясет иле огърашырым, оджа олсам биле, сиясет дерси беририм» дей эди. О, акъыкъатен, Советлер ве коммунизм къуруджылыгъы огърундаки курешлерде, Улу Ватан дженкинде джесюрлик косътерип, эляк олды. Мен Эмине апте акъкъында илери де даа тефсилятлы икяе этеджегим.

(Девамы бар).

Закир Къуртнезир

ГЪАЗЕЛЛЕР

РЕД ЭТМЕ

Башым эгип босагъанъа кельдим, гузель, ред этме,
Юрегимни парча-парча тельдим, гузель, ред этме.
Севдалыкънынъ мешакъкъатлы ёлларында ёрулдым,
Ашкъынъ атешинде яндым, бильдим, гузель, ред этме.
Бой-постунъа къурбан олса разыйым шу яш джаным,
Лякин манъа къия бакъсанъ ольдим, гузель, ред этме.
Сачларынынъ теллерини сар бойнума, ас мени,
Энди асретликте Меджнун олдым, гузель, ред этме.

КЕРЕК

Къасеветке къалды башым, яврум, манъа имдат керек,
Къалем къашлы, сия сачлы сенинъ киби бир зат керек.
Бакъышларынъ юрегимни якъа-ашлай, эбет, дюльбер,
Ярасыны тюзетмекчюн, бильсенъ эгер, фурсат керек.
Корьген сайын ашкъым джоша, бахтым сенсинъ деп беллейим,
Дильде ислер къайнай ама, сёйлемеге джуръат керек.
Чокъ дертлерге даянаракъ, яшасанъ да бу дюньяда,
Севги атешине тюштинъ, Закир, бунъа имдат керек.

САГЪЫНДЫМ

Незакетли бакъышынъны, сёзлеринъни сагъындым,
Къальпте атеш якъышынъны, козьлеринъни сагъындым.
Гедже-кунъдюз адынъны ич тюшюрмейим тилимден,
Гульзар бойлап сен къалдыргъан излеринъни сагъындым.
Кель, гузелим, кель яныма, дердима сен дерман ол,
Гонъюлимни охшайджы назларынынъ сагъындым.
Джилъвелеринъ Закиринънинъ ислерини ташыра,
Бинъ бир нагъме яратыджы сазларынынъ сагъындым.

СЕН КУЛЬГЕНДЕ

Къайгъы къача, къальб шадлана сен кульгенде,
Багъчаларда гуль-назлана сен кульгенде.
Дагъ-ташлардан седа келе къуванч иле,
Табиат да тез джанлана сен кульгенде.
Бульбуллернинъ нагъмесине такълид этип,
Кокте эзги далгъалана сен кульгенде.
Севдалыкъ дердине янса ашыкъ Закир,
Шифа тапа, девалана сен кульгенде.

Амет Адиль

ТЮРКЮ

Дудакъларынъ сенинъ — вишне,
Эллеринъ бяз.
Берчи эллеринъни, гузель,
Тутайым бираз.

Козълеринъ — дженюп йылдызы,
Кирпигинъ — сельби.
Дюнъя толу дюльбер корьсем,
Екъ сенинъ киби.

Койим дагълар этегинде,
Опе далгълар.
Кой четинден дагъ ичине
Оте йылгълар.

Шу йылгъада корьдим сени,
Дертке къапылдым.
Мен тапмадым, ёсмам, манъа
Озюнъ тапылдынъ.

Сёйле манъа озь сырынъны,
Мен де билейим.
Экимизде бир сыр олса,
Къувнап кулейим.

Къумрал сачынъ далгъа-далгъа,
Ойгъа далдыра.
Гузеллигинъ халкъым севген
Иырны анъдыра!

* * *

— Гузелим, явлыгъынъда
Бурюльген япракълары.
Бурюльген киби, джаным,
Дюльбер козь къапакъларынъ.

— Бурюльгеним, бурюльген,
Джыйдым, миндим атыма.
Къайда осьтинъ, гузелим,
Кимлернинъ бахытына?

— Яз кельгендже бурюльгенге
Бурюльгеним демейлер.
Бурюльгенни пишмегендже
Узьмейлер, эм емейлер!

— Бурюльгеним, бурюльгеним,
Севги недир билдирдинъ.
Лезетинъле, иззетинъле
Якътынъ мени, куйдирдинъ!

САГЪЫНУВ

Язларны сагъынам, кузьлерни,
Ёлларда комюльген излерни.
Сагъынам севильген козьлерни,
Сагъынам айтылгъан сёзлерни.
Сагъынам анамны, атамны,
Узакъта сагъынам ватанны.

Асырларны енъген эки эмен
Осе эди эвим огюнде.

Бирн авды — онъа яшын тийген
Гедже кучлю рузгяр эскенде.

Экинджиси шу анъ япракъ
йиберген,
Берильмеген отлы къамчыгъа!
Танъ аткъанда, козь яш киби ерге
Япракълардан тамды тамчылар...

ДЕРТЛИК

Мен дюнъяда яшагъандан не
хайыр,
Халкъым ичюн ишлемесем,
янмасам?
Азиз анам! Кокрегимни кель айыр,
Агъыр кунъде халкънен бирге
олмасам.

СУАЛЛЕР

Аккъъан сувлар къайда кетелер
Толкъунланып, ташып, ёл ачып?
Акъып, къайда барып етелер,
Эр тарафкъа аят, нур сачып?

Олар акъа денъиз тарафкъа,
Макъсадлары — ильге кучъ бермек,
Аят бермек эр небаткъа,
Тарлаларны ешиллендирмек.

Яш омюр де — аккъъан сув киби,
Ама къайда барып етеджек?

Макъсады не, недир теркиби,
Насыл излер ташлап кетеджек?

Омюримиз кече, сезмеймиз
Сачларымыз чаларгъаныны.
Иль юкюни ташып безмеймиз,
Коръсек ильнинъ янъаргъаныны.

Вакъыт кете, вакъыт аджувсыз,
Эп сезиле юрек аджысы...
Я севги, сонъ севги къаламы?
Сексенде де юрек янамы?

ИЛЬ БАХТЫЧЮН

Еллерде ель къайгъысы,
Эрлерде иль къайгъысы.
Ельнинъкими, эрнинъкими,
Къудретлидир ангиси?

Ель, истесе, кучълю эсе,
Онъа даянмай думан.
Эр, истесе, ташны кесе,
Рухтан тюшмей бир заман.

Иль башына къайгъы тюшсе,
Эр юкъусын дёрт болер.
Иль бахтычюн, халкъы ичюн
Эр зорлукъкъа о конер.

Мен де халкънынъ бир парчасым,
Эп илери ынтылам.
Аят ёлуны тикенлерден
Мен де темизлеп турам.

Сеит-Халиль Сейдаметов

КОМИССАР ОСМАН КАРАЕВ

Севастополь мудафаасында
кърбан кеткенлер хатиресине.

*Къыркъ биринджи сене. Салкъын октябрьде
Вакъыт тамам саба саат алты эди.
Бутюн гедже постта тургъан аскерлерге
Невбетини авуштырмакъ вакъты кельди.*

*Яры гедже маалинде уруш токътай,
Устюмизге мина, кършун энди ягъмай.
Бу маальде комиссар ич тынч отурмай,
Якъын келип, аскерлерден хатир сорай.*

*— Маништейн истей кучлю атеш ачып,
Таш-топракъны, аскерлерни якъып-йыкъмакъ.
«Итальянлар мезарлыгъын» эльге алып,
Сабун къырнынъ тёпесине чапып чыкъмакъ.*

*Лякин, достлар, эмин олунъ, биз енъермиз!
Эр бир фашист телеф олур бу топракъта.
Керек олса, Ватан ичюн джан берирмиз,
Барышыкъны яшатмакъчюн эр бир якъта,—*

*Деди бизге яш комиссар Осман Кара —
Джесур киши, тамам отуз алты яшлы.
Кулер юзлю, комюр киби сачы къара,
Орта бойлы, кенъ омузлы, чатма къашлы.*

*Чокъ керелер енъип чыкъты курешлерде,
Юкъу кирмей гедже-куньдюз ич козюне.
Къоркъмаса-да энъ дешетли атешлерде,
Кедер сезем шимди онынъ хош юзюнде.*

*Чюнки биле: сабанынъ танъ маалинде
Хаин душман къутурмагъа кене башлар.
Бугунъ кене, дюньки киби, топларынен
Атеш ачып, таш-топракъны якъып ташлар...*

*Чокъкъа бармай топлар тюше башладылар
Бизлер къазгъан окопларнынъ арасына.
Атеш сачкъан миналарны ташладылар
Яра кюшып аскерлернинъ ярасына.*

Ягъмур киби къурушун, мина ягъа турмай,
Инсан инълей. Инълей бутюн таш ве топракъ.
Тереклернинъ сынмагъан ич ери къалмай,
Алевленип, сынып кете куюк пытакъ.

гоплар патлай сагъымызда, солымызда,
Чевре-четни сарып алды къара думан.
Башкъа полкнен багъ узюльди арамызда,
Инсан огълу корьгени ёкъ бойле туфан.

Бу деиштке Осман Кара кедерлене,
Эр аскернинъ окопына далмакъ истей.
Эп ягъса да къурушун, мина эр бир ерге,
Аскерлернинъ гонъюлини алмакъ истей.

Биз атамыз, душман ата... Этраф туфан.
Дженк деп бунъа айткъан, эбет, аджиз инсан.
Гизли ерден снайперлер мергин ура,
Сечип алса, тюфегини санъа бура.

Тезден ярдым кельмек керек. Къурушун бите.
Арамызда бирев тына... Шеит кете.
Лякин кимсе къоркъу бильмей, тыныш алмай,
Фашистлернинъ бирисини якъын къоймай.

Душман вира эмир эте:— Огге!— дие.
Коммунистлер ант этелер:— Дёнмем!— дие.
Керек олса, Ватан ичюн джан берирмиз,
Душманларны асыл огге йибермемиз!..

Тырнагъындан тишинедже сиялангъан
Явуз душман турмай бизге атеш ача.
Осман Кара омузындан яралангъан,
Ал къанларгъа боянгъан о, ерде ята...

Эр аскернинъ гонъюлини котерирди,
Къоркъу бильмез, гъает джесур адам эди.
Бизим якъкъа явашчыкътан чевирильди,
Сонъ башыны котеререк, шойле деди:

— Эгер ольсем, меним ичюн окуньменъиз.
Огге кетинъ, асыл арткъа чекильменъиз!
... Тиз чёкмедик, енъдик явуз душманларны,
Къорчалаймыз янъы аят къургъанларны.

Эй, севимли, эй, къудретли комиссарым!
Бугунъ сенинъ хатиренъе седжде этем.
Сенинъ бизге берген азиз эмиринъни
Эда этип, халкънен бирге огге кетем.

Тураб Тула

Озбекстан ССР халкъ языджысы.

РУБАИЙЛЕР

Дост керек агъыр алда къалгъанда,
Енгильнинъ астындан озю де чыкъар.
Ама курешмек керек олгъанда,
Мейдангъа батырнынъ бир озю чыкъар.

* * *

Биревнинъ гонълюни алмакъ ичюн,
Биревнинъ гонълюни бозмакъ шарт дегиль.
Тик ёлнен кетмеге етмесе кучюнъ,
Айланчыкъ ёлларнен озмакъ шарт дегиль.

* * *

Акъсызлыкъле къапатылгъан ёлнынъ,
Маниаларыны енъип кечкен инсан.
Ошек, фитне ичюн котерильген къолнынъ,
Не фаркъы бар къанлы къылычтан?!

* * *

Адалетнинъ акъ ёлунда эр кеснинъ озь юкю бар
Нидже-нидже заманлар курешлер иле кечер.
Курешкен о замангъа заман озю укюмдар,
Акъикъат бир данедир, ама эр кеске етер.

* * *

Кимерде сарсыта уфакъ-тюфеклер,
Гъурурынъны, менлигинъни эзелер.
Батыр олсанъ, затен, батырдан къоркъма,
Тек къоркъакътан къоркъ деген деделер.

* * *

Оладжакъкъа бир чаре олмагъанда,
Бир тамчынен голь биле таша дейлер
Бутюн койде бир акъай къалмагъанда,
Хоразгъа да Сулиман паша дейлер.

* * *

Алчакъ инсан даима башкъасыны алчалтыр,
Япкъанындан арланмаз, утанмаз биле.
Кечмишинъни алчалтсанъ сен эгер,
Келеджегинъ сени анъмаз биле.

Уджы-буджагъы кенъдир
Ама инсан къура бир ерде дуракъ.
Къадири арта эсленмиш
Даа парлакъ янар сёнеджек
джаннынъ,
чыракъ.

* * *

Магърурлыкънынъ кзувети
Бильгининъ олмаз къарты ве яшы.
Бильгили олгъанынъ яхшы,
Озюньни бильгенинъ ондан да
икметте;
эльбетте,
яхшы.

* * *

Кимерде ялынъыз къаласынъ
Титис корюнесинъ яхшыгъа,
Юрьген аякъкъа, эбет, чёп илише,
Сёз тие базыда иш япкъан
куреште,
ямангъа.
адамгъа.

* * *

Мавы кок юзюнде чагъалалар,
Денъиз бетке дерья олып акъалар.
Юрегини кзурум баскъан адамлар,
Пиреге эришип ёргъан якъалар.

* * *

Арабаны, асылында, ат тарта,
Копек онынъ тек кольгесинде ята.
Алчакънынъ элинен якъылгъан
Оны сёндиреджек олгъанны якъа.
атеш

О гъает мунис ве муляим инсан,
Иши ёкъ биревнинъ кеткен ёлунен.
Къолларыны былаштырмаз бир
Ура о даима биревнинъ къолунен.
заман

* * *

Кимсе мени севмеди янып,
Ошекнен макъсадына еткенлер
Ама, меним козьяшыма къанып,
Сонъундан пешман эткенлер бар.
бар.

* * *

Бутюн къабаат севгидедир, балам,
Мумкюн дегиль оны джезаламакъ.
Севгисиз яшап оламай адам,
Кяфи дегиль севги ичюн
агъламакъ.

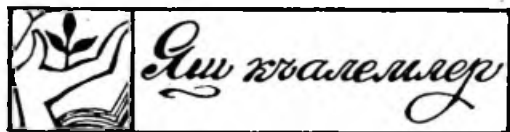
* * *

Не къадар юксек олса да дегер,
Ялынъызлыкъкъа даянмакъ
Дирегини алып ташласанъ эгер,
Инсан дегиль дагъ биле
агъырдыр.
авдарылыр.

* * *

Базылар лаф эталмай
Дерс бере санъа эдепле лисандан.
Союладжакъ бугъа киби окюрмесе,
Насыл айырырсынъ оны
джекирмесе,
инсандан.

Озбекчеден А. Осман терджиме этти.

Венера Ибраимова

САГЪЫНУВ

Насыбере.

Кимлернидир арзулай юрек,
Кимлердендир уют беклейим,
Мен кимнидир корюшим керек,
Онынъле бахт келир беллейим.
Кель, достчыгъым, кель сен яныма
Дертлеримни санъа айтайым,
Ильхам тюшсин кене къаныма,
Шеньликлерге кене къайтайым,

Кельсенъ эгер кунеш киби олып,
Юрген ёлум нургъа толаджакъ.
Гуль ачылып, тикенлер солып,
Омрюм даа гузель оладжакъ.
Сен керексинъ сув, ава киби,
Гонълюмизни терк этсин кедер.
Шадлыгъымнынъ сенсинъ теркиби
Келювинъ менимчюн мутебер.

НЕ ИЧЮН?

Инсанлар муджизе иджат этелер,
Узакъ йылдызларнынъ ачып
сырыны.
Мен исе тюшюнем: базы
къомшулар,
Анълап оламайлар бири-бирини.
Базылар достлыкънынъ къадрине
етмей,
Достлыкъ акъкъында язалар
дестан.

Биревнинъ бахтыны юректен ис
этмей,
Адамлар къуванса — куле
энъкъастан.
Не ичюн? Не ичюн? Корем мен
нидже:
Таш юреклилерге даянмай юрек.
Инсаным, меним деп, къабарып
юрьгендже,
Инсанлар къадрине етишмек
керек.

Певат Зети

ХАТИРЕНЪЕ ИТИРАМ

Алиме Абденнановагъа.

Зифт къара сачынъа чал тюшти
Омюринънинъ генчлик вакътында.
Къыркъ бирде бомбалар дешети
Титретти юрекни, акълымда.
Бирлешти сен иле Джермайлы
йигитлер,
Акъылдан чыкъармы дешетли
о кунълер.
Душманнынъ къан баскъан козюне
тик бакътынъ,
Баш эгмей, сыр бермей, джан
бердинъ, къан тѣктинъ.
Адынъны къызыма ададым оссюн
деп,

Халкъымнынъ о да бир мерд къызы
олсын деп.
Алиме! Адынъны эр ерде
бильсинлер,
Джесюрни бир вакъыт унутмаз
несиллер,
Хатиренъе итарам этмеге кельдим
мен,
Омрюнънинъ къанаты къырылгъан
ерге.
Мукъаддес къанынънынъ ренки
бар бу ерде
Къызарып ачылгъан эр ляле
ве гульде.

СЕН ИЛЕ БЕРАБЕР

Алиме Абденнанованынъ гизли тешкиляты
азасы койдешим Джеват Меннановгъа.

Къокъулы тынч танъда ишиттик
Дешетли, хайырсыз бир хабер.
Балалыкъ оюныны вазгечтик
Къыркъ бирде сен иле берабер.

Афатлы, боранлы кунълерде,
койдешим,
Джесурлер ёлунен кеттинъ сен.
Чаталлы юрегинъ эп пишкинлешип,
Ватанчюн джан фида эттинъ сен.

Эвинъде рация сакъладынъ,
Къальбинъде Ватаннынъ сырыны.

Халкъынънынъ ишанчыны
акъладынъ,
Корьмединъ Гъалебе кунюни.

Не ерде эрылгъан тереги корьсем,
Чёллерде, дагъларда, ялыда
юрьсем:
Акълымдан чыкъмайсынъ бир
вакъыт, Джеват,
Джесурлер ольмейлер, юкъла сен
раат.

Решид Мемиш

КОЗЪАЙДЫН!

Козъайдын, эй, саба!
Мен сенинъ эвлядынъ,
Алемге мен аттым
Эеджанле ильк адым!
Шу танънынъ думанын
Сют киби ичтим мен,
Нешъэли алемни
Къальбимде ачтым мен.
Шенъленем,
Бахтлым мен
Догъаджакъ эзгимле,
Эй, достлар, билинъиз,
Расткельдим севгимле!
Козъайдын, козъайдын,
Эй, нешъэли саба!
Сен манъа энъ назлы
Дуйгъулар багъышла.
Багъышла, биз бугунъ
Догъмушмыз — тартынма,
Мен ялынъыз дегилим —
Севгим бар янымда!
Бер ильхам — йырлайым
Мен джошкъун йырымны,
Алемчюн ачайым
Мен сыджакъ багърымны.
Макъсадсыз кунълерим -
Силинсин анъымдан.
Эй, достлар, козъайдын,
Мен догъдым янъыдан!

Рефат Чайлакъ

ХАЛКЪНЫНЪ ГОНЪЛЮНДЕ.

Джесарет, мердликнен,
Мисильсиз эрликнен
Ватангъа, халкъынъа танылдынъ.
Не къадар иллерде,
Эр чешит тиллерде
Ольмейджек батыр деп
анъылдынъ.

Музейлер, сокъакълар,
Пионер отрядлар
Амет-Хан адынъны ташыйлар.
Сынъырсыз къудретинъ,
Шан иле шуретинъ
Инсанлар къальбинде яшайлар.
Эй, дагълар баласы,
Коклернинъ алласы,
Бизлерчюн мукъаддес адынъ.
Халкъынънынъ гонълюнде,
Несиллер огюнде
Эбедий ер алып къалдынъ.

КЪАЧЫНДЖЫ ЙЫЛ

Ямавли торбачыкъ элинде,
Де кете, де токътап ял ала,
Юрелер сокъакълар ичинде
Отъмек деп, ана ве бала.
Къачынджы кунъ энди ач кетип,
Эвге ач къайталар олар...
Къачынджы йыл энди ах чекип,
О кунни хатырлай адамлар.
Нидже йыл къыйналып аналар
Бабасыз къоранта бакътылар.
Нидже йыл зарланып балалар
Урь аят чырагъын якътылар.
Заман тез кечсе де, къальплерде
О йылар ярасы савулмаз.
Эпимиз бир олып тырышсакъ,
Айдутлар дженк ачып оламаз.

«ПОРТ-АРТУР»

[Сёзсиз йыр]

Фортепиано ичюн ишлеген

ЭДЕМ НАЛБАНДОВ.

Andante

9-34

Фияты 80 капик.
Индекс 75298.